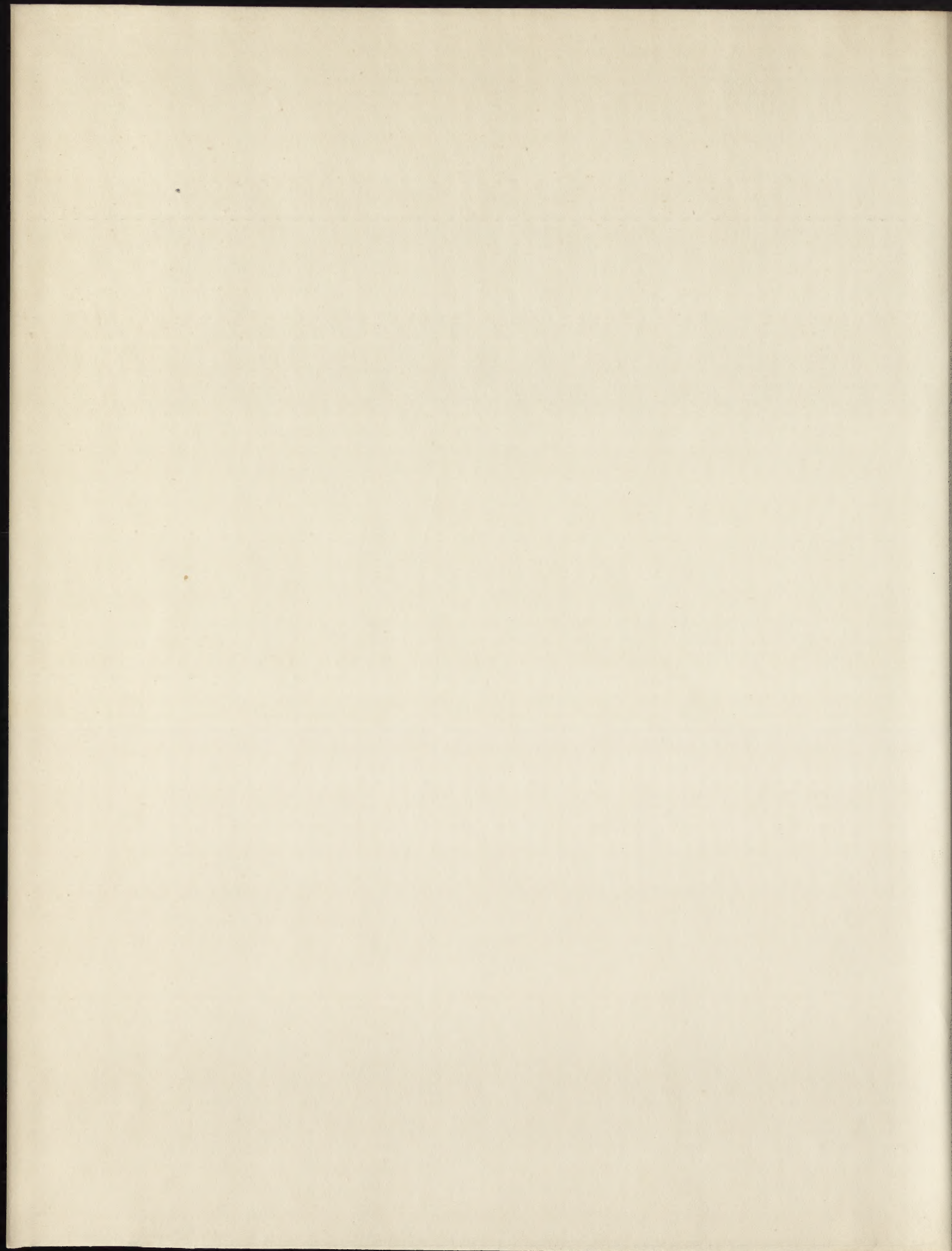
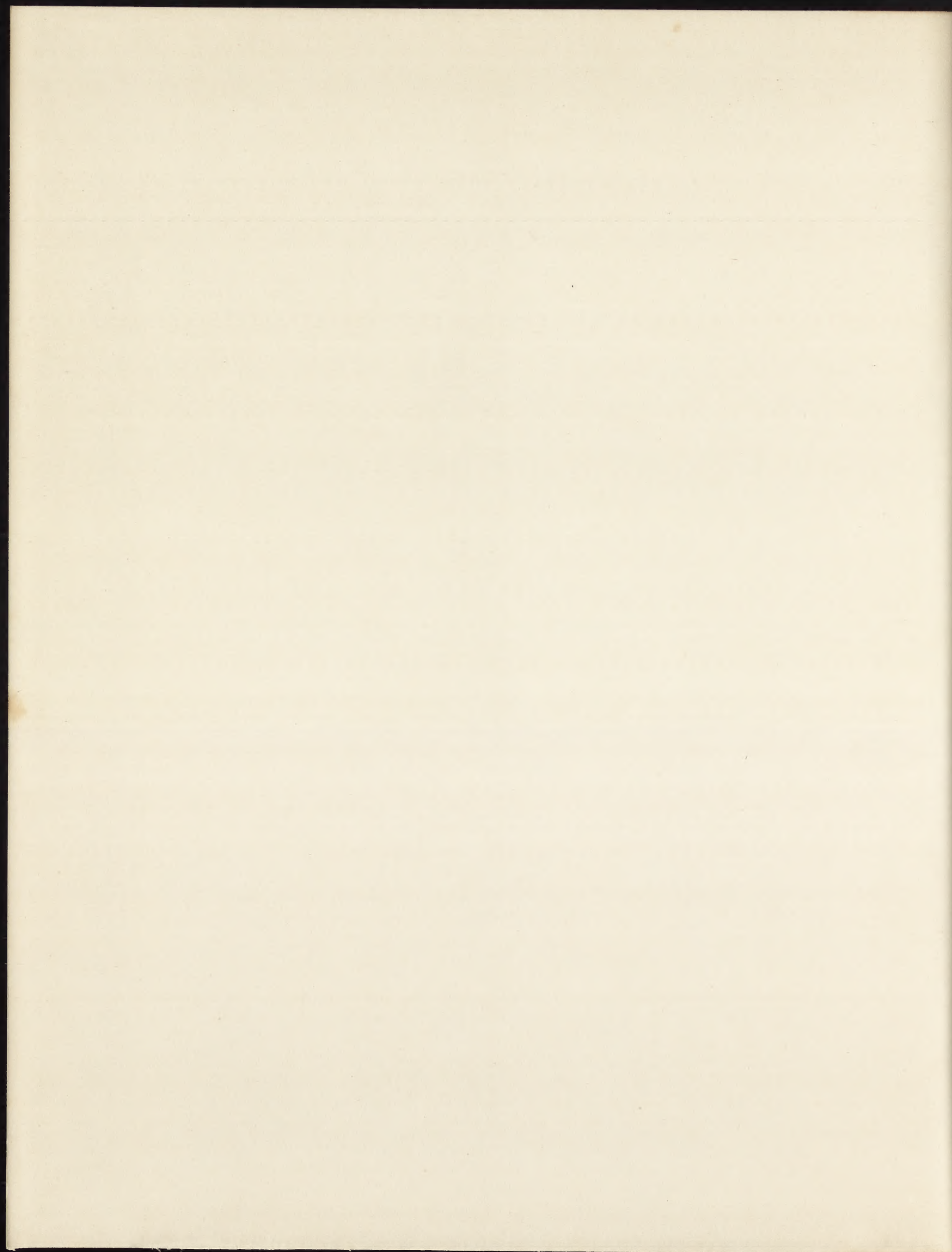

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

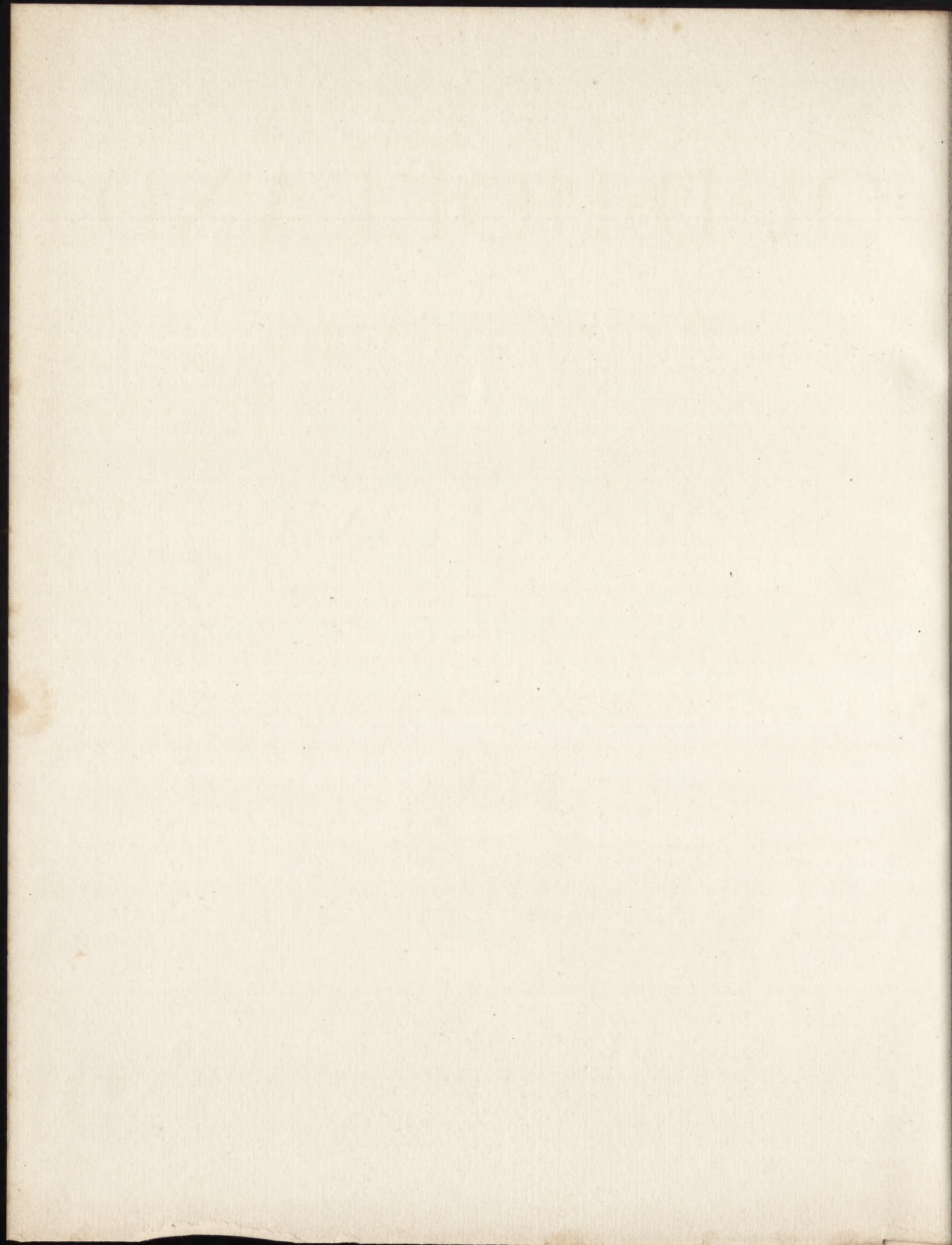

OUD-HOLLAND.

1901.

OUD-HOLLAND

Nieuwe Bijdragen

VOOR DE

*Geschiedenis der Nederlandsche Kunst,
Letterkunde, Nijverheid, enz.*

ONDER REDACTIE VAN

DR. A. BREDIUS

Directeur van het Koninkl. Kabinet van Schilderijen te 's Gravenhage.

EN

E. W. MOES

Onder-Directeur van 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

NEGENTIENDE JAARGANG 1901.

Gedrukt en uitgegeven door
de BOEK-, KUNST- EN HANDELSDRUKKERIJ
v/h GEBROEDERS BINGER,
Warmoesstraat 174. — AMSTERDAM 1901.

INHOUD VAN DEN NEGENTIENDEN JAARGANG.

BLADZ

NEDERLANDSCHE KUNST IN PROVINCIALE MUSEA VAN FRANKRIJK (I), door Dr. A.	
Bredius ,	I
DE SINT WALBURGSKERK TE ZUTPHEN, door K. O. Meinsma.	15
CONSTANTYN HUYGENS TE ORANGE (1665), door Dr. J. A. Worp (<i>Met een prent</i>)	31
IETS OVER VRIJSTERMARKTEN, door J. de Vries	40
UIT OUDE ANTWERPSCHE INVENTARISSEN, door E. W. Moes.	53
KORTE MEDEDEELINGEN, door P. Haverkorn van Rijsewijk (<i>Met fac-simile</i>)	60
EEN EN ANDER UIT DEN INVENTARIS DER NALATENSCHAP VAN CORNELIS TROMP, door Dr. W. Martin (<i>Met een fac-simile</i>).	65
DE GESCHIEDENIS VAN EEN KAZUIFEL, door K. O. Meinsma	77
EEN „KUNSTHANDEL” IN EEN KLAPPERMANSWACHTHUIS, medegedeeld door Dr. W. Martin	86
VARIA OMTRENT REMBRANDT, door Dr. C. Hofstede de Groot	89
EEN ZWAK PATRIOT, door G. van Rijn.	95
DELFSCH E ROODE THEEPOTTEN, door Mr. A. H. H. van der Burgh (<i>Met fac-similes</i>)	99

KRITISCHE OPMERKINGEN OMTRENT OUD-HOLLANDSCHE SCHILDERIJEN IN ONZE MUSEA, door Dr. C. Hofstede de Groot (<i>Met een prent en een fac- simile</i>).	121, 134
DE „STOMME PASSYE” VAN JACOB CORNELISZ., door E. W. Moes.	129
PROTESTANTSCH Kerkgebouwen. De Zuider-, Wester- en inzonderheid de Noor- der-kerk te Amsterdam; tevens eene bijdrage tot de geschiedenis van het Fabriek-ambt aldaar, door C. H. Peters (<i>Met een prent, een platte grond en een doorsnede</i>).	145, 198
EXTRACT UIT DE NOTULEN DER CONFRERIE VAN PICTURA TE 'S GRAVENHAGE, GEHOUDEN DOOR PIETER TERWESTEN, medegedeeld door Dr. A. Bredius	169, 232
DE SCHILDERIJEN-VERZAMELING VAN DAMIAAN DE GOES, door Dr. F. V. Engelenburg.	193

PRENTEN EN FAC-SIMILE'S.

	BLADZ.
Eedsaffegging der bevolking van Orange in het Romeinsche circus . . . tegenover	31
Fac-simile der handteekening van Abraham de Vries	61
„ „ handteekeningen van Jan Pietersz. Somer en Barent Graet	71
„ „ handteekening van Mr. Peter Joosten.	79
„ van den stempel van Ary de Milde.	99, 115
„ der handteekening van Jan Hansz. de Milde	101
„ „ „ „ Ary Jansz. de Milde.	102
„ „ handteekeningen van Ary Jansz. de Milde en Jacobus de Milde . . .	103
„ „ handteekening van Ary de Milde	104, 105
„ „ „ „ Jacobus de Milde	108
„ „ „ „ Jacobus de Caluwe	108, 109
„ „ handteekeningen van Lambertus van Eenhoorn en Guillaume Nieullet	112
„ „ handteekening van Martinus Gouda	116
„ van een lakstempel van denzelfde	116
„ „ „ „ Johannes Mesch	116
„ der handteekeningen van Cornelis Keyser, Jacobus Pijnaker en Adriaen Pijnaker	117

Fac-simile van een lakstempel van Cornelis Keyser, Jacobus Pijnaker en Adriaen Pijnaker	117
„ der handteekening van Quirijn Aldertsz. Kleynoven	118
„ van een lakstempel van denzelfde	118
„ der handteekening van Jan Jansz. Culick	119
„ van een lakstempel van denzelfde	119
„ der naamteekening van Arnold van Ravesteyn	125
Gezicht in een teekenkamer, naar de schilderij van Michiel Sweerts . . tegenover	137
De Noorderkerk te Amsterdam, gezien van de Z.Z. Oostzijde tegenover	198
Plattegrond van de Noorderkerk te Amsterdam	217
Doorsnede „ „ „ „ „	220

NEDERLANDSCHE KUNST IN PROVINCIALE MUSEA VAN FRANKRIJK.

DOOR

DR. A. BREDIUS.

I.

ET is niet van algemeene bekendheid, dat er buiten Parijs nog duizende oudhollandsche schilderijen tentoongesteld hangen in een driehonderdtal grootere of kleinere stedelijke Musea in Frankrijk. Ik geloof, dat de Franschen zelf haast niet weten welke schatten hunne provinciale kunstverzamelingen bevatten, en nu voor het eerst een Franschman zelf gepoogd heeft dit zijn landgenooten kenbaar te maken ¹⁾, is mij gebleken, dat hij zelf nog maar een gedeelte dier Musea bezichtigde, en dan bij voorkeur zijn oog liet vallen op de schilders der 18^e en 19^e eeuw van zijn vaderland. Trof hem hier en daar een bijzonder werk der italiaansche, spaansche, vlaamsche of hollandsche school, dan geeft hij daarvan wel een korte beschrijving en een afbeelding (jammer genoeg van hoogstbelangrijke stukken dikwijls maar een klein prentje, zooals bijv. van de weinig bekende REMBRANDTS

¹⁾ Les Chefs-d'oeuvre des Musées de France. La peinture par LOUIS GONSE. Paris, Société Française d'éditions d'art 1900. Met 300 fraale illustraties.

te Nantes en te Épinal terwijl een REMBRANDT te Aix niet eens afgebeeld is) maar een persoonlijk onderzoek heeft mij geleerd, dat dit dan toch maar zeer vluchtig en „met een fransche slag” gebeurd is, en dat hij in zijn voorrede terecht mocht zeggen: „je n'ignore pas certaines omissions!”

Mijn mede-redacteur heeft een zeer belangrijke kritiek over 's Heeren GONSE's boek geschreven¹⁾ en reeds menige rectificatie er op ten beste gegeven. Daar ik in de laatste jaren een zeventigtal dier kleinere fransche Musea bezocht, wensch ik, onafhankelijk van het werk van den Heer GONSE, hier mede te deelen wat die alzoo belangrijks voor de geschiedenis onzer oude schilderkunst behelzen en maar bij uitzondering wijzen op enkele werken van andere scholen waar die mij bijzonder getroffen hebben en bij den Heer GONSE niet vermeld werden.

Hoe zijn die 40,000 schilderijen zoo zachtjes aan in al die Musea aangeland?

In het begin der vorige eeuw, toen NAPOLEON uit alle kanten van Europa schilderijen naar Frankrijk meevoerde, in de eerste plaats om te Parijs het rijkste en schoonste Museum van de wereld te stichten, vond men, dat het „des Guten zu viel” werd, en met kwistige hand werden toen soms zeer goede werken van meesters, in die dagen niet gekend of gewaardeerd, naar alle oorden van Frankrijk gezonden, om de provincies in den algemeenen schat te doen deelen. Toen de rechtmatige eigenaars dier schatten een groot deel daarvan terug haalden (zooals wij bijv. in 1815 de schilderijen van het Mauritshuis, de collectie van Prins WILLEM V) is er nog wel hier en daar iets blijven hangen. Eigenaardig is het, dat dit terughalen in één der Catalogi met „rapt” bestempeld wordt. Wat het „medebrengen” door NAPOLEON was, wordt er niet bij gezegd. Bij het opheffen der kloosters, de confiscatie der goederen van emigranten, kwamen nieuwe kunstschaten de provinciale verzamelingen aanvullen. Talrijke, soms zeer belangrijke legaten van overleden verzamelaars vormen een niet gering contingent. Dan koopt de staat jaarlijks een reeks, meestal zeer omvangrijke doeken — niet altijd van de eminentste schilders — aan, die men tusschen al die oudere kunst als groote, lichte vlekken ziet hangen.

Geen wonder, dat de dikwerf kleine Musea meest overvol zijn, ja, dat er in één gebouw, naar men mij verzekerde 3 à 400 goede stukken sedert jaren op de zolders liggen opgestapeld, waarschijnlijk om daar langzaam maar zeker der vernietiging ten prooi te worden. De zorg voor de kunstschaten in al die collecties laat, ik kan niet nalaten er hier met nadruk op te wijzen, zeer veel, dikwijls alles te wenschen over. Hoe kan het ook anders? Hoe groot Frankrijk ook is, het is niet mogelijk aan al die Musea Directeuren aan te stellen die allen

¹⁾ In het „Bulletin” van den Oudheidkundigen Bond, 1900.

de noodige kennis van hun ambt, de noodige belangstelling in de hun toevertrouwde schatten hebben. Het zijn soms schilders, soms beeldhouwers of teekenonderwijzers — ja ik vond er een photograaf onder — die bij drukke andere bezigheden dat bijbaantje als een sinecure betrachten, de schilderijen laten hangen waar en zóó als zij er hangen en er niet verder naar omzien. Zoo kon het gebeuren dat ik ergens, toen ik mij na lang vruchteloos zoeken naar een in den Catalogus vermelden JACOB V. RUISDAEL tot den Directeur wendde met de vraag: wààr die RUISDAEL hing, verbaasd het antwoord ontving: „Un RUISDAEL? „je n'en sais rien; est-ce que le Musée possède un RUISDAEL?” Ergens anders ontbrak een ISAACK VAN OSTADE, die uitvoerig in den Catalogus beschreven was. De opzichter, die er reeds lange jaren geweest was, wist er ook niets van en hielp mij lang — doch te vergeefs! — zoeken.

De inrichting der verzamelingen is zeer verschillend. Er zijn er die werkelijk zeer goed geïnstalleerd zijn, met goed licht, waar de schilderijen goed te zien zijn en waar men een belangstellend oog waarneemt, dat zorgt dat de beste een eereplaats ontvangen. Er zijn er ook waar plaatsgebrek het noodig maakt dat men, voor een kast staande met priestergewaden uit vroeger eeuwen, tegelijkertijd aanschouwt: een oude schilderij daarboven, slangen en andere ge-dierten op spiritus in flesschen er naast, en geraamten uit oude graven imitaties van diverse soorten paddestoelen en oude boekbanden in de onmiddellijke omgeving.

Wat mij bijzonder mééviel is het bestaan van dikwijls zeer omvangrijke catalogi voor het grootste aantal der Musea. Ik zal niet zeggen, dat de meeste met kennis van zaken zijn samengesteld; maar men heeft zich groote moeite gegeven en tenminste den bezoeker een zekere handleiding bezorgd. Waar in ons groote Rijks Museum een officiële katalogus *sedert 1883*, zegge zeventien jaren op zich laat wachten is dit voorbeeld zeer aanbevelenswaard, om niet te zeggen: beschamend. Zelfs in plaatsjes als Carcassonne, Beziers, Narbonne, Poitiers, vond ik soms zeer uitvoerige Catalogi waarin tot de oude teekeningen toe beschreven zijn.

Echter behoeven al die Catalogi eens grondig herzien te worden, en wat de Hollandsche kunst betreft, zal ik trachten te dien einde hier eenig materiaal aan te voeren, dat voor dien arbeid wellicht dienen kan.

Het is mijn plan hier een reeks der Musea in vrije volgorde te behandelen en wel met het oog op de daarin aanwezige Hollandsche schilderijen.

ABBEVILLE.

In dit stadje, met een aardig ingericht Museum is weinig van groot belang voor onze kunst. De kunstkooper THIBAudeau schonk eenige penteekeningen

van WILLEM VAN DE VELDE en anderen, ook een CLAUDE LORRAIN. Een groot vervelend Italiaansch landschap met kleine figuurtjes — mythologische voorstelling — is gem: B. BREENBORCH Ao. 1636. Een familiegroep waarbij een dame met wêerschijn — zijden kleed, aan NETSCHER toegekend, is zonder twijfel van JACQUES DE ROORE.

De geleerde BOUCHER-DE-PERTHES schonk aan Abbeville zijn groot woonhuis, opgepropt vol met prae-historische verzamelingen (waarvan ik de waarde niet kan schatten) met aardige oude meubels, zeer veel fayences (Rouen en menig aardig stuk Delftsch) goede meubels, rariteiten, oudheden van allerlei aard, mooi houtsnij-werk, en meer dan duizend oude schilderijen, voor het grootste deel vodden die niet pleiten voor de kunstkennis van den verzamelaar. Geen wonder dat er onder zooveel kaf een enkele graankorrel ligt. Mij trof een zeer spiritueele studie van FRAGONARD die den kenners van dezen meester schijnt ontgaan te zijn, een nog al „galant” sujet maar meesterlijk behandeld; voorts eenige curieuse stukken met onbekende monogrammen van hollandsche meesters van den 4^{en} en 5^{en} rang. Dan een kolossaal zeestuk, een zeeslag tusschen de hollandsche en engelsche vlooten (Solebay?) links brandende schepen, in den trant van BEERESTRATEN, mooi gem: P. VAN SOEST. KRAMM vertelt het een en ander over hem, maar zijn werk komt zeldzaam voor; eens zag ik een heel klein schilderijtje van hem. Een NIC. KNUPFER (met sporen van een handteekening), links een negervorst op een troon gezeten, omringd door negers, rechts, op een gouden voetstuk, een schoone jonkvrouw in rijk gewaad met bruinen mantel. Visschen van P. VAN NOORT. Een mooie BILTSIUS, hangende doode vogel, groen tafelkleed, gemerkt: J. VAN DR. BILT. Een aantal DE MOMPERS. Ruitergevecht van PALAMEDES PALAMEDESZ. Abraham, die op 't punt staat Isaäk te slachten: wellicht een JACOB PYNAS, in elk geval iemand uit den LASTMAN — groep: groote figuren. Twee goede portretjes van R. KOETS; zeer ter Borch'achtig. Een aardig stukje: menschen die koeien opladen, in den trant van P. DE BLOOT, valsch WIJNANTS gemerkt. Een brandje van R. VAN TROYEN. Een zwakke P. VROMANS. Een goede LUCAS VAN UDEN met koeien staffage. Drie stukken van WITHOOS, waarbij een fijn, klein stukje, zoo goed als MARSEUS, met hagedis en kapel, gem: M. WITHOOS FECIT 1679. Zeer goede EGB. VAN HEEMSKERCK: links zit een man in helm en harnas een pijp te rooken, terwijl er rechts een ander achter een vat staat en zich de neus toehoudt. Een gemerkt zeestuk van J. PETERS was eens zeer goed maar is door slechte restauratie bedorven. Zeer zonderling is een landschap in den trant van R. V. VRIES maar A. D. LORME (A en D aanéén) gemerkt; met goede figuren; het stuk herinnert ook aan enkele zeer goede K. MOLENAERS. Goede 18e eeuwse copie naar den METSU van het

Mauritshuis (musiceerende familie). Aardig portret van een schilder met palet in de hand, in de andere hand een schilderij in de manier der MIERIS voorstellende een dame die een jonge vrouw onderricht geeft aan een tafelklaviertje. Voor de historie gewichtig een zeer groot C. V. gemerkt stuk: Indische kust, waarvoor drie groote nederlandsche schepen liggen die zeer gedetailleerd geschilderd zijn. Een kapitein, door negers geroeid, gaat aan land. Op een vestingachtig gebouw aan den oever waait de nederlandsche vlag, even als op de drie schepen. Het is geheel als HENDRICK VROOM geschilderd en m. i. te oud voor zijn zoon CORNELIS. Een nog grooter doek vertoont het nauwkeurig portret van een groot oorlogsschip waarop verscheidene vlaggen; rood wit en blauw, een witte vlag met 4 gouden kronen, 2 groene vlaggen en een soort engelsche vlag. Op één dier vlaggen: 1640. Ook in de manier van den ouden VROOM behandeld. Stillevens van PIETER CLAESZ; in de manier van HEDA en anderen. Een stuk, te vuil om het grondig te beoordeelen is de Hieronymus met den leeuw, door VAN VLIET naar REMBRANDT in prent gebracht. Een oude copie hangt te Aken in het Museum. Veel beter lijkt mij dit stuk, dat wel uit den tijd is, niet toe. Deze schilderij is in de breedte; Hieronymus rechts, de leeuw naar links. De bijbel waarin Hieronymus leest heeft streken met de penseelstok in de verf om de regels aan te duiden. Het stuk zou eerst voorzichtig schoongemaakt moeten worden om een definitief oordeel te kunnen vellen; het hangt daarenboven ook zeer ongunstig. Een gemerkte J. M. MOLENAAR: de moeilijke (?) keus — een jonge man tusschen een jonge vrouw rechts en een oude vrouw links, die aan een tafel met vele gouden bekens en kostbaarheden zit. Een zwakke MEERHOUT in zijn bruine manier: gezicht op Gorkum. Zwakke J. STEEN (copie?) een oud, naar links ziend man die een ham, dien hij in de linkerhand houdt, snijdt. Twee rondjes met lachende jongens, uit het atelier van FRANS HALS. Dan natuurlijk enkele moeilijk thuis te brengen portretten, en ik heb zoowat alles opgenoemd wat onder die 1000 schilderijen de aandacht nog even waard is. De meeste stukken bevinden zich in een toestand van groote verwaarloozing en zijn daarom niet goed te beoordeelen.

Het doodsche stadje Abbeville bezit een fraaie kathedraal; men kan de tocht gemakkelijk op een dag heen en terug van Amiens doen.

AMIENS.

Deze stad, met haar verrukkelijke kathedraal bezit een fraai Museum, „le Musée de Picardie”, onder NAPOLEON III van 1855—1869 gebouwd. Eerst 1873 werd het betrokken. Beroemd zijn de grootsche composities van PUVIS DE CHAVANNES die het trappenhuis sieren. De nieuwe Catalogus van 1899 van den

Directeur Mr. DELAMBRE beschrijft die uitvoerig; men rekent deze stukken tot des schilders meesterwerken, en GONSE noemt ze „*le principal fleuron artistique du Musée de Picardie*”. Een der stukken is de bekende Ludus pro Patria, door vele afbeeldingen bekend: jonge mannen, die zich met pijl en boog oefenen, jonge vrouwen, die een krans winden voor den overwinnaar enz. Het is werkelijk een schoone compositie, in 1882 geschilderd en toen door den staat op den „Salon” aangekocht.

Maar laat ons naar onze Hollanders terugkeeren.

We vinden hier een heerlijk visschen-stilleven van ABR. VAN BEYEREN (No. 21) met links een aardig doorzicht op zee en figuren. (Gemerkt.)

Een wonderlijk stuk is No. 33, een Gobelin in 1802 door de Regeering hierheen gezonden, voorstellende het portret van COLUMBUS met de op een voor hem liggend boek geweven inscriptie: CHRISTOPHE COLOMB. F. BOL *pxit.* FERDINAND BOL die het portret van COLUMBUS schildert!!!

Een anderen BOL (?) een portret met een bloemkrans van SEGHERS (?) herinner ik mij niet, maar de combinatie is zeker onmogelijk. Daar in deze Musea oude en moderne kunst door elkaar hangt ontsnapte wel eens een enkele schilderij aan mijn oog. Want ik moest mij op mijn onderzoekingsstocht beperken — dit Museum bevat meer dan 700 schilderijen! Nieuw aangekocht was een hl. familie met Elisabeth en den kleinen Johannes benevens een rijk stilleven van druiven, appelen, brood enz., een zeer fraai werk van WTTEWAELE en beter dan de vijf — zegge *vijf* stuks nu successievelijk voor 's-Rijks Museum te Amsterdam aangekocht. Dit stuk is niet zoo ergerlijk geaffecteerd dan zijn meeste werk en het stilleven herinnert aan zijn knappe stuk in Kunstliefde te Utrecht. Tot mijn spijt vind ik geen aantekeningen bij No. 96: la cuisinière hollandaise, gem. G. DOU 1658, in 1829 op de veiling LERICHE te Amiens gekocht. Vreemd is de handteekening I. IOR junior 1650 (volgens den Catalogus) op eene verschijning van Jezus aan Magdalena door JAC. JORDAENS. Ik kon die handteekening niet controleeren. Maar als er op den RIBERA (No. 243, de Mis van Paus Gregorius) werkelijk staat: JOSEPH DE RIBERA, *Naples* 1654, dan is die *valsch*, want hij teekende steeds JUSEPE en zou niet *Naples* schrijven! Het zeer zwarte stuk, dat door GONSE (die van „*une belle signature*” spreekt) tot in de wolken verheven wordt, is zeker van een Spaansch meester, maar kwam mij niet bepaald voor als een zekere RIBERA. De kop van den geestelijke links is heerlijk, dat is waar en de compositie is sober en grootsch. De schilderij is bij GONSE afgebeeld. No. 247 zou een zeer bedorven echte VELAZQUEZ kunnen zijn. No. 166, een allegorisch portret, denkkelijk van eene aanzienlijke Amsterdamsche dame met een Amor en een Overvloed, gem: G. LAIRESSE ft 1671

wordt zeer ten onrechte het portret van de Hertogin MARIA van Kleef, gemalin van HENRI I DE BOURBON genoemd. No. 278, de dorpsdokter, is een fraaie TENIERS uit diens lateren tijd. No. 306 een goed portret (waarom moeten het altijd „bourgmestres” zijn?) gem: *Aetatis 34 anno 1625*. W. VAN DER VLIET fecit. Het pendant („la dame du bourgmestre!”) *Aetatis 20. Ann. 1625* zeer Mierevelt-achtig; het zijn een paar degelijke werken van dezen Delvenaar.

Aardig is, dat ik bij No. 371, Ecole Flamande „le Buveur”, een levensgrooten drinkebroer met een hond, de (niet Hollandsche) kan in de rechterhand opgeheven, aantekende: Vlaamsch? Kan Fransch, school LE NAIN zijn — maar zwak. De Heer GONSE, die het stuk een afbeelding waardig keurde, schrijft o.a.: *c'est vers.... l'atelier des LE NAIN que ma pensée se porte.... une supposition que je soumets à ceux qui visiteront le Musée d'Amiens....* etc. Hier zijn we 't dus geheel en al eens!

De meeste Hollanders vinden wij echter in de zaal der Frères LAVALARD DE ROYE, rijke kooplieden en amateurs die hunne verzamelingen aan de Picardie, die ze zag geboren worden nalieten.

Hier vinden we o. a. BEGA, BERCKHEYDE, BREKELENKAM (een bizonder mooie schoenmakerswerkplaats, gem: *Q. B. 1654*) een ANTHONIE VAN DEN CROOS 1656 (met den Utrechtschen Dom) en een landschapje van denzelfden van 1663, zeer aardige stukjes. Dan een aan A. CUYP toegeschreven familiegroep, als herders en herderinnen gekleed, in een landschap dat werkelijk zeer aan den grooten Dordtenaar doet denken. De vader heeft zich een krans om het hoofd gevlochten, de moeder heeft een herderstaf bij zich en houdt den rechterarm om haar dochttertje dat heel mooi gedaan is. Alles is warm van toon en vet en krachtig geschilderd. Het landschap baadt zich in de stralen van een gulden avondzon. No. 8 aan den ouden CUYP (waarom schrijven onze fransche collega's de namen altijd zoo vreemd — JACOB GUERITZ CUYP!) toegekend, heeft ook veel van het werk van ALBERT CUYP uit diens eersten tijd. Het is een aanzienlijk jongentje, wiens wapen in den rechter bovenhoek geschilderd staat, in een deftig vertrek. De Catalogus spreekt van een „jeune baron dans une salle de château.” Hij is in donkergroen gekleed met breedgeranden fluweelen hoed op; een aantrekkelijk, fraai stuk!

Een matige EVERDINGEN; een prachtig Rembrandtiek mansportretje van GOVERT FLINCK, gem. en ged. 1642 — een kniestuk met breedgedaan bruin landschap; een grijze hoed op 't hoofd, een hond bij hem. (De figuur maar $\frac{1}{2}$ levensgroot.) Een onbehagelijke AERT DE GELDER, eene Artemisia, met leelijke tronie, maar met een knap gewaad van zilvergrijs met wat rood.

Weinige Musea bezitten zóó vele fraaie stalen van VAN GOYEN's kunst.

Van de vijf is er maar één, No. 16, onbeduidend. No. 13 (*le départ pour la Pêche*, gedateerd 1655) behoort tot zijn allerschoonste werk. De lucht en het vergezicht zijn eenvoudig subliem. Het onderwerp en de toon herinneren aan een dergelijk stuk uit 1655 in het Mauritshuis, maar dit zeldzame schilderijtje overtreft het nog zeer. Vooral de lucht is van een fijnheid die RUISDAEL niet hooger kon opvoeren. In zijn bruine manier is No. 14, een toren aan het water (van 1644). No. 15, eveneens van 1655, is een riviergezicht, heerlijk geestig en gemakkelijk geschilderd met zeilende scheepjes en bootjes. No. 12 is van 1651 en een geheel afwijkend staal van 's meesters kunst — bijna uitsluitend een figuurstuk! hoewel lucht en water er niet op ontbreken. Het stelt de haven van Dordrecht voor. Drie heeren met groote zwarte hoeden, zijn bezig de vaten moezel of rinse wijn te onderzoeken. Een er van, te paard, drinkt uit een roemer; een man is bezig den wijn uit het vat te nemen. Voorts een groot aantal menschen voor tentjes enz., eenigen bij een windas, nog zou ik den wijnkooper vergeten, die een half gevulden roemer aan een proever aanbiedt. Een aardig levendig tooneel met de Grootenhoofdspoor op den achtergrond. Dit zou een stuk voor het Dordtsche Museum zijn!

Van KALFF een keuken, mooi geschilderd met een fraai lichteffect en zijn halfdonker; de details onverbeterlijk — ketels, kool en andere groenten en een paar figuurtjes, opdoemend uit den duister. No. 19 ook een KALFF, een wat zwart stilleven met zilveren schotel, gouden beker, glaswerk en blauw porcelein; een prachtig perzisch tapijt ontbreekt niet. Nog een derde werk, een klein keukentje, is minder dan het eerstgenoemde, maar bevat weér bijna dezelfde voorwerpen; op den achtergrond een vrouwtje dat den bezem hanteert. No. 21 wordt zeer ten onrechte aan KOBELL toegeschreven; de handteekening is niet zooals de catalogus aangeeft KEBELLE (sic!) maar lijkt op J. v. KESSEL, in elk geval is het stuk ouder. Twee LINGELBACHS, twee goede portretten uit MAES' lateren tijd (één gedateerd 1670) en een voortreffelijke MIEREVELT van 1611: het portret van den schepen YSBRAND DE BYE, van Leiden, overleden 18 Maart 1613, zoon van PIETER JOOSTEN DE BYE, burgemeester en MARGARETHA HUYGENS HOPCOOPER.

No. 27 is weér een dwaze attributie: een lezeresje in een elegant 18e eeuwsch salonnetje, een fransch schilderijtje uit het midden der 18e eeuw wordt aan den ouden FRANS VAN MIERIS toegekend!

No. 28 hing hoog, maar 't is zeker geen K. MOLENAER. Een gemerkte MOMMERS van 1661 (No. 29) trekt de aandacht door de bijzonder fijn gedane figuurtjes, anders dan gewoonlijk.

Een mooi wintergezicht van AERT VAN DER NEER. Een drinker uit den lateren tijd van ADR. VAN OSTADE. Een boeren binnenhuis met een paar etende

jongens; aardig van invallend licht door een open deur, zeer WYCK-achtig, maar met de handteekening van EGBERT VAN DER POEL. Drie POELENBURCHS en een fraaie PYNACKER. Nu komt er weer een juweeltje van een zeldzaam schilder: SALOMON ROMBOUTS, wiens werk bij ons te lande helaas zoo goed als ontbreekt. No. 37, dat zijn monogram draagt, is een klein maar fijn strandje met duinen, visschers met hun vangst, twee ruiters, nog andere stoffages en 't kerkje van Zandvoort (?) Eén visschersscheepje bij 't strand, anderen in 't verschiep. Mooi van toon en schildering en met allerliefste figuren. Slechts 0.17 hoog en 0.22 breed! De Catalogus vermeldt niet minder dan tien werken van SALOMON VAN RUYSDAEL. Daarvan zijn zeker niet van hem No. 45, dat een goed werk van zijn zoon JACOB SALOMONSZ V. R. is en No. 46 dat op NOLPE lijkt. Ook No. 44 is niet van hem maar kon een zeestuk van VAN GOYEN zijn, No. 39, een riviergezicht met mooie zeilende schepen en rijk gestoffeerd met voor hem bijzonder goed geteekende koeien is daarentegen een staal van zijn allerbeste werk. No. 38, wat vroeger en wat bruin, is ook weer een dorpje aan een rivier bij ondergaande zon. (Omst. 1650). No. 41 is weer een van die frissche stukken met zich in de verte verliezende scheepjes op een breed water, een stad op den achtergrond. De lucht op dit stuk is bijzonder mooi. No. 43. Village au bord de l'eau is weer een pracht-exemplaar met een HOBBEEMA-achtig effect.

SAFTLEVEN en SOOLMAKER ga ik voorbij om even stil te staan bij een ruitersluk van DIRCK STOP (lees STOOP!) nog al groot met goede figuren (halte de chasse). Van wien 51 en 52 zijn weet ik niet, maar niet van JACOB VAN STRY aan wien ze toegeschreven worden. Er volgen twee SWANEVELTS (No. 54 zal wel niet van hem zijn) een stilleven van DIRCK VALKENBURG, een VERBOOM dien de catalogus ADRIANS VERBOOM noemt! en een prachtige gemerkte JAN VICTORS, „les Crêpes”. Ik heb nog nooit zoo'n mooi, krachtig gedaan stuk van VICTORS gezien dan deze pannekoeken-bakster. Het is een aardig intérieur, waarin vader en de kinderen genieten van de goede gaven die de moeder bezig is te fabriceren, terwijl een paar koeien kalm toekijken. Het is knapper dan al wat ik van dezen soms zoo vervelenden schilder gezien heb.

Hoe men No. 58 „la Cuisinière”, een DOU-achtig fijn stukje, in zijn soort een meesterstukje, ook aan VICTORS toe kon schrijven, terwijl men zulk een heel ander en voluit gemerkt werk van hem bezat, is mij een raadsel. Een dame is bezig, op haar gemak in een leunstoel gezeten, de voeten op een stoofje, een paar citroenen te schillen. Emmers, groenten, kool, en vele andere détails zijn met eene aan DOU grenzende fijnheid behandeld, en ik aarzelde lang of ik in dit stukje niet een werk van dezen schilder moest zien. Maar 't zal toch wel een stukje van zijn soms zoo vaardigen volgeling PIETER VAN SLINGELANDT

zijn. No. 59, een 18^{en} eeuwsch riviergezicht draagt ten onrechte DE Vliegert's naam. No. 60 zal daarentegen wel van hem wezen: een strandje met blonde duinen en een echte DE Vliegert-lucht. No. 61, R. VAN VRIES gedoopt, is een goede KLAAS MOLENAER. JAN WEENIX en JAN BAPTIST WEENIX schitteren hier niet met bijzondere stukken. No. 65 is zeker geen WILLAERTS, later, en in den trant van J. B. WEENIX is deze „Cour de ferme” met een meisje dat kippen en andere dieren voert. No. 66 is een knappe studie van JACOB DE WIT voor zijn Mozes in het „Paleis op den Dam”, heel wat beter dan een dergelijke studie (?) in 's-Rijks Museum. No. 67, een prachtig potten-stillevontje, is eer VAN DER POEL dan SORGH. No. 68, landschap door „Inconnu”, is bepaald een JILLIS ROMBOUTS met figuren in den trant van LINGELBACH, terwijl de andere „inconnu” No. 69 „une kermesse” een aardige PIETER MOLYN is.

Het Museum van Amiens is zoo gelukkig een echten ADR. BROUWER te bezitten. Het is maar één enkel figuurtje, een oude drinkebroer, in de eene hand zijn pijp, in de andere een leëge kan, die hij met een leuken blik en open mond aanziet. Verbazend sterk van expressie — een klein meesterwerk. No. 78 heet een oude copie naar BROUWER: een echte dronkemanstroep, vol geestige figuren, en zóó goed geschilderd, dat ik mij haast afvraag: is het ook een echte studie voor het origineel, en wààr is dat?

Een zeer merkwaardig historisch stuk is de ter dood bringing van KAREL I, volgens het inschrift door GONZALES COQUES. Indien de Catalogus dit inschrift juist weêrgeeft, lijkt het wel wat apocrief.

PICTURE OF CHARLES Ier (sic)
KING OF GREAT BRITAN (sic)
AND REPRESENTATION OF THE
CATASTROPHE ARRIVED TO
LONDON ON THE PLACE WHITE HALL
THE 30 JANUARY 1649
GONZALES COQUES.

Voor dien meester is 't wel wat zwak; maar het kan toch wel; en de voorstelling is bepaald juist betiteld. Het portret van den ongelukkigen Engelschen vorst is zeer goed. No. 82 is zeker *geen* GONZALES COQUEZ, maar een Hollandsch vrouwenportretje uit de school van HALS. Evenmin is No. 83 een CRAESBEECK — daarentegen een 19^e eeuwsch prul. No. 84, een drinker, vol uitdrukking, is een zeer mooie CRAESBEECK, bij BROUWER af; ook de wijze waarop men door een venster in een landschap kijkt. No. 85 kan ook een CRAESBEECK zijn: een jongman die een brief schrijft, wel wat TENIERS-achtig.

No. 86 is denkelijk van den schilder, die sedert eenige jaren bekend staat onder den naam: Pseudo-VAN DE VENNE, naar een paar portretachtige stukken in het Museum Plantyn—Moretus. Ik kom later op dien schilder terug, van wien in Frankrijk talrijke schilderijen onder de meest verschillende namen berusten. Er waren zeer goede stukken van hem in de verzameling LENGART te Rijssel; de onlangs overleden eigenaar schreef ze allen aan CRAESBEECK toe. In Nederland ken ik slechts één stuk van hem, dat de Heer HOOGENDIJK een paar jaren geleden in Pulchri te zien gaf: een heremiet, nog al groote figuur, met een valsche handteekening van BREUGHEL er op! In werkelijkheid lijkt het werk van dien schilder minder op dat van VAN DE VENNE dan op dat van CRAESBEECK. Hij schilderde meest boerenbinnenhuizen, enkele figuren, groepen, soms bijbelsche onderwerpen, keisnijders, en één stuk, zeer omvangrijk, met schaatsenrijders, werd op de Rembrandt-tentoonstelling uit Engeland als REMBRANDT ingezonden! Hij is transparant van kleur, schildert in warme bruine tinten en heeft eigenaardige typen die men weldra telkens terugherkent als men ze eens goed gezien heeft. In Göttingen in het Museum bevindt zich ook een werk van zijne hand. In Schwerin is een vechtpartij tusschen bedelaars van hem (No. 490) met een niet zeer duidelijk monogram dat men meent P.V.B te kunnen lezen. Daar wordt de schilder nog tot de Hollandsche school gerekend. Ik heb nu zeker reeds een 50tal schilderijen van dezen onbekende gezien, maar behalve dat te Schwerin geen enkel met een handteekening. Soms zijn zijne figuren zeer groot, met karikatuurachtige uitdrukking, de schildertrant BROUWER afgekeken — op een dunne transparante warmbruine grond zijn eenige, soms zeer sterke lokaalkleuren aangebracht — andere stukken zijn weer meer in een algemeenen bruinen toon gehouden.

No. 90, een vet geschilderde kop van een grijsaard lijkt mij een echte vroege VAN DYCK-studie. No. 92, een fijn kleurig en lekker geschilderd stilleven met dood wild, waarin een mooi zwart met geel voorkomt, is echt gem: JOANNES FYT. No. 93 draagt bovendien ook het jaartal 1656. No. 94, een galant gezelschap, heet ten onrechte DIRCK HALS en is een echte PIETER CODDE.

Het museum van Amiens kan er op boogen twee portretten van FRANS HALS te bezitten. Natuurlijk moet No. 95 weér een „bourgmestre” zijn. Hij draagt een grooten hoed, is gezeten en leunt met den rechterarm op de leuning; terwijl de hand neerhangt. No. 96 is „un professeur de l'Université de Leyde.” Driekwart naar links, een kalotje op 't hoofd, grijze knevel en sik, platte kraag, de vooruitgehouden linkerhand houdt een boek vast. Dit stuk draagt HALS' monogram. Het is te betreuren dat dit stuk zoo hoog hangt. Beide stukken behooren reeds tot den lateren tijd van den kunstenaar, te herkennen aan de

zwartachtige schaduwen, den heel donkeren toon. Geen van beide behooren tot zijn meesterstukken. Tot mijn leedwezen herinner ik mij niet No. 97 gezien te hebben, een mansportret aan FRANS HALS DE JONGE toegeschreven.

Zonderling is het dat HALS in dezen Catalogus onder de *Ecole FLAMANDE* gerangschikt is.

Nog dient No. 113 genoemd te worden: een dier mooie landschapjes van TENIERS, die meest hooger staan dan al zijn binnenhuizen en waar een fijn gevoel voor de natuur uit spreekt. Het is een gezicht op een door boomen omringd kasteel; een paar kleine figuurtjes, waarbij een visscher die juist een goede vangst doet uit een water waarin zich de boomen spiegelen. Prachtig staat de lucht tegen de donkere boomen.

Onder de onbekenden zou ik No. 121, een goed landschap aan J. FR. MILLET willen toeschrijven.

LE MANS.

De Catalogus van dit Museum behelst een wonderlijke inleiding. Daarin vertelt de schrijver, dat het Museum in 1799 zestien schilderijen ontving van de Regeering, afkomstig van de gesequestreerde goederen van emigranten en van opgeheven kloosters. In 1817 liet de Curé van de (hoogstmerkwaardige!) kerk „la Couture”, een zekere Mr. HUARD, gewapend met een ministerieel besluit, *zonder voorkennis van den Conservator van het Museum*, vier der beste stukken (van PH. DE CHAMPAIGNE, RESTOUT, een copie naar VALENTIN en een VAN THULDEN) terughalen. Deze protesteerde, maar aan het ministerie bleef men doof; „*la maxime, que ce qui est bon à prendre est bon à garder fut trouvé de „bonne pratique”*” en daarom hangen die 4 stukken thans nog in de kerk „la Couture” — stukken „*qui appartiennent incontestablement au Musée et qui lui „ont été donnés par l'État.”*”

In dit kleine Museum vindt men de meest heterogene zaken bijeen: mineralogische, geologische, zoölogische, botanische, archeologische collecties, fayences en kerkelijke gewaden, chineesche en indische curiositeiten. Ook hier een paar goede stukken Delftsch aardewerk.

Een aantal italiaansche primitieven troffen mij. Ik geloof dat de kenners der italiaansche kunst der XIV en XVe eeuwen hier nog belangrijke ontdekkingen kunnen doen. Een presentatie in den tempel, school van de LIPPI genoemd, is gemerkt: LVCE OPVS (wellicht een vroege SIGNORELLI?)

No. 30, heilige Familie, leek mij een PINTURICCHIO, maar ik laat dit gebied liever aan bevoegden over — zeker zijn hier nog vondsten te doen.

No. 49, Kinderen, die een bok te eten geven, is een goede F. BOL; een soortgelijk gemerkt stuk bezit de Heer DES TOMBE te 's Gravenhage.

No. 109. Vrouwenportret, valsch gemerkt en toegeschreven aan A. CUYP. Het lijkt inderdaad zeer op dien meester, en ik weet er geen anderen naam voor.

De FRANS FRANCKENS zijn hier o. a. weêr met een doortocht door de Roode zee vertegenwoordigd (No. 148). No. 149 is daarentegen zeker een ABR. BLOEMAERT, en deze „gouden eeuw” is bepaald gegraveerd.

Zeer curieus is de attributie van No. 165 „Portrait de femme” aan ALEXIS GRIMOUX, geb. te Romont 1680, overl. 1740. Dit is notabene een copie naar REMBRANDT's portret van zijne zuster ELISABETH, berustende in de coll. COOK te Richmond! No. 173 is geen EGB. HEEMSKERCK maar een copie naar TENIERS (alchimist — het origineel meen ik in de Ermitage.) No. 183, een mansportret door K. DU JARDIN, eischt dringend herstelling.

Dit Museum bezit drie prachtstukken van WILLEM KALF. Een vroeg stuk, gedateerd 1643, is nog niet zoo zwart en donker als zijn latere schilderijen; de bekende zilveren beker, in het midden ligt een nautilusschelp naast een chinaasappel, rechts een stukje beschuit, links een schaalje met olijven, twee glazen en een kelkje met rooden wijn. De zilveren flesch met ketting is geelachtig van toon en doet aan het zilverwerk op de zeldzame stilleven van ROESTRATEN denken.

Dan het grootste mij bekende werk van KALFF, een waar prachtstuk, 2 meter hoog bij 1.60. Rechts een stoel met rood pluche bekleed en zilveren franje en borduursel. Op de stoel een zilveren, gedeeltelijk vergulde trompet en helm. Links op den voorgrond een fraai schild en Oostersche, geïncrusteerde sabel. Op de tafel, die er achter staat, gouden bekers, een nautilus, een andere sabel en een witte, breed geschilderde zijden sjerp met zilveren franje. Rechts tegen den muur een groote heerlijk gedreven gouden schotel, en een borststuk van een harnas. De zijden sjerp hangt neer over het schild; de gouden degen op de tafel en het schild op den grond rusten op een blauw zijden kleed met gouden franje. Dit prachtwerk is heerlijk breed van schildering, één en alschittering van metalen met een zeer gelukkig aanbrengen van 't rood van de stoel, het blauw van het zijden kleed — het capo-lavoro van den grooten WILLEM KALFF, die met no. 193 bewijst niet eenzijdig te zijn; immers dit binnenhuis is weêr zulk een geheel ander soort werk met een veel sterker geprononceerd licht en donker. Een oud vrouwtje zit aan tafel, het hoofd op den arm gestut; rechts klein stilleven van potten en pannen en een koperen ketel. Op een tafel rechts een tinnen schotel waarin zich een stuk bloederig vleesch spiegelt, dat op een witte doek ligt. Het licht en donker uiterst fijn, met bruine en zwartachtige toonen. Een dergelijk stukje bevindt zich te Schwerin. No. 226, een Hieronymus

op een doodshoofd wijzende, is een der honderden herhalingen van een origineel dat *niet* van QUINTEN MATSYS is. No. 243, een Communie van Hieronymus is bepaald geen MURILLO of van zijne school; in de verte heeft het iets van een RIBERA. No. 261, een St Jan in de woestijn, is geen POELEMURGH, eer een HAENSBERGEN of VAN DER LISSE. No. 281 is een aardig, nog zeer vroeg landschapje van JACOB VAN RUISDAEL, helaas wat bedorven. No. 284 wordt toegeschreven aan „REMBRANDT DE GENITZEN, dit VAN RYN” (sic!); het is een copie naar een vroeg zelfportret met hoed op. De Nos. 291 en 292 zijn geen SCHOEWAERTZ (sic) maar landschapjes van BOUDEWIJNS met figuurtjes van BOUTS. De TENIERS (No. 302) een mandolinespeler is een oude copie; maar No. 303, scène de cabaret, een mooie breede, echte, knappe TENIERS. Indien de mooie Johannes, de Openbaring schrijvende, in vervoering naar boven ziende, werkelijk van VALENTIN is, kan men die schilderij tot zijn beste werk stempelen. Onder de „inconnus” zal No. 336, een geleerde, een slang op sterk water bekijkend, wel van TOORENVLIET zijn. No. 357, een lachend man laat een jongen uit een noppenglas drinken, heeft al de allures van een laten ADR. BROUWER. No. 472, portret van een jong man, is zeker geen VAN DER HEELST, maar herinnert aan JANSON VAN CEULEN. Hoewel geen RUBENS, is No. 473 een prachtig, karaktervol breed getoetst mansportret der Vlaamsche school. Ook zag ik er nog een goede, fijne C. SAFTLEVEN, met gevogelte.

De Sint Walburgskerk te Zutphen.

DOOR

K. O. MEINSMA.

I.

ONDER de merkwaardige middeleeuwsche bouwwerken, welke de Graafschap Zutphen nog op dit oogenblik bezit, komt ongetwijfeld eene eerste plaats toe aan de St. Walburgskerk te Zutphen. Meermalen heeft zij in de laatste jaren de aandacht getrokken — ja, óók wegens de kunstschaten uit het verleden welke zij nog de hare kan noemen: haar oude lichtkroon, haar doopvont, haar librye — maar meer nog om de wijze, waarop de restauratie van het uitwendige der kerk werd opgevat. Men heeft zich geërgerd aan 't feit, dat er weder beelden gezet werden onder de Gotische baldakijnen, die eeuwen lang leeg gestaan hadden, meenende, dat daardoor 't geheele bouwwerk weder een Roomsche karakter kreeg. Als of niet 't geheele plan, ja bijna elke lijn van zoo'n kerk sprak van hare aloude bestemming!

Zoo is dan de St. Walburg veel besproken. Maar bestudeerd, beschreven, als zoo menige andere kerk van ons vaderland, is zij nog altijd niet.

Wel is waar is haar de eereplaats ingeruimd in de studie over Oud-Zutphen van den Heer R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS ¹⁾, doch, waar een bouwkundige,

¹⁾ Verschenen in 't *Bouwkundig Tijdschrift*, Deel XVII (jrg. 1899.)

voornamelijk afgaande op zijne vakkennis, geschiedenis gaat schrijven, daar kan het niet uitblijven, of hij slaat de plank nog al eens mis ¹⁾. Het spreekt dan ook van zelf, dat wij den bouwkundige het woord moeten laten, waar geene andere gegevens voorhanden zijn. Doch waar dat wel het geval is — en de Sint Walburg bezit een belangrijk archief — daar dient de geschiedvorschcr voor te gaan.

De geschiedenis der Sint Walburg begint met het jaar 1059. In eene oorkonde van dat jaar toch, berustend op 't stedelijk archief, wordt — voor zoover wij weten — voor het eerst melding gemaakt van eene kerk te Zutphen aan den Apostel Petrus en de H. Walburga gewijd. ²⁾ Blijkbaar bestond de bedoelde kerk toen reeds een tijdlang en naar het schijnt behoorde zij in 1059 reeds tot de collegiale kerken, d.w.z. dat bij haar een college van kanunniken was ingesteld. Wanneer en door wien dit gebeurd is, blijkt niet. Deventer heeft, naar men beweert, reeds een kapittel gehad in 't jaar 1040 ³⁾; Zutphen zal het hare wel omstreeks denzelfden tijd verkregen hebben.

Deze oudste kerk, vermoedelijk een houten gebouw, is tusschen 1059 en 1105 afgebrand. In 't laatstgenoemde jaar was eene nieuwe kerk, gebouwd op kosten van OTTO, Graaf van Zutphen, in zooverre gereed gekomen, dat zij in gebruik genomen kon worden. Zij werd dan ook in dit jaar gewijd door Bisschop BURCHARD van Utrecht (1099—1112), die tevens hare privilegiën hernieuwde. ⁴⁾

Mag men aannemen, dat deze tweede kerk, die wel van steen zal geweest zijn, nog voor een deel in den tegenwoordigen bouw bewaard is gebleven? Het is zeer goed mogelijk; voor het tegendeel bestaat althans niet het minste bewijs. Want al staat er geschreven, dat de stad Zutphen op Servaasdag van het jaar 1284 „grootendeels” door brand vernield werd ⁵⁾, nergens wordt gemeld, dat ook de kerk in die ramp gedeeld heeft. Is onze veronderstelling juist, dan dateeren nog uit deze tweede kerk de pijlers — niet de gewelven — van het schip, het hoogkoor — niet de kooromgang — met de daaronder liggende krypt, en waarschijnlijk ook het onderste gedeelte van den toren. Dan had deze kerk dus den vorm van een *crux capitata*, geheel volgens 't Romaansch quadraten-systeem aangelegd. Drie evengroote quadraten vormden 't middenschip, drie dergelijke 't transept. Een zevende kwadraat vormde het zoogenaamde altaarhuis, dat afgesloten werd door drie zijden van een regelmatigen zeshoek. De krypt sprong een eind in het transept vooruit ⁶⁾. De hoekpunten der quadraten werden ingenomen door zware pilaren, van in hoofdzaak vierhoekigen vorm, waartusschen

1) Zooals ik aantoonde in de *Zutphensche Courant* van 29, 30, 31 Augustus 1899. (No. 203—205.)

2) SLOET, *Oorkondenboek*, No. 173. 3) DUMBAR, *Deventer*, I, 235.

4) SLOET, *Oorkondenboek*, No. 208. 5) *Chronicon Tielense*, p. 252.

6) Het gewelf der krypt werd in 1595 ingeslagen, de kuil met zand aangevuld.

nevenpijlers van geringere sterkte. Natuurlijk had de kerk van 1105 lage en smalle zijbeuken, bestaande uit quadraten, waarvan er ongeveer vier gingen op één quadraatveld van het middenschip.

Toen de stad in bloei toenam en de gemeente dus voortdurend aangroeide, heeft men om zoo te zeggen een Gotische mantel gehangen om dit Romaansche lichaam. Het eerst werden de lage zijbeuken afgebroken en vervangen door hooge, wier buitenmuren aansloten bij de schildmuren van het oude transept. Toen verloor de kerk dus haren kruisvorm. Tegelijkertijd werden natuurlijk de bovenste muurvlakken van het vroegere middenschip doorgeslagen; doch de pijlers, die staan bleven, dragen nog de sporen van den ouden toestand. Gotische spitsboogvensters gaven een overvloed van licht en nu voor het eerst waarschijnlijk kreeg de kerk hare steenen gewelven, eenvoudig versierd met rondstaven en ringen.

Wanneer deze verbouwing heeft plaats gehad, leeren de archivalia der kerk niet. Slechts zooveel is zeker, dat er in 1225 aan de kerk „getimmerd” werd, blijkens een aflaatsbrief van dat jaar, waarbij de Pauselijke legaat KONRAD ¹⁾, bisschop van Porto en Rufina, een afaat van twintig dagen verleent aan hen, die daartoe handreiking doen. ²⁾ Wij houden 't er daarom voor, dat zij omstreeks het jaar 1300 haar beslag zal gekregen hebben. Een klein bewijs voor de stelling, dat de hooge zijbeuken dateeren uit de dertiende, hoogstens uit den aanvang der veertiende eeuw, geeft het volgende. Tegen den Noorder zijbeuk staat de bekende Gotische portiek met het veel besproken Mariabeeld. In den muur van dit gebouwtje is een steen ingemetseld, waarop de volgende inscriptie staat:

Int iaer ons heren duſent
drie hundert vijf ont ne
ghentich des saterdaghes
na decollacien ſunte iohannis
doe starf lambert ſtuerman bor
gher ſutphen ende kernemeiſter
bid voer oen:

Naar alle waarschijnlijkheid is die steen reeds in 1395 daar geplaatst.

Toen eenmaal de gemeente haar goed recht, meer ruimte, verkregen had, is ook de priesterschap het hare gaan eischen: Tusschen 1300 (a 1350) en 1400 is de kapellenkrans gebouwd, die de kooromgang vormt, wier muren ook weder aansloten bij de oude schildmuren van het transept. Ook wanneer dit werk

¹⁾ KONRAD VON URACH. Men zie over zijne werkzaamheid K. H. Freiherr ROTH VON SCHRECKENSTEIN in de *Forschungen z. Deutschen Gesch.* VII (Gött. 1867) 319—397, en WYBRANDS, *de Abdy Bloemhof te Witte-wierum*, Amst. 1883. bl. 66, 67, 88, etc.

²⁾ SLOET, *Oorkondenboek*, No. 479.

Oud-Holland 1901.

opgeleverd is, blijkt niet, maar er is reden voor het vermoeden, dat het uitwendige van de kooromgang omstreeks 1390 is gereed gekomen, en de ruimte in den aanvang van 1400 in gebruik genomen is. Op eene oude, omstreeks het jaar 1400 op perkament geschreven lijst, die tot opschrift voert „*Dit is dat afaet dat totter tymmeringhe der older kerken tot Zutphen van oeldes gegeven is*” ¹⁾ staat aan het eind vermeld:

„Voert van bisschop MATHYS BUDANENSIS, die onse choer wyede, XL daghe van ghezetter penitencien.”

Deze MATTHIAS van Biduane, een wegens zijne inhaligheid nog al bekende figuur uit de kerkgeschiedenis ²⁾, was wijbisschop onder FREDERIK VAN BLANKENHEIM (1393—1423). Dat de wijding vóór het jaar 1412 moet plaats gehad hebben is af te leiden uit het feit, dat in 't genoemde jaar de kooromgang — zooals ons later blijken zal — reeds als begraafplaats gebruikt werd.

Nog was de kooromgang niet geheel voltooid of men besloot eene nieuwe kapel „uit te steken”, meer bepaaldelijk bestemd voor de vroedschap der stad, de zoogenaamde „Raadskapel”, soms ook wel 't „Heerenchoor” geheeten. Dergelijke kapellen schijnen in het Oosten van ons land en 't Westen van Deutschland algemeen geweest te zijn, ten minste in die steden, waar het raadhuis niet op het bezit van een eigen kapel bogen kon. ³⁾ Het contract door de kerkmeesters van de St. Walburg over dit werk met de metselaarsbazen gesloten is tot op heden bewaard gebleven. Het is op perkament geschreven en berust in de archieven der kerk. ⁴⁾ De inhoud luidt als volgt:

„In den Jaer ons heren MCCC^o drie ende tneghentich des saterdaghes na Kirsdag doe averdroughen LAMBERT STUERMAN ⁵⁾ ende RENSE CREYNG als kirkmeisters toe Zutphen an die een zide, Ende meister AERNT VAN AKEN ende Meister AELBERT VAN PALENEN ⁶⁾ an die ander zide, deser vorwarden ende averdrach als hijr na ghescreven steet: Int irst soe hebben oen die Meisters vorg(enoemd) onderwonde toe tymmeren dat nye werke van *onser vrouwen kircke* in aldusdanen bescheide ⁷⁾ ende vorwarde als hijr na volghende is. Alsoe dat die meysters zuelen ghezellen zetten die des werckes orber ⁸⁾ sijn in den wercke. Ende die sal men lonen van zunte peters dagh ad cathedram tot zunte martens dagh toe in den wijnter zomerloens, elken

¹⁾ Berustend in 't Archief der St. Walburg.

²⁾ MOLL, *Kerkgeschiedenis*, II, 279, II^a, 124.

³⁾ Zie Dr. GEORG VON BELOW, *Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgerthum*, Leipzig 1898, S. 52. Ook Deventers magistraat had eene raadskapel, deel uitmakende van de Lebuinuskerk, en tegenover het gemeentehuis gelegen.

⁴⁾ Doos 17 No. 1.

⁵⁾ Deze overleed, zooals boven bleek, in 1395. ⁶⁾ Duitschers dus? ⁷⁾ = manier.

⁸⁾ = nuttig, hier kundig.

des daghes toe gheven XI g(osseler). Ende des wynters VII g(osseler). Ende den opperknechten ¹⁾ des daghes VI g(osseler). Ende een lotze ²⁾ die den wercke orberlic is. Voert zoe zuelen die Meisters hebben al yserwercks, touwe mede toe wirken. Mer dat zuelen oen ³⁾ die kircmeisters doen scerpen ende verstelen. Ende sij zuelen oen daertoe doen houwen enen eymere ⁴⁾ als den wercke toebehoert ende twe bedden. Mer vor die husinghe ende vor die vier voder berninghe ⁵⁾, die die Meysters eysten, dat steet tot AERNT's zegghen VAN DEN GRUETHUYS. ⁶⁾ Voert soe zuelen dese vorsz. Meisters hebben zomerloens elc des daghes als sij wirken XII g(osseler) ende wijnterdaghes elc IX g(osseler). Voert des daghes als die meysters toe Zutphen comen ende des daghes als sij van Zutphen wanderen soe zuelen sij oer dagheloen boeren ⁷⁾ als vorsz. is. Voert zoe zuelen die Meisters hebben vor oer zorghe ende vor oeren anxt van den werke als vor oer cledinghe ellic des jaers als sij wirken VI gulden. Ende die meisters moghen hebben twe leerknechte of ⁸⁾ sij willen, ende nyet meer ende ellic zal des daghes hebben VI g(osseler). Voert sint vorwarden, dat die kircmeisters *mit den scepenen averdraghen zuelen*, hoe sij dat werc ghemaect willen hebben, costelick of oncostelick, alzo zuelent die meisters maken na der kircken orber. ⁹⁾ Ende sij en zuelen van nyemant gheen bericht hebben ¹⁰⁾ dan van den kircmeisters. Ende sij zuelen van desen zomer verwirken anderhalfhondert dusent steens ende nyet meer, ten weer zake, dat des den kircmeisters ghenughede ¹¹⁾, dat sij meer wirken wolden. Voert sijnt vorwarden, dat der meister ommer een ¹²⁾ biden wercke wesen sal als men wirct. Voert meer soe zuelen dese vorsz. meisters dit vorsz. werc voert an maken thent der tijt toe ¹³⁾ dat dat rede wort. Indien dat ¹⁴⁾ sijt alsoe maken dat des den scepenen ende den kircmeisters ghenughet. Ende wanneer men wirken zal, soe zal men dat den meisters drie maende toe voeren weten laten. Voert soe zal men oen ende al den ghesijnde die daer wirken alle zaterdaghe oploenen. Voert weert zake dat die kircmeisters enich ghebrec hedden an oeren vorwarden mitten meisters ¹⁵⁾ vorsz. of die meisters desgheliecs mitten kircmeisters, dat zal staen tot AERNT's zegghen VAN DEN GRUYTHUYS ¹⁶⁾. Voert is toe weten, dat deser sedulen

1) Wij zouden zeggen: de opperlieden.
 2) = loods, voor 't behouwen van steen, etc. 3) = hun. 4) een emmer, om kalk, etc. op te hijschen?
 5) 4 voer brandstof. 6) d.w.z. daar is Aert van den Gruithuis aansprakelijk voor.
 7) beuren. 8) = indien. 9) tot nut der kerk.
 10) d.w.z. niemand mag aanmerkingen op hen maken dan... 11) = behaagde.
 12) dat een van de meesters altijd... 13) tot aan den tijd toe, dat enz.
 14) Veronderstel, ten minste, dat... 15) d.w.z. wanneer kerkmeesters meenen dat de aannemers niet aan de voorwaarden voldoen. 16) deze is dus scheidsrechter.

twe syn, eens sprekende, die een uyt der ander ghesneden; diere¹⁾ hebben die kircmeisters een. Ende die meisters van den werke vorsz. een; al arghe-list ende nye vonde hijrin uytgheseget.”²⁾

Twee plaatsen in deze overeenkomst werden door ons gecursiveerd: de laatste bewijst, voor wie 't niet gelooven mocht, dat de oude aantekening op de rugzijde van dit stuk gemaakt: „*Anno MIIICXCIII. Zeddele van dat Nie warck, dat nu die Raitzcapelle is*”, geheel juist is. De eerste is echter moeilijker te verklaren.

Waarom dat „nye werke van onser vrouwen kircke”? Was misschien deze kapel in 't bijzonder aan Maria gewijd? Of hebben wij hier te doen met een uitvloeisel der Maria vereering, zoodat men alles, wat voor den kerk-bouw bestemd was, als aan de H. Maagd gewijd achtte? Zoowel het een als het ander schijnt ons juist. Immers ook de werkvrouwen, die de kerk schoon hielden, werden aangeduid als „O. L. V. maagden.” Tevens zou dit verklaren, waarom men op een oude gravure³⁾, de stad Zutphen voorstellend, de St. Walburg aangeduid vindt als „Lieb Fraw Kirch”.⁴⁾ De Heer NOLTHENIUS, die van 't bovengemelde stuk gewag maakt, wist niet te melden, waar de hier bedoelde kapel gestaan had. En geen wonder. Sedert eene eeuw was men dat vergeten. 't Is mij echter gelukt haar terug te vinden, want zij bestaat nog op heden. De Raadskapel is een vrij ruime overwulfde kapel, die in de lengteas der kerk tegen het koor aangebouwd is,⁵⁾ en tegenwoordig deels als catechiseerlokaal, deels als museum gebruikt wordt.

Zooals men ziet wilden kerk- en stadsbestuur niet, dat er met den bouw te veel voortgang gemaakt werd; denklijk was men bevreesd, dat dan de kosten, die in dit geval waarschijnlijk de stad grootendeels moest dragen, te hoog zouden loopen. Waarschijnlijk is deze kapel niet voor 1420 of 25 geheel gereed gekomen.

Zoo had men dan nu een kerk, waarop men trotsch kon zijn, eengebouw dat indruk maakte door uitwendige versierselen — Gotiek uit den goeden tijd — en door inrichting, die nog aan 't Romaansche tijdvak herinnerde. Eeuwen had men er aan gewerkt en twaalf, niet minder dan twaalf afaatsbrieven van Pausen en Bisschoppen waren noodig geweest, om 't geld voor den reusachtigen bouw bijeen te krijgen.

1) daarvan. 2) Dit hoogst merkwaardige stuk, dat een aardigen kijk geeft op de toestanden van dien tijd, werd reeds gepubliceerd in *Gelre, Bijdragen en Mededeelingen*, 1898.

3) Waarschijnlijk van MERIAN.

4) Misschien is hier ook 't feit van belang, dat in de bekende Gotische portiek van oudsher een Mariabeeld stond — en nu weer staat, terwijl ook 't altaar in de krypt aan O. L. Vrouw gewijd was.

5) Enkele bewijzen daarvoor gaf ik in de boven aangehaalde nummers van de Zutph. Ct.

Slechts korten tijd echter mocht 't werk voltooid heeten. Want, zoo leest men op een gedenksteen boven de torendeur:

Anno Dm. M.cccc. XLVI. opden. hilgen. Palmdach. des.
 margens. tusschen. VII. en. VIII. doe. entfenenck¹⁾. de. torn.
 vade. weder. un. verbrande. met. VI. clocke. un. de. myddel.
 ferke. un. de. zuet. syde. unde. daer. bleuen. doet. IX.
 persoenen. byddet. voer. de. yhlen.
 doe. were. kerckmeisters. antonyß.
 yseren. un. ghert. vander. voerst.

Vermoedelijk is bij dezen brand dus de bovenhelft van den brandenden toren omgevallen en terecht gekomen op de gewelven van het middenschip en de zuider zijbeuk, zoodat dit alles één ruïne werd. De gewelven en pijlers schijnen echter, voor een deel althans, genoegzamen wederstand geboden te hebben: op een der laatste, tusschen middenschip en zuidzijde staande, vonden wij onlangs, onder eene dikke laag witkalk, een steen ingemetseld met het opschrift:

It iaer ons here m.ccccXLIII
 up paesch avet starf gheer
 trut yseren a(nt)honiuss wyf bit
 voer oer int iaer ons here. m.ccc en²⁾

Blijkbaar was dus aan den voet van dien pijler, twee jaren voor den brand, de vrouw van bovengenoemden kerkmeester begraven.

Volgens de stadsrekening van het jaar 1446 is er op Palmdag's namiddags en 's nachts gewaakt „op het nieuwe werk” van de kerk „om dat voeren (stelen) te weren.” Des Maandags na Palmdag werd „de steen” uit de kerk gedragen, en tracteerde men de gezellen, „die de kerk beschut hadden van den brand.” Bij die gelegenheid werd 1 ton en 12 quarten koytens (bier) verdrongen. Vervolgens werd de klok „op den kerkhof in een hout gehangen”, en is men vermoedelijk begonnen af te sluiten, wat open was. Ook werden, zooals in die dagen algemeen gebruikelijk was na zulke rampen, bode gezonden naar alle hoeken van de windroos om steun en hulp bij de herstelling. Eén bode zond de stad te Arnhem „om onzer kerken wil” „aan ons Heeren genaden van Gelre, wat hy onzer kerken te goede doen wilde”; een ander ging „ter Wildenborch aan den

¹⁾ = ontvlamde. ²⁾ ANTONIUS YSEREN, kerkmeester van de St. Walburg tusschen 1428 en 1462, schijnt gehoopt te hebben, dat men hem naast zijne vrouw begraven zou, en liet daarom vermoedelijk reeds terstond ook een deel van zijn grafschrift gereed maken.

Drost hem te bidden om vollest (hulp) tot onzer kerken." De drost zond 40 Rijns guldens. Eén bode ging naar 't klooster Belheim (Bethlehem) bij Doetinchem: de Procurator bracht acht balken. Een naar Bronkhorst: de jonker schonk twaalf balken. De jonker VAN DEN BERG zond, door zijn rentmeester 40 stukken gouds. Dan werd „Heer ELBERT gebeden" om Gods en der stad wil gedurende 3 of 4 jaren 400 Rijns gulden te leenen voor 't herstel der kerk. De stad zelf leende aan de kerk 200 Rijns gulden ad 26 st. die besteed werden tot leien en borden.

Zoo toog men dan aan den arbeid. Of men daarbij alles herstelde zooals het geweest was? 't Is moeielijk te bepalen; maar zeker is het, dat nog op dit oogenblik de zuidzijde der kerk in sierlijkheid een heel eind achterstaat bij de Noordzijde. Hier is onder de ramen eene doorlopende bekleeding van den buitenmuur met tufsteen aanwezig, die daar ontbreekt; hier vindt men eene lange rij van fantastisch gehouwen waterspuwers, daar geen enkele; de Noordzijde heeft hare fraaie Gotische portiek, de Zuidzijde, daar recht tegenover, wel de groote deur, maar de portiek, die er behoorde te zijn, is er nooit gekomen. Toch staat de Zuidzijde geheel vrij, juist als de Noordzijde; maar, 't is waar, de laatste is naar de stad gekeerd. Er is nog meer verschil: aan de Noordzijde zijn onder de ramen bogen uitgespaard; aan de zuidzijde ontbreken deze of... zij zijn bij de herstelling dichtgemetseld.

Niettegenstaande de kerk eenige jaren later nog een nieuwen afluatsbrief¹⁾ verkreeg bij de lange lijst van oude schijnt het vrij lang geduurd te hebben eer zij de geleden schade te boven was en de geleende sommen kon terugbetalen. De stad tenminste heeft op hare 200 Rijns guldens moeten wachten tot 1480.²⁾

Toen er nu weer geld in voorraad was begon men met het herstel van den zoozeer beschadigten toren. In een oud notitieboekje³⁾ staat daaromtrent aangeteekend:

„Jhesus Maria Johanes.

In den jare onse heren dussent ende CCCC ende LXXXIJ (1482) op sunte Markes avent (24 April) doe begunde wy den tornen to tymmeren.

Item meyster HERMAN DOERNENBOESS sal hebben van den toernen to tymmeren van elck foet XXVIJ st. ende hye sal dat kruesssec rychten⁴⁾; daer sollen wy em (voer) geven VI R. gulden aff toe foelles⁵⁾ eynen ossen mede te kopen⁶⁾ ende wy sollen selven dye holtsnyder betalen ende wy sollen

1) Gegeven door den pauselijken legaat, cardinaal NICOLAAS VAN CUSA op 20 Sept. 1451. Zij berust nog in 't archief der St. Walburg. 2) Stadsrekening over dat jaar. 3) Doos 17 No. 10.

4) Het kruis er op zetten? 5) ten einde. 6) Om de steen op te hijschen?

dat holt op laten wynden buten meyster HARMAN(S) koest¹⁾, want hye rychten ende wij sollen dye spenen²⁾ solffen behouden. ³⁾.

Item dye toernen is ghemeten mit meyster HARMAN DOERNBOESS; dat belop twee hondert ende VII foet, ende elken foet XXVIII st."

Naar 't schijnt hebben Mr. DOERNBOSCH en de timmerman, die 't geraamte maakte van de hooge spits, samen bijna twee jaar werk gehad. Want eerst „in den jair ons heeren 1484, op sunte ponciens avont" (13 Januari) sloten de kerkmeesters ALPHERT KRIBBE en HENRICK YSEREN een contract met

„Mr. HERMAN, leyendecker, den kercktoren te decken, die leye te houwen ind allet an den torn te maicken wes dairan van noide is te maicken in manieren ind vorwerde hier na beschreven. Inde yrste sullen die kerckmeysters vorsz. hon (hem) holden ind verloenen twe knechte, die hon helpen sullen die leyen opwynden, steygeren ind anders, dat meister HARMEN hon heytet doin. Ind. Mr. HERMEN sall dat werck van stonde an antasten, die leyen houwen, selff feste an den torn decken, nyet dairvan te scheiden eer die rede is." ⁴⁾

Ofschoon ook toen nog de toren, zooals wij straks zien zullen, niet geheel gereed was, staakte men daaraan voorloopig het werk om opnieuw te beginnen met het vergrooten der kerk. Men besloot, waarschijnlijk omdat er bij den voortdurenden aanwas der gemeente telkens meer ruimte te kort kwam, aan elke zijde van het oude transept eene nieuwe kapel uit te steken, zoodat het geheele gebouw opnieuw eene kruiskerk werd — maar een kruis met buitengewoon lange armen. Aan elke zijde werd dus een uitbouw gemaakt van twee quadraten, even hoog als de midden- en zijbeuken, doch op een tot nog toe in deze kerk niet gebruikelijke wijs overwulfd. Die aan de Noordzijde schijnt in 1492 gereed gekomen te zijn, blijkens een jaartal, in dien zelfden tijd waarschijnlijk, aan de binnenzijde tegen den nieuwen schildmuur aangebracht. Natuurlijk werd tegelijkertijd de oude schildmuur, voor zoover noodig, verwijderd. Dat het jaartal 1492 niet op het begin van dezen bouw, maar op de voltooiing ziet, blijkt uit het feit, dat de vroedschap der stad in datzelfde jaar „een gestoelte liet maken in de nye kapelle naar het gestoelte in de Broederen kerk te Deventer" ⁵⁾, terwijl twee jaren later eene „deur gemaakt werd aan 't nye gestoelte in 't nye werk." ⁶⁾

1) kosten. 2) spaanders.

3) „Anno 1500 op wonsdach na beloken paeschen" kwamen de kerkmeesteren HENDRIK YSEREN en GHARRET VAN ZASSENHEIM met „Meister ROTGHER, leyendecker" overeen „dat cruus van onsen toren op onser groter kercken staende af toe neemen ende weder op (toe) setten ende den mekeler (den langsten kruisboom) toe korten," voor welk werk hij zoude hebben 35 golden Rijsche gulden „of die werde." De noodige materialen zouden kerkmeesteren hem leveren, maar zelf zou hij 't werkvolk betalen. ⁴⁾ Doos 17 No. 11.

⁵⁾ Stadsrekening 1492. ⁶⁾ Stadsrekening 1494.

De tweede arm van het transept, die aan de Zuidzijde, schijnt meer tijds gekost te hebben dan de eerste. In de eerste plaats moest tegen de Westzijde van deze uitlaat een verwulfd kamer verrijzen, voor den kosten bestemd, terwijl aan de Oostzijde een gebouw van twee verdiepingen zou opgericht worden, elk een overwulfd vertrek vormende. Het onderste was bestemd tot gerfkamer en kapittelhuis; het bovenste, langs een steenen wenteltrap te bereiken, zou ingericht worden tot bibliotheek. Op den schildmuur van dezen kruisarm stond van oudsher het jaartal 1499; maar toch is in dat jaar het geheele werk niet voltooid. Dit blijkt uit de twee volgende contracten, waarvan het eerste blijkbaar betrekking heeft op de gewelven van deze kapel; terwijl het tweede handelt over de uitwendige versiering.

„Anno XCIX (1499), des dynsedaghes voer letare Iherusalem ¹⁾ synnen averkommen ²⁾ de kerckmeysteren van Zutphen van onser lever vrouwen myt meyster JOHAN steenhouwer, dat he sal rede maken de nye cappelle in alle alsolcke mathen ende manyren alse de ander Cappelle gemaket ys sunder alle argelist. Des sollen de kerckmeystere vorscreffen meyster JOHAN vorsz. to vollest doen holt ende negelle ³⁾ ende eynen tymmermeyster de em de bagen ⁴⁾ maken sall alse de meyster JOHAN gemaket wyl hebben. Ok ys mede vordedynghet ⁵⁾ dat de kerckmeysteren de stene ende steenrusse ⁶⁾ sollen meyster JOHAN vander handt laten brenghen alse dat meyster JOHAN daer geen gebrecke ⁷⁾ by hebben darff; ende wert sake, dat de karckmeysteren de geryetschoppen van grauwen stenen ⁸⁾ ende anders so gerynghe nyet by de handt en qweme so en meyster OTTE die gelavet ⁹⁾ hefft to leveren, daer willen de kerckmeysteren vorsz. onbehaelt mede weszen. Ende wanner meyster JOHAN vorsz. desse Cappelle aldus op rede gemaket hefft, alse vorsz. ys, so sollen de kerckmeysteren meyster JOHAN to lone geuen twe ende fiffich Rijnsgulden na der Stadt gesette ¹⁰⁾; ende wert sake dat meyster JOHAN te doende ¹¹⁾ hedde X oft XX Rynsgulden, de sollen em de kerckmeysteren na der handt doen, ende desser Cedellen synnen twe uyt eyne gesneden dorch a b c ¹²⁾ der elcke parthyen vorsz. elk eyns hefft,

1) Dit feest valt op den derden Zondag vóór Paschen.

2) Overeengekomen. 3) hout en nagels (spijkers) om 't werk te voltooien.

4) de formeelen, die gebruikt moesten worden bij 't metselen der gewelven. 5) afgesproken.

6) 't puin. 7) schade. 8) om grauwe steen te bewerken. 9) beloofd. 10) waarde bepaling.

11) verlegen was om.

12) Hetzelfde contract werd tweemaal geschreven op één vel papier. Op het wit, tusschenbeide in teekende men de letters a. b. c. en knipte er kris kras door heen. Dat nu 't eene contract nauwkeurig aan 't andere paste gold als bewijs van echtheid.

beyde allyens luedende. Hyr by an ende aver synnen gewest GERLICH STUERMAN, GERYT SCHYMMELPENNINCK, JACOP RYNMAN ende WERMBOLT VAN KERPEN.

Item de kerckmeysters hebben den wyncop uytgelecht ¹⁾, des sollen se meyster JOHAN I Rynsgl. korten an syn loen." ²⁾

Mr. JOHAN heeft 't werk wel ondernomen, maar niet voltooid, zooals blijkt uit het volgende :

„Item in den yær XVC op vrydach na ons heren hemelvaertsdach hebben HENRICK YSEREN ind GHARRET VAN ZASSENHEM kerckmeysters verdinghet ³⁾ an Meyster JANNYNCK, styenhower toe bilrebrick ⁴⁾ den krants ⁵⁾ om die nye Cappell an onser groter kercken toe maken ende toe leveren in vorwerde hyer na bescreven. Inde yersten sal meyster JANNINCK voersz. den kerckmeysters dese krans van guede bavenbergher styen schoen ende op riede, dat sy: poste, somerschen helen end halven ⁶⁾ gheseems ⁷⁾ etc., van lengheten (en) van breeten bynnen end buten allent na manyren des oelden wercks op derselver kerken staende op onsen groten kerckhof, buten der kerckmeystersen cost leveren. Dyt aldus gheschyet als voersz. sollen hem die kerckmeysters van elken drie voeten aver dat averste gheseems ghemeten eenen golden Rynschen gl. gheven of an anderen gueden ghelde dair die eene coopman den anderen in comenschap eenen rynschen gl. meed betalen mach, sonder langher vertoch ⁸⁾ ind arghelyst.

Item noch sollen hem die kerckmeystersen gheven twe Rynschegl. tot eenen mantel. Hyr is op bet(aelt) die mantel ende soeven R.gl. Item noch is hyr op verdrongen eenen golden R.gl. den hy ons corten sall. Deser zedulen is twe, die een wt den anderen ghesneeden dorch a b c d etc. der meyster JANNYNCK een heft ende die kerckmeysters den anderen.

Item dese Cedel ende voert dat allent dat JANNYNCK van belreberch ende die vorsz. kerckmeysters tot desen daghe toe samen toe doende hadden is all doot gherekent in bywesen meyster TYMANS STYENHOWER a^o XVC ende een; des bleef JANNINCK den kerckmeystersen sculdich XV voet steyns van xiiii gosseler (?) ⁹⁾

1) de kosten voorgeschoten van den wijn, bij de aanneming gedronken. 2) Doos 17 No. X.

3) Vergund. 4) waarschijnlijk Billerbeck in Westfalen.

5) de krans van fialen of fioelen en het hekwerk daartusschen, boven op den muur.

6) Hiermede worden waarschijnlijk de fioelen, die om de beurt van lichter en zwaarder maaksel zijn bedoeld. 7) Duitsch: Gesims = kroonlijst. 8) uitstel. 9) Doos 17, No. 15.

Ook Mr. JANNYNCK heeft dus 't werk niet ten einde gebracht, als wij het laatste *item* ten minste goed begrijpen. Waarschijnlijk was het Mr. TYMANS, die er eindelijk de laatste hand aan legde.

Of de kerk, in den loop van vier eeuwen langzamerhand aangegroeid tot de tegenwoordige grootte, eindelijk ruimte genoeg bood aan de Zutphensche gemeente der zestiende eeuw? 't Staat te betwijfelen. In hare archieven berust ten minste nog een ongedateerd concept-adres van kerkmeesteren aan den raad, dat waarschijnlijk omstreeks 1530 a 1540 geschreven werd. Zij geven daarin te kennen, dat bij hen nog telkens aanvragen inkomen om nieuwe banken in de kerk te mogen plaatsen, doch dat zij daaraan, wegens gebrek aan ruimte, niet kunnen voldoen. Zij willen echter gaarne in de behoefte voorzien:

„Daer thoe hebben wy een beduincken gehadt (woe etzliche van U Ers(ame) bewust) van eyn Nye Capelle an der karchen wt tho steken, van unsser l. Vrouwen ter noet altair aff, wes an die Raetz-Capelle, in der gestalt, dat men ein altaier daerin an dat averste einde, und dan an beyden syden bencke sullen geordiniert werden, updat men alsoe ein yder helpen und derselver begerte mucht voldoen.” Zij begrepen echter dat het veel zou kosten, en daar „es nu ein scherpe tyt is, dorven wy sulx niet vorne-men. Soe aver UE. es guet beduchte tho syn und wy van denselven, die na nye bancke staen, soe voel behulps hedden, dat et wert weer dat warck antoevangen, soll ons niet verdreten unssen vlyt met den irsten tot dat selve thoe kieren.” ¹⁾

Met het oog op de tijdsomstandigheden zullen de eerbare leden van den vroedschap het hun wel ontraden hebben: de nieuwe kapel, die moest aansluiten bij de Raadskapel, is nooit tot stand gekomen.

Ook zonder dat was er voor de kerkmeesters nog wel iets te doen overig. De toren was nog altijd niet geheel gereed: er moest nog een steenen hekwerk of „tinne” op den omgang aangebracht worden. Te dien einde kwamen ANDRIES AETSACK en FRANS DIE WITTE in het jaar 1518 „op gunsdach na den hilligen palmdach” overeen met zekeren HENRICK ZWYR uit Coesfelt, dat deze de bedoelde tinne zou maken.

„Dese vursz. tynne sal wesen mitt bloemwerck tsamen acht voite hoige, als drie virdel it onderste seemss, it werck bynnen 6 voet, it averste seems drie virdel, ind it averste bloemwerck 1½ voit; is 't samen 8 voit.

Die kerkmeesteren sullen hon doin ind leveren it yserwerck ind it

¹⁾ Doos 17, No. 7.

loit dat zie dair to behoeve, mit alle die reyscapen dair to noit is totte opwinden, etc. Hier voir sullen die kerkmrn. hon geven ind betalen drehondert philips gl. of oir werde an guede andere paymente." ¹⁾

Waarschijnlijk wijs geworden door minder aangename ervaringen bij den bouw van den zuidelijken arm van het kruis opgedaan, lieten kerkmeesters de overeenkomst goedkeuren door de burgemeesters der stad: ARNT SLINDEWATER, ANDRIES SCHIMMELPENNINCK en OTTO KEYEN. Maar ook daarmede meenden zij op zoo'n buitenlandschen metselaar nog niet genoegzaam staat te kunnen maken en dus mengden zij zelfs de magistraat van 's mans woonplaats in de zaak, getuige de inhoud van den volgenden, gezegelden perkamentbrief:

„Ick, JOHAN SCHRODER, Richter in der tyt tot Coisfelt, do kunt apenbar und betuge in desen breue, dat vor my und den tugen na bescreuen komen ys, Mester HENRICK SUR, in schyne des gerichtz ogende und thonende aldar ene apen cedele, vermeldende, wo dat up gunstach na den hilligen palmdage lest verledden De Ersame ANDREES AITSACK und FFRANSS DE WITTE, kerckmesters der kerken sunte Walburgh bynnen Sutphen overtragen und verdynget hebben an den vursz. Mester HINRICK to maken ene Tynne veirkant umme den hogen torn der selver kerken na gelicknisse van enen exemplar off patron so he den vursz. kerkmesters dar van overgegeven hefft. In manieren und vorwarden wo allet de vurgh(enoemde) Cedele vermeldet und inholdet. So bekande und lavede aldar in schyn desselven gerichtes Mester HINRICK vorsz. vor sich und synen erven, dat he dat vursz. werck van guden harden bavendorpeschen steen, und van geynen anderen broicksamen weeken steen uprechtich und unstraflich vulmaken und bereiden wille, in aller maneir, na luede der selven vorgh. cedelen, und dat werck leueren tusschen desse tit und Sinte Johan to middensomer, to komen over eyn jair, vor ene summe philips guld. so dat na inholt der Cedelen bekalt und overcomen is. Vortmer lavede mester HINRICK SUR und mit on JOHAN unde ROLEFF syne sonns, laveden semplike, und erer itlick eyn vor al vor sick und al er erven, dat si dat vorgh. werck den vursz. kerckmesteren und eren nacomelingen sollen und willen waren, den tyt van vif und twintich jaren, also dat van stenshalven off vulmakingen an den wercke genen gebreck de vursz. tit lanck erkant off gefunden solle werden. Dan, weert sake, dat dat selve werck vermiddest ungelucke, dat got verhoden wille, als van overbrekigen storme und wynde, donre, blixem off vuer verdorven und destrueyrt worde, willen se sich sulkes hir omme verwart und beholden hebben

¹⁾ Doos 17, No. 13.

sonder entgeltnisse, hinder oft schaden erer und erer erven. Dit allet sunder argelist. Hir synt by an und aver gewest to rechten gebeden tugesluden De Ersame JOHAN MORCKEN, kemener, und JOHAN HORNER, Borger to Cosfelt. In orkunt der warheit so heb Ick JOHAN SCHRODER, Richter vorgh. in schyne des gerichtz umbe desser vursz. bede willen myne Segel an dessen breff gehangen. Datum anno domini dusesent vyffhundert Achteyne des donredagh Octava Ascensionis Domini." ¹⁾

In den loop der zestiende eeuw bleek het noodig nog enkele gebreken, die den toren aankleefden, te verbeteren, en het schijnt, dat deze werken, oppervlakkig van weinig beteekenis, vrij wat moeite en opofferingen gekost hebben. Zooals op den plattegrond der kerk te zien is, staat de toren van de St. Walburg niet vóór, maar in de kerk, en, terwijl de geheele kerk van gewelven voorzien was, had de toren er omstreeks 't jaar 1500 geen. Mogelijk is 't, dat men onder den toren nooit een gewelf geslagen had, zooals dat in dorpskerken ook wel voorkomt; mogelijk ook, dat een bestaand gewelf bij den brand van 1446 vernield was. Toen de kerkmeesteren dan ook in 1456 het „orgelwerk" onder den toren geplaatst hadden, toonden deken en capittel zich daarover zeer ontevreden, daar het orgel nu groot gevaar liep beschadigd te worden, wanneer er ongelukken gebeurden met klokken, klepels, enz. Kerkmeesteren beloofden toen de schade, die op dergelijke wijze aan het orgel mocht ontstaan, te zullen vergoeden ²⁾, en daarbij bleef het voorloopig. Doch in 1501 kwam de zaak weer ter sprake, en toen is met onderling goedvinden het orgel verplaatst ³⁾. Desniettegenstaande kwamen de kerkmeesters in 1533 tot de overtuiging, dat een gewelf onder den toren geen overbodige luxe mocht heeten. Wat er toen gebeurd is blijkt uit de kerkrekening van dien tijd, die grootendeels door JOHAN AETSACK, in zeer onduidelijk schrift, is bijgehouden.

„Anno xxxiij heb ick to Andernaegh geweest ind heb de stene affgehaelt ind synnen 1^eXXXIIJ (134) voet, summa IIII gl. 16 st. ad 24 st. br. d. gl."

„Item EGGERT gelient op de stien fracht 15 gold. gl., noch 7 gold. gl. Item noch EGGERT betaelt 23 gold. gl. Summa summarum hef hie von syn fracht 45 gold. gl. Item noch 2 gold. gl. en was he nyt mede tfreden van de 45 gl. is nu 47 gold gl."

„Item Anno xxxiiij (1534) heb ick dat warck bestaen *onder den toern den baegen* (te maken) dair meister GERIT myt syne twe sonne (zoons) inden erste ellick 6 daege ellick dach 5 brab. st. summa 3 gold. gl. 30 st. den gl.

¹⁾ Doos 17, No. 14.

²⁾ Doos 17, No. 16. ³⁾ Doos 17, No. 17.

„Item Meister LAURENS EMMILL van Andernaegh is alhir van Andernaegh gekomen ind (heft) dat warck op helpen setten ind sunderling de steen verhouwen *de bauen ant gewolffte qwaemen*. Om (hem) syn teringe op ind aff betaelt ind voir syn arbeit geschenckt toe saemen In all 10 golden gulden. Des hebben wy om syn teringe betaelt. Is to saemen myt synnen knecht.

„Item syn knecht geschenckt 1 pair nyer schoen, is 7 brab. st. ¹⁾.”

Nog eenige bladzijden vol aantekeningen in AETSACKS rekening hebben klaarblijkelijk op dezelfde zaak betrekking, maar 't komt ons niet wenschelijk voor er hier langer bij stil te staan.

Hier boven werd reeds gezegd, dat de toren *in* de kerk staat. Daaruit volgt, dat de ruimte onder den toren om zoo te zeggen behoort bij het schip der kerk, en dat daarin geen plaats is voor eene trap om in den toren te klimmen. Van oudsher stond er dus een klein traptorentje tegen den torengewel aan, waardoor men een eind naar boven kon komen; dan kwam men aan een smal, steil trapje in den torenmuur uitgespaard — de zoogen. „Duistere Steeg” — dat waarschijnlijk naar een houten zolder voerde, die in 1534 door een gewelf werd vervangen. Vandaar af kon men langs houten trappen en ladders gemakkelijk verder komen. Doch de „duistere steeg,” die één volwassen persoon nauwelijks genoeg ruimte bood om naar boven te komen, was al zeer ongeschikt in tijd van nood, bij brand en wat dies meer zij. In dien toestand bracht men in 1546 en '47 eene groote verbetering, zooals blijkt uit de volgende aantekeningen.

„Item soe myn hulper (HERMAN BERNER) ende my (COENRAAD SLINDEWATER) ende oick summyge van den Raidt heft guit geducht, dat men den wijndelstein an die karckdoir by den Vismarckt soll opvueren, ende hoeger maicken um dat men destobet ende lichtlicker by die klokken ende up den Torn mucht kommen, ende bij brant, ofte ander ongeluck niet noit soll sijn doir die duisterstiege toegain, hebben wij dairtoe gekoft 36 moncken, dairvan men die trappen sol maicken, die lanck weren 3 voet, ende 3 vierdel voets; hoege 3 vierdel voets, ende nae die anderen breit nae proporsie, ende 4 noesen, lanck synde 4 voet ende hoege 1 voet. Noch 1½ honderd voet posten ende 25 voet groeten estericken, toesaemen van Naemenschen blauwen stien. Dairvoir ick betailt hebbe mr. CONRAIT VAN NOERENBERCH, ein borger van Mastricht sesendartich gl. achtentwijntich br. st. end 15 placken voir den gulden gerekent up S. Augustinus dach in dit Jair '46” ²⁾.

¹⁾ Kerkenboek No. 8, p. 125 verso, 126, 127 verso, 129.

²⁾ Kerkenboek No. 3. fol. 224 en verso. Een door Mr. COEN VAN NUERENBORCH eigenhandig geschreven en onderteeend contract betreffende deze leverantie, berust in doos 36 onder letter e.

Den 12^{en} Mei 1547 begon men met het werk zelf, het eerste, waarvan de voortgang om zoo te zeggen van dag tot dag in de rekeningen der kerk te volgen is¹⁾. In dat zelfde jaar is het torentje met de „wyndelsteen” tot de tegenwoordige hoogte opgevoerd en uitwendig versierd met negen of tien beeldjes van engelen (Jacobs ladder?), door WILHEM, beeldesnijder, gehouwen, evenals de kapiteeltjes waarop zij staan²⁾.

Zoo was dan eindelijk ook de toren gereedgekomen; doch niet lang heeft hij de hooge spits, met welke men hem gekroond had, mogen dragen. Op den 29^{en} Maart van 't jaar 1600 „is dese toren van boven of tot an het steenwerck door den blixem angestoken, verbrant”³⁾. Sedert kreeg hij den tegenwoordigen vorm.

Nog twee veranderingen in het uitwendige der kerk moeten wij kortelijk vermelden. In het jaar 1544 hebben de kerkmeesters zich een „rekenkamerken” laten bouwen aan de Oostzijde van het Zuiderdwarspand, met de eene zijmuur aan 't kapittelhuis grenzend. Daar werden de loonen uitbetaald aan de werklieden, die voor de kerk gewerkt hadden. Het was alleen van uit de kerk te bereiken door eene deur in 't Zuiderdwarspand, nog altijd aanwezig⁴⁾. Later heeft men het voor andere doeleinden gebruikt en er daarom een buitendeur in gemaakt.

Dan bouwde men tusschen 1561 en '64 de bekende Librye tegen de Zuidzijde van de kooromgang, met de eene zijde grenzend aan de vroeger besproken Raadskapel⁵⁾. Dit werk, in zoovele andere opzichten merkwaardig, zullen wij elders breedvoerig behandelen.

1) Kerkenboek No. 3, fol. 282 en verso, 283 en verso, 284 en verso. 2) *ibid.* blz. 283, 284.

3) Inscriptie in den kerkmuur bij den toren.

4) Kerkenboek No. 3 blz. 222 en volg.

5) Rekening 1561 (H. B.) blz. 73; 1563 (H. B.) blz. 173 verso.

EEDSAFLEGGING DER BEVOLKING VAN ORANGE IN HET ROMEINSCHE CIRCUS.

Constantyn Huygens te Orange (1665).

DOOR

DR. J. A. WORP.

EN 20sten Maart 1660 had LODEWIJK XIV het vorstendom Orange bezet. De bewoners hadden zich dit voor een deel zelf op den hals gehaald; zij hadden twist gestookt tusschen de voogden van den jongen Prins en zelfs openlijk tot opstand aangezet; thans moesten zij boeten. Terwijl HUYGENS te Parijs en te Fontainebleau al zijne krachten inspande, om den Franschen Koning te bewegen, Orange aan den Prins terug te geven¹⁾, zuchtten de bewoners van het vorstendom onder de Fransche overheersching. De sterke vestingwerken van de stad werden geslecht. De katholieke geestelijkheid maakte het door alle mogelijke middelen de talrijke protestanten in het staatje lastig en werd daarin geholpen door PIERRE DE BOUC, Seigneur de Gaoust, die door LODEWIJK XIV tot gouverneur was aangesteld en zich als een militair despoot deed kennen. Recht was niet meer te verkrijgen; voor allerlei kleine vergripen, die dikwijls niet eens bewezen waren, werden de zwaarste straffen opgelegd; de financiën geraakten geheel in

¹⁾ Vgl. CONSTANTYN HUYGENS *te Parijs* (1661—1665) in het *Haagsche Jaarboekje voor* 1896, blz. 104-120.

de war; zware belastingen werden opgelegd voor het onderhoud van het bezettingsleger; door den machtigen invloed van eene menigte Jezuïeten, die het land overstroonden, en de brooddronkenheid eener overmoedige soldatenbende, die het kasteel had bezet, bestond er niet langer veiligheid van persoon en goed.

Het was dus geen wonder, dat, toen den 31sten December 1664 een particuliere brief uit Parijs het bericht bracht, dat Orange aan den Prins zou worden teruggegeven, de hoop begon te herleven. En toen het bleek, dat bij den bevelhebber van het kasteel, den Sieur DE BEDARRIDES, een dergelijk bericht was ingekomen, gaven de bewoners van het stadje lucht aan hunne vreugde; sommigen schoten vuurwapenen af, anderen, zooals DE CHAMBUN, één der predikanten van de stad, die ons het *Restablissement d'Orange* heeft beschreven ¹⁾, zeer leuk opmerkt, anderen, „*qui se ressentent plus du Climat de ce Pays, composent diverses chansons, les uns à l'honneur de leurs Altesses, et les autres contre le gouvernement passé, croyans, à la façon des Provençaux, que c'est se bien venger, que de pouvoir faire une chanson contre son ennemy.*” Veertien dagen lang zong men die liedjes in de stad en verlieten de burgers moedig hunne huizen, gewapend met een geweer en eene flesch, ten einde met behulp van die beide werktuigen hunne vreugde op gepaste wijze te uiten. Daar echter de kommandant elken avond patrouilles door de stad liet trekken met het bevel, om de luidruchtige feestvierders gevangen te nemen, wisten invloedrijke mannen het vreugdebetoon te matigen, opdat de tegenpartij geen voorwendsel zou vinden, om het pas gesloten verdrag weer ongedaan te maken. Doch toen den 24sten Jan. 1665 een brief van HUYGENS was ontvangen, waarmede alle autoriteiten van het vorstendom in kennis werden gesteld, en men de officieele bevestiging las van het goede nieuws, was de opgewonden bevolking niet langer in toom te houden en toonde zij hare vreugde nog duidelijker en luidruchtiger dan te voren.

Den 21sten Maart kwam een tweede brief van HUYGENS, in welken de persoon werd aangewezen, die de stad, de kanonnen, wapenen en ammunitie van den bevelhebber van 's Konings troepen moest overnemen, en tevens kreeg BEDARRIDES van den gouverneur het bevel, om den 25sten het kasteel en de stad te verlaten. Weer volgt feest op feest; BEDARRIDES verdwijnt op den bepaalden dag met de Fransche troepen en het kasteel wordt bezet door officieren en soldaten, die vroeger in dienst van den Prins waren geweest en die nu door

¹⁾ De titel is: *Relation de ce qui s'est passé au Restablissement d'Orange: Ensemble les Discours et Harangues qui ont esté faictes pour le mesme subject. Par Monsieur DE CHAMBRUN, Ministre de la Parole de Dieu à Orange. A Orange: Par EDUARD RABAN, Imprimeur Ordinaire de Son Altesse, et de la Ville et Université.*

Het werkje is de voornaamste bron voor dit opstel, waarvoor verder gebruik is gemaakt van HUYGENS' *Gedichten*, zijn *Dagboek* en van onuitgegeven brieven.

het lossen van negen kanonschoten aan de geheele streek kenbaar maken, dat Orange weder in het bezit van zijn wettigen vorst is, en aan alle bewoners het sein geven, om hunne huizen te verlaten en thans voor het eerst zonder vrees uit volle borst een „Vive le Prince et Son Altesse Madame” te roepen. Daarna gaan allen ter kerke, de protestanten, om eene predikatie van DE CHAMBRUN aan te hooren, de katholieken, om het „Te Deum” te hooren zingen. Want de vreugde was algemeen en, al hadden de katholieken minder te lijden gehad van het bewind van „Sa Majesté tres-chrestienne” dan „ceux de la religion”, zooals men in die dagen zeide, er was bijna niemand in het vorstendom, die er zich niet over verheugde, dat de dagen van willekeur en verdrukking waren geeindigd, en die niet verwachtte, dat een goed en rechtvaardig bestuur de geslagen wonden zou heelen. Na de kerk hoort men wapengekletter; 1200 man, dus een groot deel van de mannelijke bevolking, staat onder de wapenen en is versierd met de kleuren van den Prins; de leden van den raad deelen buskruit uit en men schiet geweren af en drinkt wijn. Eén der notabelen laat vóór zijn huis een fontein van wijn springen; eerst drinken de kapiteins op de gezondheid van den Prins, „*en cassant les verres, et tous leurs Soldats suivants leurs exemples eussent depourveu la Ville de verres, si on ne les eut fait boire dans l'etain et dans le cuivre.*” Des avonds wordt er een groot vuurwerk afgestoken in het beroemde Romeinsche circus, waar de troepen zijn opgesteld en waar zij bij het branden eener groote houtmijt vier salvo's lossen, begeleid door het donderen der kanonnen van het kasteel, het zingen van liedjes en „*une bande de violons.*” Het leven is zoo groot, dat men het te Valence, op 16 mijlen afstand, hoort.

Terwijl het volk blijft feestvieren, schrijven de verschillende staatscolleges brieven van gelukwensching aan den Prins en aan zijne grootmoeder, AMALIA VAN SOLMS. Ook beraadslagen zij over de wijze, waarop men den Heer VAN ZUYLICHEM zal ontvangen. Het krijgsvolk staat voortdurend gereed, om uit te trekken; tamboers en trompetters worden uit de naburige steden ontboden en men wijdt bijzonder veel zorg aan de paarden, die mooi opgetuigd voor den dag moeten komen. Reeds den 9den April verwacht men den vertegenwoordiger van den Prins en begeeft zich de ruiterij, vergezeld van eene tallooze menigte te paard en in rijtuig, naar de Rhône, om hem te verwelkomen. Maar HUYGENS komt niet. Vier dagen achtereen maakt men denzelfden tocht en trotseert den afschuwelijken wind, die over de uitgebreide vlakte waait, en dien wij allen, zoo al niet bij ondervinding, dan toch uit de romans van DAUDET kennen. Eindelijk komt het bericht, dat de lang verwachte den volgende dag zal komen.

HUYGENS was den 26sten Maart van Parijs afgereisd, vergezeld van zijn neef DE WILHEM, COPES en zijn secretaris VLACK. Hij ging per rijtuig over

Fontainebleau, Nevers, Moulins en Roanne naar Lyon, waar hij den 6den April aankwam en eenige dagen bleef, om de stad te bezichtigen. Te Lyon maakte hij o. a. kennis met eenige paters Jezuïeten, voor wie hij aanbevelingsbrieven had meegekregen van DE MONMORT, nl. JEAN BERTHET, een bekend godgeleerde, den oudheidkundige CLAUDE FRANÇOIS MENESTRIER en den dichter en letterkundige JEAN DE BUSSIÈRES; hij amuseerde zich zeer in hun gezelschap en heeft ook later nog met BERTHET gecorrespondeerd.

Te Lyon ging HUYGENS scheep, zakte de Rhône af en landde den 12den April te Balthazar, een plaatsje, dat dicht bij Orange ligt. Hij werd daar ontvangen door meer dan 400 edelen en burgers te paard en een groot deel van de bevolking der stad Orange, die men nu in plechtigen optocht naderde. Ruiterij, eerewacht van edellieden te paard met ontblooten degen, burgemeesters blootshoofds en met oranjestrikken getooid bij de portieren van het rijtuig, kanongebulder en het knallen van pistoolschoten, burgercompagnieën langs den weg opgesteld, al de muziek, die maar in de buurt te krijgen was, in functie, luide vreugdekreten, niets ontbrak aan dezen optocht. De militairen kunnen het volk niet langer in toom houden; men dringt naar de koets, valt op de knieën en kust weenende de handen van den redder, wiens koets elk oogenblik stil moet blijven staan. Bij de poort van de stad is een groote eereboog opgericht en in de stad zelf, die men door eene andere poort weer verlaat, om den weg naar het kasteel in te slaan, is geene plaats op straat onbezet. Als HUYGENS op het voorplein van het kasteel zijn rijtuig verlaat, wordt hij toegesproken door den heer DE LUBIÈRES, den voorzitter van het bureau der domeinen, nauwelijks is hij het kasteel binnengetreten, of de deken van het Parlement, DE SOUBIRAS, komt hem plechtig verwelkomen. Daarna storten één der burgemeesters en één der predikanten stroomen van welsprekendheid over hem uit en begroet de rector der Universiteit hem met een verschrikkelijk lang Latijnsch vers.

Den volgenden morgen vond HUYGENS bij zijn lever „*toutes les personnes de qualité, et plusieurs autres du voisinage, avec un grand nombre d'autres personnes du Tiers Estat.*” Dadelijk werd hij toegesproken door den gardiaan van het klooster der Capucijnen en den voorzitter van eene deputatie uit Courthezon, een klein plaatsje in het vorstendom. Toen hij zich naar een ander vertrek wilde begeven, werd hij opgevangen door eene andere deputatie en, zoodra hij het vertrek bereikt had, sprak de groot-vicaris hem toe. Steeds kwamen er weer andere afgevaardigden en er was geen einde aan de toespraken. Zeker heeft HUYGENS wel eens moeite gehad om zich goed te houden bij dien stortvloed van Zuid-Fransche welsprekendheid en een strak gezicht te zetten bij een aanhef als deze: „*On louë le Mont Olimpe, Monsieur, pour estre si haut eslevé, que*

de la cime on voit l'une et l'autre des Mers, et descouvrant tout ce qui s'y passe, on peut facilement éviter les surprises, et demeurer en assurance. Ce Chateau, Monsieur, bien qu'il ne soit plus dans son ancien et pompeux éclat, nous paroît aujourd'huy à vostre arrivée ce Mont sacré", etc. Maar de grijze staatsman had zelfbeheersching genoeg, om zijne vroolijkheid niet te toonen; hij wist op ieders woorden aardig te antwoorden, stal het hart van den rector der Universiteit door hem in het Latijn toe te spreken en dat van de dames, die hem in groot aantal hare opwachting kwamen maken, door „*la douceur de son entretien et la civilité qu'elles recevoient de sa courtoisie*".

Den Woensdag na zijne komst bezocht HUYGENS de protestantsche kerk, om dank te zeggen voor zijne gelukkige reis; adel en burgerij haalden hem af van het kasteel en begeleidden hem, onder het gejuich van het volk, door de straten der stad, waar hij zich na zijn intocht nu voor het eerst vertoonde. Na het hooren van eene preek van CHAMBRUN bezichtigde HUYGENS de beroemde ruïne van het Romeinsche circus, één der belangrijkste oudheden van Frankrijk. Daar hoorde hij uit den muur stemmen, die „Vive le Prince" riepen; het waren gevangenen, die, daar hunne schuld niet heel groot was, door hem in vrijheid werden gesteld.

Den 21sten April had er eene plechtige zitting van het Parlement van Orange plaats. Nadat HUYGENS zijne volmacht had getoond en een brief van den Koning van Engeland had doen voorlezen, waarin deze aan het Parlement kennis gaf, dat, ten gevolge van eene overeenkomst tusschen de voogden van den Prins, aan de Prinses douairière volledige vrijheid was gelaten wat de voogdij en het bestuur van Orange betrof, hield hij eene rede. Hij sprak over de onderdrukking, die de bewoners nu vijf jaren lang hadden moeten lijden, wees zijne hoorders, met een „Omne malum a te ipso, Israël", op hunne eigen schuld, verweet hun, „*un peu vertement*", zegt CHAMBRUN, hunne pogingen, om twist te stoken tusschen de beide voogdessen, ten einde daardoor zelve in troebel water te visschen, en hunne onwettige bemoeiingen met de rechtspraak en de financiën van den Prins, en ontsloeg hen allen van hun ambt. Na eene korte pauze deelde hij echter mede, dat hij als bode van den vrede tot hen was gekomen, dat het aan Hunne Hoogheden behaagd had, eene algemeene amnestie te verleenen, en hij hen krachtens deze weder in hun ambt herstelde. Den deken van het Parlement, DE SOUBIRAS, die in eene rede de handelwijze van dat college trachtte te verdedigen, zette hij duchtig op zijne plaats en, nadat al de heeren den nieuwen eed hadden afgelegd, noodigde hij hen op een maaltijd, zoodat zij ten slotte „*chacun buvant de bon coeur à la santé de leurs Altesses*", dien dag zoovele verschillende aandoeeningen ondervonden, als zelfs een Zuid-Franschman maar wenschen kan.

Daarna werd het bestuur in de steden van het vorstendom veranderd, maar de burgemeesters, die, ten gevolge van dit verzetten van de wet, weldra zouden aftreden, wilden blijk geven van hunne goede gezindheid en boden een groot vuurwerk aan. Den 24sten April werd HUYGENS in alle plechtigheid van het kasteel afgehaald en woonde, nadat hij eerst in de stad tegenbezoeken had gebracht aan al de dames, die hem waren komen begroeten, het vuurwerk bij, dat in het circus werd afgestoken. Tegen den hoogen muur van de prachtige ruïne zag men in vlammen het wapen van den Prins; uit de muilen der leeuwen vlogen voetzoekers en vlammen en het wapen zelf was op een vlammenden triomfwagen met draaiende raderen geplaatst. Het geheel was zoo mooi, dat de vele vrouwen en meisjes, wier toilet bij deze gelegenheid bedorven werd, er niet over klaagden.

Natuurlijk stelde HUYGENS belang in den toestand der Universiteit van Orange, die drie faculteiten telde; hij woonde de promotie van een paar juristen bij en het verdedigen van stellingen door den professor in de wijsbegeerte; zijn neef DE WILHEM promoveerde er in dezen tijd in de rechten. Den rector der Latijnsche school stond hij toe, voor hem eene rede te houden over de verdiensten van PINDARUS.

Men beschouwde den afgevaardigde van den Prins als een redder, als een „Moïse libérateur”. Hij deed waarlijk ook al zijn best, om de gevolgen van het wanbestuur der laatste jaren weg te nemen, diep verontwaardigd als hij was over de handelwijze van het Fransche bezettingsleger. Aan den Engelschen gezant te Parijs, lord HOLLIS, schreef hij, dat het hem zeer verwonderde, dat de helft der bevolking niet was uitgeweken, om aan de afschuwelijke onderdrukking der bezetting te ontkomen. Den Franschen minister LIONNE verzekerde hij in een brief (27 Mei), dat de Koning vreemd zou ophooren, wanneer hij vernam, hoeveel onrecht er te Orange was gepleegd, dat de stad in de laatste jaren zeer was achteruit gegaan, dat men op het kasteel een magazijn vernield, kanonnen onbruikbaar gemaakt, geweren gestolen, kamers bouwvallig gemaakt heeft door er kanonnen in te slepen, dat alles is vernield of gedieft, tot de deursloten toe. Geen wonder, dat men den man, die een beter bestuur kwam invoeren, alle eer bewees, zooveel, dat hij er zelf om lachte. „*Si Madame HOLLIS*”, schrijft hij aan den Engelschen gezant, „*me voyoit marcher icy à la teste d'une grande suite de gens avec ma garde de sept ou huit mousquetons devant moi fort majestueusement, je ne scay si elle oseroit me prendre pour si petit compagnon qu'elle m'a connu à Paris*”.

Den 7den Mei had de plechtige afkondiging plaats van de amnestie en de eedsaflegging van het volk. In het circus waren twee groote tribunes opgericht; op de eene stond een troon, vóór dezen de zetel van den vertegenwoordiger

van den Prins en aan beide zijden stoelen voor de leden van het Parlement; op de andere was plaats voor de burgemeesters, de leden der gemeenteraden en andere magistraten van den staat. Nadat HUYGENS van het kasteel was afgehaald en op de tribune plaats had genomen, opende SYLVIVS, advocaat- en procureur-generaal van den Prins, de zitting en vroeg DE SOUBIRAS, de deken, het oordeel der Parlementsleden over het bekend maken der amnestie en het voorlezen der privileges. SAUZIN, de griffier van het domein, las de amnestie voor en de advocaat-generaal hield eene zeer bloemrijke rede, waarin hij het Parlement voorstelde, de akte van amnestie te registreeren en te besluiten, dat alle onderdanen een nieuwen eed moeten afleggen. Nu trad één der burgemeesters van Orange uit naam van het publiek op met eene lange redevoering en het hof, „recht doende”, gaf bij monde van DE SOUBIRAS het „arrest”, dat de akte van amnestie zou worden geregistreerd en de eed worden afgelegd. Al het volk, dat in den circus was, zwoer den eed. „*En mesme temps*”, zegt CHAMBRUN, „*on entend un bruit épouvantable, et des voix qui se font entendre bien loin, qui crient, Vive le Prince et Son Altesse Madame; et là où auparavant on ne voyoit que des chapeaux et des visages, on ne voyoit que des mains levées en haut, qui appellent Dieu à tesmoin de la sincérité de leur Serment.*” De trompetten schetteren, het volk juicht en is opgewonden over het goede voor-teeken, dat allen juist hebben waargenomen. Terwijl toch de advocaat-generaal zijne rede hield, vertoonde zich boven de plaats, waar de troon stond, een krans van licht aan den hemel. Het feit is door HUYGENS en vele anderen in Latijnsche verzen bezongen. Na afloop van de plechtigheid was er een groot feest in de stad, dat besloten werd met een vuurwerk, begeleid door kanongebulder.

HUYGENS bezocht nu de verschillende plaatsjes van het vorstendom in gezelschap van CHAMBRUN en deed daarna (14 Mei) een uitstapje naar het naburige Vacluse, de woonplaats van PETRARCHA, en naar Cabrières, om het huis te zien, waar men zeide, dat LAURA gestorven was. Toen, een paar dagen na HUYGENS' terugkomst te Orange, de nieuw benoemde kommandant, MILET, was aangekomen en zijne betrekking had aanvaard, deed hij nogmaals eene reis in de buurt. Den 29sten Mei vertrok hij naar Avignon, waar hij door den vice-legaat met de grootste eerbewijzen werd ontvangen, en daarna bezocht hij Nîmes, waar de Romeinsche oudheden vooral zijne aandacht trokken. Dan volgden Montpellier, Arles en Marseille, waar hij twee zijner verwanten, den consul MARTENS en SOLICOFFER aantrof. Te Toulon bezag hij de haven en een groot oorlogschip; te Hyères bewonderde hij de oranjeboomen en hij was bijna naar Genua overgestoken, toen hij hoorde, dat die reis met gunstigen wind in anderhalven dag kon worden gedaan. Hij reisde over Aix terug, bezocht nog eens

Vaucluse, dat hem bijzonder aantrok, en kwam den 15den Juni weder te Orange. Overal was hij uitstekend ontvangen en hij had niet alleen natuurschoon genoten, maar ook oudheden en bibliotheken gezien.

Zijne taak te Orange was nu afgesponnen. En hij had zijne opdracht op uitstekende wijze vervuld. Wat er te regelen was, was geregeld, zoowel in Orange zelf als in de andere plaatsjes van het vorstendom, die hij alle had bezocht en waar hij zich populair had weten te maken. Door zijne vriendelijkheid had hij aller harten gestolen, door zijn flink optreden indruk gemaakt. De protestanten prezen het, dat hij trouw ter kerk kwam en op Paschen, aan het hoofd van het Parlement, had deelgenomen aan het Avondmaal. De katholieken waren er zeer mee ingenomen, dat hij belang stelde in de kloosters, die hij voor een groot deel bezocht, en in één hunner kerken een kind van DE BERGUEROLLES, een officier, die onder FREDERIK HENDRIK had gediend, ten doop hield. De geleerden stelden het zeer op prijs, dat hij zich interesseerde voor hunne Universiteit en Latijn sprak als water. En de vrouwen vonden hem beminnelijk en haar lofspraak, zegt CHAMBRUN, heeft meer te beteekenen dan alle plechtige toespraken met elkaar.

Zoo kon HUYGENS dan nu vertrekken, nu het bestuur van Orange aan goede handen was toevertrouwd. Na een plechtig afscheid van al de colleges, met welke hij in de drie maanden van zijn verblijf in aanraking was gekomen, vertrok hij in den vroegen morgen van den 18den Juli. „*Ce fust un triste spectacle*”, zegt CHAMBRUN, „*que de le voir monter dans le Carosse qui luy avoit esté préparé par les Consuls: les uns se jetoient à ses pieds en pleurant, les autres l’embrassoient, et luy souhaitoient bon voyage: en fin tout le monde est dans la tristesse, chacun soupire, et cependant le Canon tire du Chasteau pour l’honorer à son départ.*” Driehonderd ruiters vormden eene eerewacht, de burgemeesters begeleidden hem tot de grens van het staatje en velen gingen zelfs met hem mede tot Montélimar, waar hij den eersten nacht van zijne reis bleef.

Wij zullen HUYGENS op zijne verdere reis naar Grenoble, Genève, Bern en Franche-Comté niet volgen. Hij heeft nog aan verschillende hoven van West-Duitschland onderhandelingen gevoerd en is in het najaar van 1665, na eene afwezigheid van vier jaren, in het vaderland teruggekeerd.

Zeker is het verblijf te Orange, waar hij geëerd en gevierd werd als een vorst, eene aardige episode in HUYGENS' leven geweest. Maar zijne bemoeiingen, vier jaren achtereen, om het vorstendom van LODEWIJK XIV terug te krijgen, en zijne pogingen, om er een goed en geregeld bestuur te vestigen, zijn verder

alleen met ondank beloond. Nauwelijks was HUYGENS in Den Haag teruggekeerd, of hij hoorde, dat de bewoners hem van de meest onzinnige dingen beschuldigden. De intriges, waardoor de bevolking van het staatje zich naam had weten te maken, waren dadelijk weer in vollen gang. Prins MAURITS placht te zeggen, dat er in Orange te veel fatsoenlijke lui woonden, die allen een baantje wilden hebben, en, daar dat onmogelijk was, nu elkander den voet trachtten te lichten. En HUYGENS heeft gezocht onder al die fatsoenlijke lui. Daar hij toestanden en personen in Orange kende, werden aan hem eerst door de voogden van den Prins en later door WILLEM III zelf alle zaken van het staatje opgedragen. Zoo heeft hij nog 22 jaren lang na zijn vertrek uit Zuid-Frankrijk eigenlijk Orange bestuurd. En zijne talloze brieven over de zaken van Orange, die wij nog bezitten, bewijzen, hoe moeilijk het was, deze opgewonden, intrigeerende en niet zeer waarheidlievende Zuid-Franschen tevreden te houden. Altijd zijn er moeilijkheden en knoeierijen en beschuldigingen. Toen men hem eens de vraag stelde, of het waar was, dat één zijner zonen in eene hooge betrekking te Orange geplaatst zou worden, antwoordde hij dan ook, dat hij zijne kinderen veel te lief had, om hen aan zooveel ellende bloot te stellen. De bewoners van Orange hebben in 1672, toen de markies DE GRIGNAN, de schoonzoon van Mad.^e DE SÉVIGNÉ, op last van LODEWIJK XIV opnieuw de stad bezet had en hen op de meest afschuwelijke wijze tyranniseerde, en nog later bij de herroeping van het edict van Nantes de gelegenheid gehad, er ernstig over na te denken, of zij den tijd van rust, dien het lot hun had gegeven, wel goed hadden gebruikt en den plicht der dankbaarheid hadden betracht tegenover den man, die vier jaren van zijn leven had opgeofferd, om hun de vrijheid te hergeven.

IETS OVER VRIJSTERMARKTEN

DOOR

J. DE VRIES.

ZONDER dat propaganda of reclame is gemaakt voor 't beginsel, heeft toch 't voorbeeld van Adam en Eva om te vrijen en te trouwen eene ongeevenaarde navolging gevonden. Gansche reeksen van geslachten zijn in hun voetspoor getreden al „kregen ze elkander” nu juist niet op zoo'n gemakkelijke manier als het eerste menschenpaar. Hoeveel angstige oogenblikken doorleeft men niet voor men zeker is van de zoozeer gewenschte wederliefde, hoeveel tegenstand moet soms niet worden overwonnen voor de zaak voor goed haar beslag krijgt.

Zoo gaat 't nu, zoo ging 't ook vroeger; maar toch, veranderde tijden, veranderde zeden. En van die veranderde zeden kunnen de gebruiken bij Vrijen en Trouwen ook getuigen. In onze tegenwoordige dagen, waar men het platte land zich ziet vergapen aan de Parijsche modes, waar men boerenmeiden met voiles ziet rijden op 'n fiets, waar zoo'n zelfde boerendeele u mededeelt, dat zij geëngaageerd is en zij haren vrijer heeft bevorderd tot haar „galant”, waar in onze boerenwoningen de kamers meer en meer op steedsche salons gaan gelijken, waar de bevolking zich de lokale kleederdracht gaat schamen, daar is 't ook te begrijpen, dat vele oude gebruiken meer en meer tot het verleden gaan behooren. Onder

die vele behooren ook de zoogenaamde *vrijstermarkten*, welke gehouden werden te Schermerhorn, Schagen, Lochem en volgens JACOBUS SCHELTEMA ook te Oosthuizen. ¹⁾

De meest bekende van alle is de Schermerhornsche Vrijstermarkt, waartoe verschillende oorzaken hebben medegewerkt en die wij dan hier 't eerst willen bespreken.

Schermerhorn, „*een vermakelyk en wel bewoont Dorp, tusschen de Beemster en Schermermeer, waar veel doortogt na Alkmaar is*” ²⁾ moet dan de plaats geweest zijn, die vaak tot op 't midden der 18^e eeuw een tooneel te aanschouwen gaf, 't welk Weetlust in BRUIN's Arkadia doet uitroepen:

„Nooit hoorde ik zulk een echtverdrag verhaalen,
 „'t Geen traag zal gaan uit mijn geheugenis;
 „'t Is of 't een koop van landerijen is,
 „Of beesten, daar men ploggeld bij kan winnen.
 „Ik walg reeds van dat plomp en boersch beminnen,
 „Uit liefde moet een voorwerp zijn gezocht,
 „Maar nimmer bij den uitroep dus gekogt.” ³⁾

En van dat tooneel geeft een ooggetuige ons de volgende beschrijving:

„Te Schermerhorn, een dorp in de Schermer in Noord-Holland, gaat het noch al vreemder in zijn werk; want zonder eenige voorafgaande vrijagie te maken, nemen die jongelingen, die trouwens gezint zijn, een uitroeper (als zelfs daar ter plaatse met vermaak ende opmerkinge gesien heb) welke door het dorp op zijn bekken klinkende, aan alle hoeken van de straten luitkeels uitroept, dat alle de Vrijsters die lustigh en rustigh om te trouwen zijn, haar sullen hebben te vervoegen in sulk of sulk een herbergh (die dan genoemd werd, gelijk ik doenmaals in de herbergh van de Valk ⁴⁾ was, als sulx voorviel) *dat aldaar tabak bier en brandewijn sal te krijgen wesen*: waarop dan aanstonds een *partij* heldere tassen van Meyden omtrent die herberg vergaderen, geen van allen daar eerst in willende tot dat eindelijk een van de Vrijers buitenshuis komende een van allen binnen versoeft die daar gemeenelijk niet aan wil, voordat haar Speel-meysje mede binnen treedt ende die weder niet tevreden is, voor haar Makker wil en so tot de laatsten toe, wanneer dan alle eerst aan 't dampen oft tabak-roken raken (geen mannen daarin wijkende, waaromme ook gemeenelijk, (die wat van vermogen zijn) een zilveren tabaksdoos in haar sak dragen) onderwijlen de een den ander

1) Mr. JACOBUS SCHELTEMA. Geschied- en Letterkundig mengelwerk 1832. 4e deel bl. 198.

2) CLAAS BRUINS, *Noord-Hollandsche Arkadia* t'Amsteldam bij EVERT VISSCHER 1732. pag. 312. Noot 1.

3) id. pag. 321.

4) De herberg de Valk is tegenwoordig nog te Schermerhorn; maar 't beest is nu Verguld geworden. *Oud-Holland* 1901.

eens toe drinkende; een weynig daarna raken sij aan 't dansen, onder het kloppen en speelen van lepels tegen malkander, als ook met een rooster en sleutels, de bas van een houten beschot, daar ook al op gebonst werd, onder gehouden werdende, alle dese sijn haar *mnsciale instrumenten*, behalve daar altemet soo een land-loper met een lier, lulle of sakpijp, of wel een veeltje van een blaas gemaakt, onder komt rasen; dat dansen en *musiceren* geeindigt sijnde, scheiden haar de Vrijsters aan de eene sijde van de kamer bij malkander, de Jonghmans aan de ander kant haar voegende; seer stil, so wel de Vrijsters als Vrijers haar houdende; tusschen beiden komt dan een makelaar, die de Vrijers yetwas stil in 't oor luistert, haar vragende in wat voor een van de overstaande Meyden sin of behagen hebben, hetwelk van den een en van den ander gehoord, gaat mede in stilligheid bij die dochter die van de jonghmans aangewesen sijn, haar de Vrijers, so veel doenelijk is aanprijvende, geen van haar deughden en *qualiteiten* verswijgende. Indien nu een *accord* getroffen word, tusschen een van alle (gelijk in mijn bijwesen maar een *accord* gemaakt wierd) moet dan die Bruidegom alle de gemaakte, of verteerde kosten betalen en dien avond voor alle het gezelschap volop rijst ende brij met zuiker en kaneel bestroid, ten beste geven, kruipende dien nacht de over-een-gekomen jonge luiden bij malkander, dikmaals een jaar of twee met den anderen als man en vrouw levende: ja kinders voorttelende, eer wettig naderhand na drie voorgaande kerkelijke of marthaagsche geboden (volgens costumen deser Landen) in de kerk of voor de wet komen te trouwen; de kinderen, een van beiden tusschenbeiden schielijk komende te sterven, naar 's Lands gebruik, echter wettigh gehouden werdende." ¹⁾

Toch ontbreekt in deze voorstelling veel, wat wij rekenen tot eene markt te behooren. Immers het „contract” moet nog, zij het dan ook na verloop van een tweetal jaren, worden vervangen door een meer wettig en van loven en bieden is hier geen sprake. En juist dit laatste stellen we ons voor, indien we van eene vrijstermarkt hooren gewagen. Maar daarvan ligt niet de schuld bij Mr. P. DE NEYN doch wel bij 't kluchtspel „*de (Schermerhornsche) Vrijstermarkt.*”

Dit stuk ²⁾ stelt van de oude gewoonte veel aardigs voor; „*dan vermits*

1) P. DE NEYN, *Lusthof der Huwslijken*, bij JAN BOUMAN t'Amsterdam 1681, bl 166 e. v. v.

2) Van dit kluchtspel bestaan twee uitgaven: de eerste draagt tot titel: „*De Vrijstermarkt, kluchtspel onder de zinspreuk „Saum cuique vitium est”*”, t Amsteldam bij JOHANNES OOSTERWIJK en HENDRIK VAN DE GOETE 1713 (Vermeld in *Ons Tooneel* van JOHS. HILMAN op pag. 319 en in 't *Alphabetisch overzicht der Tooneelstukken in de Bibliotheek van JOHS. HILMAN* op pag. 278 waar als auteur wordt opgegeven J. SCHRÖDER). De tweede mij bekende uitgave dateert van 1743 en is getiteld: „*De Schermerhornsche Vrijstermarkt, Klucht*

het buiten twijfel is, dat in dit stuk eenige opsiering plaats heeft, was het moeyelyk te schiften, wat aardigheid of pronk zoude zyn." ¹⁾

In ieder geval is het zeker, dat het stuk vaak werd gespeeld: o. a. te 's Gravenhage ²⁾ en te Amsterdam „op den ouden schouwburg" ³⁾ doorgaans „met veel toeloop," terwijl het tevens een geliefd nastuk was bij de kermissen te Zaandam of Wormerveer waar de Amsterdammers dan kwamen spelen.

In 1870 werd dat kluchtspel weer opgewarmd in een Salon des Variétés ⁴⁾. We willen een korten inhoud ervan geven:

Karel, die zijn meisje Izabel, schandelijk heeft verlaten, komt met zijn knecht Flodder, in een dorp, waarin een herberg „daar de Valk uithangt". Een geschikte gelegenheid zoekende om te middagmalen komen ze aan de herberg van LEENDERT VAN DER SCHAREN, een waard,

Die zeer beleefd is en beleezen

en die zal zorgen dat ze beiden wat „Asjee" zullen krijgen. Binnengaan wil Karel nog niet, want hij zal zich

wat vertreên;

En gaan dit dorp eens rond bekijken.

Flodder vergezelt hem en als ze in de verte boeren zien aankomen, slaan ze een zijpad in en laten zodoende 't tooneel vrij voor drie boerenknapen, die met elkander spreken over de aanstaande Vrijstermarkt, totdat Arie, „de Omklinker" hen komt vragen, of de manier waarop hij zoo straks „den koopdag" zal aankondigen hunne goedkeuring wegdraagt. Ras zijn ze 't er over eens en gaan gezamenlijk naar „loome Leendert", om hem met den voorgenomen „zitdag" in kennis te stellen. Deze, 't is van zoo'n beleefde waard te verwachten,

Zal (hen) gerieven naar zijn krachten

en Ari, de omroeper, gaat vast op 't pad om Schermerhorn de blijde boodschap te brengen.

spel onder de zinspreuk „Sum cuique vitium est". Te Amsterdam bij IZAAK DUIM, Van deze uitgave moeten ook nog drukken bestaan van 1734 en 1741.

Beide uitgaven verschillen eerstens in titel en tweedens hierin, dat het rake „Aan den Lezer" uit de uitgave van 1713 in die van 1743 is vervangen door eene „Copie van de Privilegie". De tekst is nagenoeg woordelijk dezelfde.

In 1834 verscheen bij J. H. STERLIÉ te 's-Gravenhage van de hand des Heeren C. ALEX. VAN RAY: *Eene Noord-Hollandsche Vrijstermarkt in 1896 of Teltjerven te Schermerhorn*, dat wel het „betymdte reglement" eenigszins gewijzigd bevat, maar anders niets met het kluchtspel gemeen heeft. Alleen de waard heet nog LEENDERT VAN DER SCHAREN, maar hij is bij VAN RAY tevens schout.

¹⁾ Mr. JAC. SCHELTEMA bl. 65.

²⁾ „Aan den Lezer" in de uitgave van 1713.

³⁾ „Het schutdoek, hetwelk bij de vertoouing van dit kluchtspel gebruikt werd moet een der fraaiste schilderstukken voor de tooneelen van den ouden Amsterdamschen schouwburg geweest zijn."

⁴⁾ J. TER GOUW, *De Volksvermaken*. Haarlem. Bohn 1871 bl. 471.

(SCHELTEMA).

Dat de commissaris, die bij den verkoop moet tegenwoordig zijn, naar de stad is, is geen bezwaar, want Leendert zegt tot het drietal

ik zel maaken,
Dat jij jou werk niet hoeft te staaken;
Ik zel wel schrijven in zijn plaats,
Ik doe 't wel meer.

Hiermede is de voorloopige regeling afgeloopen en gaan de boeten ieder huns weegs behalve Jaap, die den toeschouwers meedeelt, hoe hij

Ons Janne Teunis Kniertje,
Dat altijd is een puntig diertje,
.
Deur (z)yn gebrui ten val gebragt

heeft en hij nu vreest het voor goed bij Brechje, op wie hij ook een oogje heeft en die ook hem bemint, verkorven te hebben.

En onderwijl Jaap daar staat zijn zonden te overpeinzen, komen drie meisjes aanstappen, waaronder ook de bewuste Brechje. Zij vertellen Jaap al ras het groote nieuws van 't dorp; het treurige geval met Janne Teunis Kniertje. Geen wonder, dat Jaap schrikt. Nu weet hij, dat Brechje voor goed voor hem verloren zal zijn en bleek als een doode dreigt hij flauw te vallen, wat een der deerns doet uitroepen:

Ik loof dat hij het vaarspul heeft.

Jaap echter loochent halsstarrig alle bekendheid met Kniertje en verklaart onbeschaamd, hij heeft

dat meisje van (z)ijn leeven,
Niet eens een vriend'lijk woord gegeven.

Maar hij wordt toch, vooral door Brechje, in de engte gedreven, als ze de reden van deze zoo ongewone gevoeligheid bij een boerenknaap wil weten, handig echter weet hij 't gesprek te brengen op de markt, welke dien middag zal worden gehouden en kort daarop verschijnt Ari:

Hoord keyeren, hoord key'ren hoord!
De een zeg het aan den ander voort.
Al wie geneegen is te paaren,
Die komt bij Leendert vander Schaaren:
Daar zel van middag koopdag zijn,
Tobak, en bier, en held're wijn,
Dat zuljer krijgen zonder faalen;
De Vrijers zullen 't al betaalen.

Dat is 'n heerlijk nieuws! En de meisjes zullen zeker komen, alleen Brechje is er nog niet zoo zeker van en blijft met Jaap achter, om er eens over te praten, en Jaap van wien Ari getuigt:

dat de meisjes hier bij hoopen
Met hiele tropjes na (hem) loopen,

maakt van deze schoone gelegenheid gebruik, om Brechje eens lustig te kussen. Juist komen Karel en Flodder van hunne wandeling terug en zien Jaap en Brechje daar staan. Karel wil 't karweitje van Jaap overnemen, maar noch Jaap, noch 't meisje nemen daarmede genoegen. Wel beveelt Karel, opdat hij 't alleen met Brechje te doen zal hebben, dat Flodder den boer een pak slaag zal geven, maar de kracht is wijzer, want

De Boeren hebben zulke handen,
Hij plukte mij geheel tot schanden.

't Einde is, dat Jaap en Karel handgemeen worden, waarop Brechje de gelegenheid waarneemt om te ontvluchten en Flodder bedaard toeziet, hoe de boer Karel weet vast te houden. Ten laatste weet deze zich met veel inspanning los te wringen en wil zich nu op Flodder, die hem niet gehoorzaamde, wreken. De arme knecht krijgt er geducht van langs en worstelend naderen ze de herberg van Leendert, waar de twistenden scheiden en vernemen, wat er dien middag te doen zal zijn. En 't oogenblik, waarop de verkoop zal aanvangen is niet verre, want reeds komen de trouwlustige boeren bedaard aanstappen. Zij brengen met behulp van den waard en Ari alles voor den verkoop in orde en waarlijk Ari's voorspelling, dat er meisjes genoeg zouden komen wordt bewaarheid, want al ras komen de dorpsschoonen aangeloopt en onder haar ook Brechje. Jaap, die zich als haar ridder wil opwerpen, vergaat het slecht, want zijn schanddaad is bekend geworden en van alle kanten wordt hij aangevallen.

Nu neemt de verkooping een aanvang en Karel en Flodder, die uitgenoodigd zijn, hooren mede „'t Plakkaat" aan, dat we hier vrij wel in zijn geheel weergeven

Ik TOBIAS VAN POTTENROODEN
Die hier dit Lantschap heb geboden
Als oppermeester, maak bekend,
En wil, dat ieder zich gewend
Voortaan na deze wet te leeven:
Die ik hier duid'lijk heb beschreeven,
Dat is: dat elk in 't openbaar
Hier vrij, op maandag, al zijn waar
Mach veilen, wat belangt de vrouwen,
Indien hier vrijers willen trouwen,

IETS OVER VRIJSTERMARKTEN.

Die mogen 't alle dag ter week
Omroepen laten, door dees streek;
Waartoe zal zijn, een Secretaris,
Als mede noch een Commissaris:
Die al de meisjes groot en klein
Op zullen veilen, één voor één.

Indien het dan kwam te geschieden
Dat hij die 't meeste kwam te bieden,
Geen goede zin had in de meid,
En dat hij uit het heilik scheid,
Zal aan mij geeven twee dukaaten;
En daar mee kan hij 't meisje laten:
Maar zo dan dies gekochte meid
Geen zin in haaren Vrijer heid,
Heeft zij 't gelag maar te betaalen,
En niemand hoeft'er op te smaalen.
Aangaande nu 't geboode geld,
Dat moet in handen zijn gestelt
Van 't meisjes Vader, daar en boven,
Wanneer de dood hem kwam berooven
Van 't leeven, wezende ongetrouwt
Zo is een darde voor den Schout,
En d'andere darde part voor de armen,
En 't overschot voor 's meisjes darmen.

Indien zij beide zijn vernoegd,
En dat zig alles hupskens voegd;
Zo zal men vrij'lijk mogen trouwen,
En 't geltje bij elkander houwen:

.
.
.
.
.
.

Wanneer de koop is klaar gemaakt,
En dat men het verkoopen staakt:
Zo zal de Vrijer voor het meisje,
Dat hij gekoft heeft om haar vleisje,
Of om iets anders geeven net,
Hetgeen dat ik 'er nu toe zet.
Een daalder voor den Sekretaris,
Een gulden voor den Commissaris,
En voor de armen wat hij wil,
En daarmee blijft het alles stil.
Dit zijn de wetten en geboden
Van TOBIAS VAN POTTENROODEN.

De meisjes worden nu beurt voor beurt voorgebracht, sommige blijven onverkocht, andere niet. Kees Jansen van Olijven koopt Maartje Korsens Geertje voor zestig gulden, twee schapen en een koe, en kort daarop wordt Brechje

geveild. Door zijn heer gedwongen zet Flodder het bod in met twee honderd gulden. Louw biedt wat meer, maar Flodder durft niet hooger te gaan, want

Die boer, die zou (hem) zonder spreken,
Zoo met zijn mes de keel afsteeken.

Zoo wordt dus Brechje Japiks Kaas de huisvrouw van Louw Kreelis van den Brooden. Ter eere van de beide paartjes zal men druk aan 't dansen gaan, als op 't onverwachts Izabel met haar oom Rijkert op 't tooneel komen. Ze waren door Flodder, die een oogje had op de kamenier van Izabel, ingelicht omtrent de verblijfsplaats van den voortvluchtigen minnaar en doen nu de menigte verstaan welk slecht mensch Karel is. Deze wil echter niemendal van Izabel weten, waarom Rijkert de hulp der boeren inroept en die

zullen (hem) eens wakker klouwen

waarmee ze niet eindigen, voordat de schuldige uitroept:

Vergeef mij 't geen ik heb misdaan
Mijn lief, en neem mij weder aan,
Ik zal mijn liefde uw altoos toonen,
Ach wilt mijn trouwloosheid verschoonen.

Onnoodig te zeggen, dat hij weer in genade wordt aangenomen en dat Leendert als man van zaken allen binnen verzoekt met de woorden:

wilt op deze huwelijken
Eens lustig in den beker kijken.

Tot zoover het Kluchtspel. Het is bepaald jammer, dat de schrijver ons niet meedeelt uit welke bronnen hij heeft geput, want vooral door het berijmde reglement is de Schermerhornsche vrijstermarkt bekend geworden.

SHELTEMA ¹⁾ deelt er van mede, dat in 't midden der 17^e eeuw te Schermerhorn een schout gewoond moet hebben „die een vriend van spreekwerij zijnde aan het oud en vreemd gebruik een zekere wijziging heeft gegeven en een reglement van verkoop in rijm heeft vervaardigd.” ²⁾

Wel verzekert voornoemde schrijver ons, dat de beroemde geleerde koopman ADRIAAN ROGGE hem verzekerd heeft, dat hij zelf de berijmde veilingconditien als een „officieel stuk”, met de handteekening en het zegel van den Schout bevestigd in de Herberg „de Valck” heeft gezien ³⁾ en vertelt hij, dat op zijn vraag aan oude lieden aldaar, of zij nog iets wisten van de ordonnantien van den Schout, hem deswegen alleen een flauw bericht is gegeven, maar dit alles maakt ons niet veel wijzer. Zeker is 't, dat oude lieden, schrijver dezes bekend,

¹⁾ JAC. SHELTEMA d'l. IV bl. 64 en bl. 198 aant. 14.

²⁾ Van 1662 tot 1674 was CORNELIS DIRKSZ. MATES schout van Noord-Schermer en Schermerhorn van 1674—1684 CORNELIS SYMONSZ. GORTER, en van 1684—1699 DIRK CORNELISZ MATES.

³⁾ TER GOUW deelt mee in 't meer aangehaalde werk, dat het er hing tot het einde der 18^e eeuw.

zich heele brokstukken van de veilconditiën wisten te herinneren. 't Is alleen de groote vraag maar, of 't niet veel eer te verwachten is, dat ze er mee in kennis zijn gekomen door 't kluchtspel, dan door 't authentieke stuk, dat in „de Valck” moet hebben gehangen. „*Waarschijnlijk*”, zegt SCHELTEMA verder ¹⁾, „*is dit stnk voor ruim 40 jaren in handen gekomen van Mr. L. DIJL, die zich in zijne jonge jaren bijzonder beijverd heeft, om nasporingen te doen naar allerlei volksgebruiken en zeer vele zeldzame stukken zoude verzameld hebben.*”

Of 's mans aantekeningen die SCHELTEMA gaarne wou zien en gebruiken, ooit voor den dag zijn gekomen? 't Heet verder, dat de Vrijstermarkt voortgeduurd heeft tot 1730—1740. ²⁾ Hoogstwaarschijnlijk grondt men dit op wat SCHELTEMA meedeelt: „*Een bejaard man te Schermerhorn, had van zijn grootmoeder vernomen, dat deze markt tusschen de jaren 1730—1740 geheel heeft opgehouden. Daar zouden om of na dien tijd nog wel eens uitnoodigingen door den omroeper zijn gedaan, maar de meisjes waren niet meer opgekomen, en zoo was de zaak zelve uitgesleten.*” ¹⁾

Eene gansch afwijkende beschrijving van de Vrijstermarkt vinden we in 't werkje Karakterschetsen, zeden en gewoonten enz. ³⁾ JOHNSON en zijn vriend reizen door Noord-Holland en komen uit den Beemster naar Schermerhorn waar zij in een herberg twee Friesche kooplieden aantreffen van welke een hun verhaalde, dat de meisjes te Schermerhorn op de kermisdagen zich naar de eene of andere wandelplaats (veel wandelplaatsen zijn er anders te Sch. juist niet) of ook wel naar 't Kerkhof (evenals te Schagen, waarover straks) begeven en daar worden opgezocht door de jonge knapen, die „*al wandelende dit bekoorlijke groepje met aandacht beschouwen*”. Hebben zij er een uitverkoren, zoo vragen ze haar beleefdelyk (een boerenjongen is thans in den regel noch galant, noch beleefd en zal dit ook ten dage van de vrijstermarkt wel niet geweest zijn) of zij ook lust hebben met hen kermis te houden. „*De jonge maagden zoo zij ten minste nog vrij zijn en haar woord niet reeds hebben gegeven, zijn zoo wreed niet om dit zoo vriendelyk verzoek van de hand te wijzen.*”

Zoo brengen zij den ganschen kermistijd door en nimmer laten zij elkander dien tijd in den steek. In dat geval zou het hun beide tot „*een groote misdaad*” worden aangerekend. Later volgt uit dezen omgang vaak eene „*ernstige verkeering*.”

Eene poging van JOHNSON om bij de waardin en bij de meid wat naders te weten te komen verschaft hun en dus ook ons geen licht.

¹⁾ pag. 198. e. v. v.

²⁾ TER GOUW. *De volksvermaken*, pag. 471. *De Oude Tijd* 1869, pag. 78.

³⁾ *Karakterschetsen zeden en gewoonten van Nederlandsche mannen en vrouwen in 't jaar 1816, bijeenverzameld door G. JOHNSON en de schrijver van den Ring van Gyges wedergevonden* (Mr. W. Kist). Amst. bij E. MAASKAMP. pag. 105 e. v. v.

Alles wordt ons echter nog duisterder als we ontwaren, dat „de Ouden” niets van de vrijstermarkt vermelden. Mocht toch werkelijk een dergelijk gebruik hebben bestaan, dan is het zeer te verwonderen, dat ZOETEBOOM in de *Zaanlants Arkadia* er met geen enkel woord gewag van maakt.

Wel vermeldt hij een ander oud gebruik, dat te zijner tijd tot Oudt-Schermer en Schermerhorn onderhouden werd.¹⁾

Als namelijk bruid en bruidegom getrouwd waren en uit de kerk kwamen ging ieder zijns weegs en „hielden Feest-tijdt tot heure Ouderen met heure eigene Feestgenooden.” Had de Bruidegom zijn maaltijd geëindigd, dan ging hij gevolgd door zijne vrienden naar de herberg. Hier benoemde hij een commissie, om de bruid op te eischen; vaandel en muziek gingen mee. Het refrein, dat bij deze opeischung werd gereciteerd is vergeten of verloren: Zelfs in 't Museum Stokbroo vond men er geen afschrift van.

De Bruid ging mede en „voor haar wierdt gebracht of gedragen eten en drinken de volheidt, tot een teeken datse niet hongrig, noch dorstig, noch gebrek hebbende, uit 'er Ouders huis gegaan was.” In de herberg werd nu gebruiloft en hieraan deed 't heele dorp mee. In 't midden der 17^e eeuw was dit nog in vollen gang; „uitgesondert de openbare inhalinge met Vaandelen, Fiolen, Fluiten en Pypen” welke door de Magistraat werd verboden.

Het is in deze gewoonte van „aal-oude tijden” dat LE FRANCQ VAN BERKHEY²⁾

„den grondslag der bekende vertellinge vind, raakende de Schermerhornsche Vrijstermarkt, of het koopen der Vrijsters en Bruiden te Schermerhorn; daar de Ouden niets van melden en waaromtrent de dertele P. DE NEYN in zijn schandelijke „*Lusthof des Huwelijks*” geen geloof verdient. Wij houden deze historie, die door de pen van eenen weelderigen schrijver zooveel bespottend gerugts gemaakt heeft, voor niets anders dan voor een eerbaar en vermaaklijk spel van jonge Lieden, bij welke meermaals soortgelijke grappen voorvallen.

Dus heb ik onder andere snaakerijen van die natuur op zeker Dorp daar een aanzienlijk Bruiloftsvetje gegeven wierd eenige Meisjes wat kregel waren om te komen en het getal Knechtjes vrij groot was, een Jongen hooren omroepen, dat zoo eenige Vrijsters genegen mogten zijn, om een Vrijer te hebben, zij zich in de Herberg hadden te vervoegen. Meermalen zingt men in zulke gezelschappen ook wel 't verkoopen van eene Vrijster of Bruid, naar 't bekende deuntje

Hawaar Boer is'er een Kermisvrouw, enz.

1) H. ZOETEBOOM, *De Zaanlants Arkadia*. t'Amsterdam bij GERRIT VAN GOEDESBERG, 1658, pag. 502 e.v.v. Zie ook TER GOUW, *De volksvermaken* pag. 542 e.v.v.

2) J. LE FRANCQ BERKHEY, *Natuurlijke Historie van Holland*. Amsterdam 1776. 3e deel 2e stuk pag. 1131. Oud-Holland 1901.

Alle deeze en dergelijke grappen, waaronder het nog gebruikelijke verkoopen van de Bruid.... behooren tot de geoorloofde vermaaken en stoeierijen der Jeugd; en zoo iemand op het bijwonen van zulke gebruiken, er terstond een daadlijke Huwelijksbevestiging van wilde maaken, zou hij toonen weinig oordeels te bezitten. Het beschrijven van de gewoonten eener Natie naar dezelve aart, vereischt te veel oplettendheid om er dus los overheen te springen; en hij stelt zig zelve ten toon, die aan de eenvoudige zeden van een Volk een belachelijken draai geeft."

BERKHEY staat in dezen niet geheel alleen, hij krijgt den niet gering te schatten steun van Mr. DE ROEVER,¹⁾ waar deze meer op de hand is des Heeren JOHNSON en gelooft, dat de Vrijstermarkt iets soortgelijks was als 't oude gebruik, dat voorheen op verschillende plaatsen van Holland en Friesland heerschte n.l. dat zich de meisjes des Zondags na kerktijd op 't muurtje van 't kerkhof neerzeten, wachtende op de uitnoodiging van een jong gezelschap om mee ter herberg te gaan.

„Met allen eerbied". zegt de schrijver, *„voor het gezag van den ooggetuige en de nauwgezetheid van JACOBUS SCHELTEMA geloof ik dat er hier geen sprake moet zijn geweest van het knoopen van een band voor 't leven en dat SCHELTEMA tot die meening werd gebracht door het kluchtspel: „De Schermerhornsche Vrijstermarkt".*

Maar er is meer. Door Schout en Schepenen zijn blijkens Schepenrollen van Schermerhorn, beginnende met 't jaar 1662, verscheidene zaakjes behandeld, waaronder ook wel verbrekingsen van trouwbeloften met al de aankleef van dien, maar 't is mij niet gelukt daarbij, al was 't dan ook met een enkel woord, melding gemaakt te zien van de Vrijstermarkt. En nu zou 't al heel toevallig zijn, indien door de op de markt behaalde koopjes nimmer een twistgeding ontstaan was. Want BERKHEY moge beweren: „De natuurlijke Liefdedrift wandelt hier op de de Roozebladeren der tedere Jeugd..... Oprechte Kusjes steelen het hart der Maagden en der Jongelingen; een heilig Ja verbind haar, al zijn de rechter handen nog lang vrij....."

Wij hebben goede reden om dit niet zonder voorbehoud aan te nemen.²⁾ Meer eenstemmigheid heerscht er omtrent de Schager Vrijstermarkt, maar

1) Mr. N. DE ROEVER, *Van Vrijen en Trouwen*. Haarlem. De Erven BOHN 1891. pag. 79 e. v. v.

2) In 't werk van MOUBACH, *Nauwkeurige Beschrijving der uitwendige godsdienstpligten en gewoontens*, wordt evenmin van de Schermerhornsche vrijstermarkt gerept, terwijl toch wel „De Pinxterblom" wordt vermeld, dl. V bl. 327.

Ook ter secretarie te Schermerhorn is niets dat aan de vrijstermarkt herinnert, dan 't reeds geciteerde stuk van DE NEYN, overgeschreven en op een stuk carton geplakt.

de contracten werden daarbij voor den kermistijd en „niet voor de lange reis door het leven gesloten.”¹⁾

Netjes aangekleed begaven zich de meisjes naar 't kerkhof, dat door een lagen muur van de straat en 't marktplein is afgescheiden. Iedere deern geeft een dubbeltje marktgeld, hetwelk aan de armen komt en de vrijers die een uur later verschijnen insgelijks. De man bij de poort „*de werveldraaijer van het hek*”, had het recht van „veto”. Te oude of te jonge meisjes weerde hij en vooral voor vreemde mannen „*met zachte handen*” was hij onverbiddelijk. „*Heertje! gij hoort hier niet*” klonk dan zijn woord.

De binnen gelaten gezellen zochten ieder een meisje en gingen eerst vrij statig de kermis rond waarbij men 't aan hun gezicht kon zien hoe trotsch zij waren; de jongen omdat hij een „*lievertje*” het meisje omdat zij een „*gerievertje*” had bekomen. Na den omloop ging men in „*herberg voor de viool, of ter kamer en te bier*.”

De arme meisjes, die niet gevraagd waren, misten niet alleen veel genoeg, maar werden bovendien, onbarmhartig genoeg, niet zelden uitgejouwd en waren gehouden „*om de klink van de deur te schuren*”. Zij konden echter, en dat was hun eenige troost hun dubbeltje marktgeld terug krijgen.²⁾

Van de vrijstermarkten die in andere plaatsen gehouden werden vermeldt Mr. DE ROEVER, hoe in Amsterdam³⁾ op den kermisdag, dat de dienstmeisjes vrijaf hadden, deze vergaderden op bepaalde plaatsen, om uit de opgekomen jongelui een keuze voor dien avond te doen. „*Jongens knap van uiterlijk, proper in de kleeren, behoeften niet lang te wachten op een dulcinea, die den vrijer aanstonds haar beursje ter hand stelde, waaruit al de onkosten van den avond werden bestreden en waaruit hem niet zelden een geschenkje verd gekocht.*” „*Soms was er veel animo op de markt en deden flinke vrijers met een heeren hoed op de lokken opgeld.*”

Hierbij valt echter 't verschil in 't oog, dat de meisjes de jongens kochten en niet omgekeerd. Ook de „*Maartekleur*” te Lochem verschilt eenigszins van de reeds besproken markten.⁴⁾

Deze had plaats op den 2^{en} Woensdag van Maart, een marktdag voor Lochem. De boerinetjes staan in een lange rij op 't plein en de jonge boeren doen uit de schoonen een keus, d. w. z. zij zoeken een meisje met wie ze op de aanstaande Meimarkt zullen „*uitgaan*.”

1) SCHELTEMA dl. IV, bld. 68 e. v. v.

2) Zie ook LE FRANCO VAN BERCKHEY 3e deel 2e stuk pag. 968.

Hetzelfde verhaal geven ook DE ROEVER, TER GOUW, *De Oude Tijd*, en JOHNSON. ZOETEBOOM en DE NEYN vermelden Schagen niet.

3) Bladz. 79.

4) *Nederl. Magazijn* 1866 bl. 398. Ook vermeld bij TER GOUW.

Een bijna soortgelijk gebruik bestaat thans nog te Schagen. Daarheen gaan op de zoogenaamde „Volenmarkt” (vool = veulen) die gehouden wordt in November van ieder jaar, alle boertjes en boerinetjes uit de omliggende plaatsen, want de eersten zoeken dien dag een meisje uit waarmede zij den tweeden Kerstdag Schagen zullen bezoeken, ten einde alsdan te genieten van de verschillende feestelijkheden. De keuze geschiedt echter in eene van de talrijke herbergen, waar de meisjes, evenals nog tegenwoordig op de meeste boerenkermessen, bij elkander schikken en wachten tot een der jongelui haar om een dansje komt vragen.

En ten slotte nog een stem uit het buitenland, die van de „*Mädchen versteigerung*” te Uelmen, bij Cochem verhaalt. ¹⁾

Vier of vijf weken voor kermis vergaderen de jonggezellen ten huize van een hunner, nadat ze hiertoe bij trommelslag zijn opgeroepen. Ieder der aanwezigen heeft een lijst, waarop al de meisjes van 't dorp voorkomen en nu worden ze een voor een opgeveild. Dat de dorps-schoonen er zelf niet bij zijn, is niet ongelukkig; menig meisje toch zou blozen zoo zij vernam, hoe gering soms het bod is waarvoor zij wordt toegewezen. Immers drie pfenningen is niet veel zelfs al gaat een bod zelden hooger dan 20 silbergroschen. Volgens oud gebruik is nu 't verpande meisje de gezellin van den kooper gedurende de gansche kermis. Zoo een ander het meisje ten dans wou verzoeken of haar wat liefs toefluisteren, hij wordt onverbiddelijk beboet en bij iedere herhaling te zwaarder. Vier „hoeders” zijn aangesteld om voor deze overtredingen te waken.

Het geld van verkooping en boete wordt door de jeugd gezamenlijk verteerd.

We zouden ten overvloede nog kunnen wijzen op de opera Martha van FLOTOW waarin (1e bedrijf zesde tooneel) eene markt wordt gehouden van dienst-meisjes en op eerste bedrijf van Les Cloches de Corneville ²⁾ maar we achten dit buiten ons bestek te liggen. 't Was ons voornamelijk te doen, zoo mogelijk, eenig licht te laten schijnen op een oud gebruik en mogen wij hierbij ook veel hebben aangetroffen, dat strijdt met gewoonten van „onzen tijd en onze standen, tegen de costumen en begrippen van het platteland streed het niet. 's Lands wijs hebben we niet af te keuren, maar 's lands eer te bewijzen.”

Nieuwe Niedorp.

1) *Nederl. Magazijn* 1859 bl. 120. Ook vermeld bij TER GOUW.

2) Zie Woordenschat van DE BEER en LAURILLARD op het woord Vrijstermarkt.

Uit oude Antwerpsche Inventarissen,

MEDEGEDEELD DOOR

E. W. M O E S.

I.

IN het laatst verschenen Antwerpsch Archievenblad wordt een reeks geopend, die van groot belang is voor de kennis van het oeuvre onzer 16de- en 17de-eeuwsche schilders, nl. een reeks oude inventarissen van schilderijenverzamelingen te Antwerpen.

Ik stel mij voor, met goedvinden van den redacteur, den heer F. J. VAN DEN BRANDEN, daaruit die kunstwerken te vermelden, die in betrekking tot Noord-Nederland staan, hier en daar met een enkele toelichtende opmerking.

De eerst opgenoemde inventaris is die van de overgrootmoeder van CONSTANTYN HUYGENS, nl. van MARGARETHA BOGHE, weduwe van JORIS VESELER „bevonden in heuren sterfhuyse genaemt „de Roode Schotel” op de Steenhouwers-veste”. De inventaris is opgemaakt na haar dood, en bevat twee dagteekeningen,

2 Nov. 1574 en 21 Jan. 1575. ¹⁾ Al dadelijk het eerste nummer is een belangwekkend werk van een Noord-Nederlander:

- „Een tafereel van JERONYMUS BOSCH, wesende van de VII dootsonden”. ²⁾
- „Een Naecte Venus, op panneel, van ANTHONIE MOOR”.
- „Eenen naecten Mars, van ANTHONIE MOOR, op panneel”.
- „Een rondeel van CAROLUS QUINTUS”.
- „Een contrefeytsel van JORIS VESELAER, ende Juffrouwen MARGRIETEN BOGE, syne huysvrouwen, op twee doeren”. ³⁾
- „Een contrefeytsel van MAXIMILIAEN”.

Inventaris der goederen nagelaten door PEETER DU MOULIN, opgemaakt 3 Maart 1588.

- „Een stuck schilderye, olyeverwe op panneel, vant Vrouwen in overspel bevonden, gemaect door ADRIAEN KEYE, met vergulde lysten”.

Inventaris van PHILIPS VAN VALCKENISSE, overleden 3 Maart 1614.

- „Eenen bloempot, op plate, gedaen by JACQUES DE GHEYNE, in lysten”.
- „Sesse schilderykens gedaen by DAVID VINCKBOOMS, boerenstuck ende maeltyt”.
- „Drie schilderyen van zee, gedaen by VROOM, de twee in nootboomen, ende dander in vergulden lysten”.
- „Eenen liereman, gedaen na DAVID VINCKBOOM”.
- „Een schilderye, lantschap van CONINCXLOO”.
- „Schilderye op plate, Historie van Jacob, van NYEULANT”.
- „Een kermisse, van DAVID VINCKBOOM”.
- „Een schilderye, zeestorm, van VROOM, lancworpig”.
- „Een zeevaert, in lyst met cardoesen, copie na VROOM”.
- „Een koekenmaert, van LANGHEN PEER, in hoochde”.

¹⁾ De in *Oud-Holland* (deel III) opgegeven sterfdatum 16 Oct. 1576 van haar toen reeds overleden echtgenoot kan dus niet juist wezen.

²⁾ In een der door PHILIPS II bewoonde vestrekken in het Escuriaal was een dergelijk schilderij van JEROEN BOSCH; mogelijk is het hetzelfde.

³⁾ Dit zijn stellig de beide door QUINTEN MATSYS geschilderde origineelen, die later de Hertogin van Lotharingen bezat, en waarvan de door DE VOS gemaakte copieën in het bezit van HUYGENS kwamen (*Oud-Holland* XIV, p. 183).

- „Perspectieve van den Verloren Soon, van VRIESE”.
- „Een zeevaart, na VROOM”.
- „Torre van Babilonien, van VRIESE”.
- „Figure van Sint Jan Baptista, na KEY”.
- „Een zeestormken, na VROOM, in vergulde lyste”.
- „Een ander zeestormken, na denselven, in vergulde lyste”.
- „Een zeevaart, op doec, na VROOM”.
- „Noch een schilderyken, lantschap, na CONINCXLOO”.
- „Een wtdeylinge den armen, na VINCBOORT”. ¹⁾
- „Een lancworpich lantschap, na CONINCXLOO”.
- „Een nestroof, na VINCKBOOM”. ²⁾

Inventaris van NICOLAES CHEEUS, overleden 31 Maart 1621, taxatie door PETER GOETKINT, HENRIC VAN BALEN en ADRIAEN VAN STALBENT.

- „Twee afbeeldingen, deen van ERASMUS van Rotterdam ende dander van THOMAS MORUS, tsamen geestimeert op dertich gulden”.
- „Een stucxken schilderye, gedaen by JACQUES SAVORI, figure van lantschap ende gevogelt (f 48.—)”.
- „Een schilderye, lantschap, van CONINCLOO (f 40.—)”.
- „Eenen bloempot, van DE GEINE, in ebbenhoutten lysten (f 24.—)”.
- „Een schilderyken, lantschap, van CONINCXLOO (f 18.—)”.
- „Een Marienbeelt, gedaen by ADRIAEN KEY (f 15.—)”.
- „Een schilderye, lantschap, gedaen na CONINCXLOO (f 10.—)”.
- „Twee schilderyen, lantschappen, op doec, gedaen by JACQUES CHAVERY (f 270 —)”.
- „Een schilderye, metselrye, van den ouden STEENWYCK (f 12.—)”.
- „Twee schilderykens, rondekens, lantschappen, gedaen by CONINCXLOO (f 120.—)”.
- „Een schilderyken, lierman, gedaen by DAVID VINCBOOM (f 36.—)” ³⁾.
- „Afbeeldinge van ERASMUS (f 7.—)”.

¹⁾ Een dergelijke bedeeeling van armen door kloosterbroeders komt met kleine varianten driemaal voor op naam van DAVID VINCKBOONS, nl. in de musea te Dresden en te Stockholm en in het depôt van het museum te Berlijn. Geen ervan is gemerkt. Zou niet een de hier vermelde copie kunnen zijn?

²⁾ In het Museum te Schwerin is een dergelijk niet gemerkt schilderij van hem. Ook in de coll. HENDRICK BUGGE VAN RING te Leiden (1666) was van VINCKBOONS een landschap „met vinkverstoorders”. Bekend is ook de fraaie ets van den schilder zelf van 1606 en de prent van CLAES JANSZ. VISSCHER naar een ontwerp van VINCKBOONS, die een dergelijk tafreel voorstellen.

³⁾ Bij Consul WEBER te Hamburg staat een lierman in een dorpsstraat op zijn naam.

Inventaris van ANTHONETTE WIAEL, weduwe van JAN VAN HAECHT, overleden 19 Juni 1627:

„Salomon, op een 16 stuyvers maet, van JORDAENS, tot Delff”.

„Een Verrysenisse Christi, op een cleyn 8 stuyvers maet, van ADRIAEN NIEULANT”.

„Twee stucxkens schildery, Mariebeelden, deen van SCHOOREL, ende dander gemaect van ANDREE DELZERTO [ANDREA DEL SARTO]”.

„Twee tronekens van Onsen Salichmaecker ende Onse Lieve Vrouwe in dobbel Lyste, naer LUCAS VAN LEYEN”.

Gevonden ten huysse van Signor ABRAHAM LOOTS, coopman tot Parijs:

„Eenen Orpheus, vanden jongen HANS JORDAENS”.

Inventaris van STEVEN WILS, den Jonge, schilder, overleden 4 Febr. 1628:

„Een contrefeytsel van WILLEM KEY, wesende een manspersoon, op panneel”.

„Item, een stuck van HEMSEN, wesende een Judith, op panneel”.

„Item, een lantschapken, van THONS, waterverwe”.¹⁾

„Item, een stuck, van PAUWELS VAN SOMEREN, van Pan ende Ciringa, op doeck”.

„Item, een schipvaert, van PARCELLUS, op panneel”.

„Item, eenen Nieuwenjaer, van LANGEN PEER”.

„Item, een stucxken van THONS, lantschapken”.

„Item, een besoeckinge van de voester, van WILLEM THONS”.²⁾

Onder de schilderijen enz. die PEETER VAN DER HEYDEN, „munter ende schilder” aan HANS LUYTEN „oick schilder, in handen is gevende als pant”. 26 Maart 1642:

„Een copie naer SAECHTLEVEN, daer den Engel de bootschap brengt van de Geboorte Christi aen de herderkens”.³⁾

1) Over den landschapschilder HUBRECHT TONS zie een verhandeling van den heer HAVERKORN VAN RIJSEWIJK in *Oud-Holland* IX, p. 225 vlg.

2) WILLEM TONS wordt eveneens daar vermeld.

3) Een dergelijk stuk van CORNELIS SAFTLEVEN is in het Rijksmuseum te Amsterdam, een ander te Schleissheim; een derde in de verzameling GLITZA te Hamburg is 1643 gedateerd.

- „Twee copykens naar OSTADES, van eenen lierman, met eenen Lazarus”.
- „Eenen rommelpot, naer SAECHTLEVEN”.
- „De vyff zinnkens, op rondkens, naer DIRRICK HALS”.
- „Een copyken van eenen toebacquist, naer BROUWERKEN”.
- „Twee stucxkens naer OSTADES, deen eenen blinden man met zyn vrouwe, ende dander een cremer met zyne vrouwe”.
- „Een vechterken, naer BROUWER”.

Inventaris van HERMAN DE NEYT „coopman van schilderyen” in den Rooden Schotel op de Steenhouwersvest, overleden 8 Sept. 1642 te Delft „alwaer hy met syn huysvrouwe om zyn affairen te verrichten, gereyst was”.

- „Een lantschap, van VINCKENBOONS gestoffeert, ende van CONINCXLOO het lantschap”.
- „Een Temptatie, van BOSCH, in vergulde lyst”.
- „Een conterfeytsel, wesende de tronie van LUCAS VAN LEYDEN met handen en eenen rinck daeraen”.
- „Een tronie, wesende het conterfeytsel van MARTEN HEMSKERCKEN”.¹⁾
- „Een Avontmael, van AERTSEN VAN LEYDEN, in vergulde lyste”.
- „Eenen schoudoeck, van DE VRIES”.
- „Een stucxken, daerop twee dronckaerts die met den pot vechten, naer BROUWER gemaect zynde”.
- „Eenen Joseph den droomer in de gevanckenisse, naer HEMSKERCKEN”.
- „Een kercke, gemaect van den ouden VRIES”.
- „Een Lucretia, van ROMMERSWAEL”.
- „Een guldens maet, van BLOMMAERT, daer Pan gevilt wort”.
- „Een tronie van KEY, met buytenlyst”.
- „Een conterfeytsel van Joncker van Hollant”.
- „Een conterfeytsel, out, van MOOR, ende is HERI BLES”.²⁾
- „Een Helleken, van BOSCH, op paneel”.
- „Een cleyn lantschapken, naer BROUWER”.
- „Eenen hont, gemaect van KEY, met een hant, heel goet”.
- „Een lantschapken, nae BRUEGEL, van NYEULANT.
- „Een vrouwentronie, van KEY, op paneel”.

¹⁾ Wellicht HEEMSKERCK's zelfportret in het Fitzwilliam Museum te Cambridge.

²⁾ Het is hoogst onwaarschijnlijk dat ANTONIO MORO een portret van HERRI BLES geschilderd heeft.
Oud-Holland 1901.

- „Een vrouwentronie, conterfeytsel, van KEY”.
- „Een cleyn lantschapken, nae BROUWER”.
- „Eenen tempel, Sint Peeters Gevanckenisse, naer STEENWYCK”.
- „Een lantschapken, van NYEULANT, nae BREUGEL”.
- „Eenen rommelpot, naer BROUWER, in ebbenhoute lyst”.
- „Eenen boer met een boerinneken, op een paneelken, naer BROUWER”.
- „Een Mars ende Venus, van KEY, wit ende zwert, in lyst”.
- „Een tronie, nae BROUWER, van JOOS DE BACKER”.
- „Eenen Kersnacht, wit ende swert, van HEMSKERCKEN”.
- „Een tronie van den Coninck PHILIPPUS van Spaignien, van KEY”.
- „Den persoon van Keyser CAREL, zoo groot als dleven, gemaect door TINTORET, op doeck”.
- „Een cleyn stucxken, naer DUYSTER, met ebbenhoute lyst”.
- „Een vrouwentronie, van KEY”.
- „Een tronie, van BASTERO, naer HEMSEN”.
- „Een stuck daer Salomon den affgodt aenbidt, van HEMSKERCKE, oft daer nae”.
- „Eenen cappruyn, van ROLBAEN, nae BROUWER”.
- „Een Keyser CAREL int harnas”.
- „Een stuck prospective, van DE VRIES”.
- „Een stuck, nae HEMSEN, daer Jacob aen zynen zoon de benedictie geeft”.
- „Een plaetken, naer STEENWYCK, daerop staende Sint Peeters Gevanckenisse”.
- „Een tronie, van LUCAS VAN LEYEN gemaect, op paneel, in ebbenhoute lyste”.
- „Een tronie, gemaect van KEY, van pampier op paneel geplact, in een achtcantige lyste”.
- „Een tronie, van CORNELIS VAN HAERLEM, op doeck, in lyste”.
- „Een rommelpot, naer BROUWER, in ebbenhoute lyste”.
- „Een manneken, met ebbenhoute lyste, van KEY”.
- „Een tronie, op pampier, met binnenlyste, van GOLSIUS”.
- „Een doodt kint, van KEY, op paneel, in lyste”.
- „Een tronie, geteekent van BLOCKLANT”.
- „Een verckensleven, naer BROUWER, op paneel, in ebbenhouten lyste”.
- „Een engel, van KEY, op paneel, in lyste”.
- „Een lantsschapken, van VAN DAELE”.
- „Een vrouwken, in een flesken gemaect, van STEENWYCK, in ebbenhoute lyst, op plaet”.

- „Eenen Sint Jeronimus, met ebbenhouten lyste, van HEMSSEN”.
„Een Vonnis van Paris, van CORNELIS VAN HAERLEM, met ebbenhouten lyste”)
„Een Sinte Pauwels Bekeeringe, van HEMSKERCKEN, met ebbenhouten buytenlyste”.
„Een manstronie, van KEY, met lob ende binnenlyst.
„Een vrouwentronie, van KEY, van dezelve grootte”.
„Een manstronie, van CATRI HEMSSEN”.
„Een manstronie, van KEY, met binnenlyst”.
„Venus ende Mars, van CORNELIS VAN HAERLEM”.
„Eenen coninck met een manspersoon, van LANGEN PEER”.
„Een lantschap, van VAN DER ZANDE, op paneel, sonder lyst”.
„Een schip gemaect by NAENKEN, naer PERSELIS, dobbelen doeck”.
„Een Judith, van FRANCISCUS BADENS, geschildert op eenen grooten dobbeldoeck”.

1) Een dergelijk schilderij van CORNELIS CORNELISZ., gedateerd 1624, is in de collectie KONOW te Kopenhagen.

KORTE MEDEDEELINGEN

VAN

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

HANS OF JAN VAN DE VELDE.

AN dezen kunstenaar-schoonschrijver is nog te weinig bekend. Algemeen wordt aangenomen dat hij na zijn vertrek uit Antwerpen zich vestigde te Rotterdam, en dat daar zijn zoon JAN VAN DE VELDE de graveur geboren is. Het eerste nu is onjuist en het tweede onzeker.

In het trouwboek der Gereformeerde gemeente te Rotterdam vond ik de volgende aantekening: „1592, 21 Juni. HANS VAN DEN VELDE, *f. G. van Antwerpen, woont te Delft, met* MAIJKEN VAN BRACHT, *f. D. van Thurnhout, woont ant martvelt. — Getrouwt den 5 july.*”

Dat hier van den schoonschrijver sprake is, het blijkt uit de volgende notarieele acte van den notaris J. SIJMONSZ. te Rotterdam (Protocol. D VI f 36).

„Op 17 Februari 1598 — JAN VAN WAESBERGHE, *boeckverkooper ende* MARGRETA VAN BRACHT, *zijne vrouw, PHILIPS DE GRAUW, boeckverkooper, met* BARBARA VAN BRACHT, *zijne vrouw, ende* JAN VAN DEN VELDE, *schoolmeester, met* MARIA VAN BRACHT, *alle wonende te Rotterdam, voor henzelven en hen sterck makende voor* PIETER VAN BRACHT, *haer broeder, alle kinderen van* PIETER VAN BRACHT *ende* HEIJLTGEN MATHEUSD^R VAN POSTELE, *ende oversulcx erfgenamen van* GOIJVAERT VAN POSTELE, *haere grootvader — machtigen* JAN VAN EIJCK, *woonend in de vrijheijt van thurnhout, om voor hen ten behoeve van* FREDERIK DARGEN, *woenend in de vrijheijt van thurnhout, over te nemen van het hun competeerend gedeelte in de hoeve, landen, heijde ende weijde, daeraen behoorend, genaemt de groote hoeve gelegen bij thurnhout.*”

Waarschijnlijk was zijn huwelijk oorzaak dat HANS VAN DEN VELDE zich weldra te Rotterdam vestigde. De opgaaf in OBREEN's *Archief* D. VII. p. 113, dat JAN VAN DE VELDE Jr. in 1593 zou geboren zijn, kan nu vermoedelijk in zoover worden aangevuld dat hij niet vóór April van dat jaar geboren is en het eerste kind zijner ouders is geweest. Doch het blijft onzeker of HANS VAN DE VELDE toen reeds te Rotterdam was gevestigd, en zijn zoon daar geboren werd. De doopboeken te Rotterdam, beginnend met October 1617, en die te Delft, beginnend één jaar vroeger, kunnen geen zekerheid in deze quaestie geven.

Ter aanvulling diene nog, dat „Mr. HANS VAN DEN VELDE” op 8 November 1600 met zijn zwager PHILIPS DE GRAUW werd geordonneerd tot voogd over de nagelaten kinderen van „MARGRIET VAN BRACHT daer vader aff is JAN VAN WAESBERGE.” (Voogdijboek I No. 778).

PORTRET VAN GILLIS D'HONDECOETER EN ZIJN VROUW.

Op 24 Januari 1639 verscheen — blijkens zijn protocol — bij VRANK JACOBS, notaris te Rotterdam, „d'eersame mons^r. ABRAHAM DE VRIJES, meester „schilder, tegenwoordich resideerende binnen dese stede Rotterdam”, waar hij in dat jaar den heer ADRIAEN ADRIAENSZ. VROESEN portretteerde (zie Cat. Mus. Boijmans). Hij machtigde „YSAACK DE VRIJES, zijnen broeder, woenend tot „Amsterdam” om in zijn naam „van de weduwe & erfgenaemen van Sr. „HONDECOERTTE schilder gewoont hebbende & overleeden tot Amsterdam te innen & „ontfangen de somme van 160 gld., — die hem constituant zoo hij verclaerde is „competeerend vant schilderen van twee contrefaictsels van voors. Sr. HONDECOERTTE „& ANNA SPIERINGS zijn hujsvrouw, of in cas van weigering.... nae hem te „nemen de voors. twee geschilderde contrefaictsels.”

De naam der vrouw bewijst dat ABRAHAM DE VRIES het portret maakte van den schilder GILLIS D'HONDECOETER, die 2 Maart 1628 huwde met ANNA SPIERINGS en in September 1638 overleed. Wie kent deze portretten?

WILLEM VAN DE VELDE DE JONGE.

Bekend is, dat WILLEM VAN DE VELDE de jonge, vier en een half jaar na zijn eerste ongelukkig huwelijk met PIETERNELLA LE MAIRE, in het laatst van December 1656 trouwde met MAGDALENA WALRAVENS. Mr. A. D. DE VRIES Az. deelde uit het register der Huwelijksproclamaties van de Gereformeerde kerk te

Amsterdam hun ondertrouw op 23 December 1656 mede. De bruidegom (oud 23 jaren¹⁾) werd vergezeld door zijn vader WILLEM VAN DE VELDE den oude; de bruid, oud 21 jaren, door haar moeder MARIA VAN DE WERF. DE VRIES vergat mede te deelen de kantteekening „*de coster WINCKELMAN verclaert des „vaders consent van haer zijde.*”

In een vorig nummer werd medegedeeld dat eene dochter van W. VAN DE VELDE Jr., SARA, op 18 Augustus 1671 te Amsterdam werd gedoopt, en in 1707 te Londen trouwde met den hoogbejaarden schilder SIMON DU BOIS. Zij was echter niet het eenige kind van W. VAN DE VELDE Jr. Op 18 April 1658 werd gedoopt zijn dochter MARIA. Getuigen waren CORNELIS VAN LEEUWEN en MARIA VAN WALRAVEN; de eerste was familie van zijne moeder JUDICK VAN LEEUWEN, de tweede de moeder van zijne vrouw.

Op 1 Juni 1663 liet hij weder eene dochter doopen: JUDICK genaamd naar zijn moeder. Getuigen waren CORNELIS WALRAVEN, een bloedverwant van zijn vrouw en AELTJE DE PIERE.

Deze twee kinderen werden gedoopt in de Oude kerk. Het derde kind werd in de Zuiderkerk gedoopt op 4 September 1667 en WILLEM genoemd hetzij naar den vader of den grootvader. Getuigen waren: JAN DE PIERE en MARIA VAN DE WERF, beiden familie van de moeder, want JAN DU PIRE was gehuwd met AELTJE VAN DER WERVE (of DE WERF).

Waren deze drie kinderen gedoopt in de Gereformeerde kerk, het vierde kind werd gedoopt in de Roomsche-Katholieke kerk Geloof, Hoop en Liefde, op 18 Augustus 1671. Het is de reeds vermelde SARA. Getuigen waren WILLEM's broeder de schilder ADRIAEN VAN DE VELDE en zijn moeder JUDITH VAN LEEUWEN.

ADRIAEN VAN DE VELDE had een Roomsche-Katholieke vrouw getrouwd, en diens zes kinderen werden in katholieke kerken gedoopt. Bij den doop van zijn eerste kind PETRUS op 15 Januari 1658 was zijn moeder JUDITH VAN LEEUWEN getuige; bij den doop van zijn tweede kind JUDICK op 10 Juni 1659 was dat WILLEM VAN DE VELDE, die ook getuige was bij het vijfde kind ALEIDA op 17 Mei 1667. En op 15 Februari 1670 liet ADRIAEN zijn zesde en laatste kind ADRIAEN doopen in dezelfde kerk, waarheen WILLEM anderhalf jaar later zijn dochter SARA bracht.

Al is de WILLEM VAN DE VELDE, die op 10 Juni 1659 in de Katholieke kerk 't Boompje en op 17 Mei 1667 in de Katholieke kerk Star als doopgetuige fungeerde, W. VAN DE VELDE de jonge en niet zijn vader, toch wekt het eenige verwondering, dat hij, die drie kinderen in de Gereformeerde kerk liet doopen,

1) Hij werd op 18 December 1633 gedoopt in de Hooglandsche kerk te Leiden.

het vierde kind bracht naar een Katholieke kerk. Een en ander wijst op een omkeer op godsdienstig gebied, waaraan zijn broeder ADRIAEN, die getuige was bij den laatsten doop wellicht niet vreemd is. Kan dit niet medegewerkt hebben tot zijn besluit om naar Londen te verhuizen vooral omdat zijn broeder ADRIAEN overleden was?

Grooter belang heeft echter de ontdekking der geboorte van zijn zoon WILLEM. WALPOLE, of liever VERTUE, wiens aantekeningen door WALPOLE werden geredigeerd en gedeeltelijk uitgegeven, zegt (*Anecdotes of Painting* D. II bl. 141) dat WILLEM VAN DE VELDE Jr. een zoon had „*a painter of the same style who made good copies from his father's works, but was otherwise no considerable performer*”, en dat diens portret, door WISSING geschilderd, in het bezit van SARA was. Tot dusver was het bestaan van dien derden WILLEM VAN DE VELDE nog een weinig problematiek, Uit het testament van SIMON DU BOIS ¹⁾ bleek echter reeds dat na den dood van WILLEM VAN DE VELDE de jonge (overleden op 6 April 1707) MAGDALENA WALRAVENS te Londen bleef wonen met één zoon en ééne dochter, daar DU BOIS aan ieder 15 pond legateerde voor den rouw. Die dochter schilderde ook zoo wat, want DU BOIS legateert aan zijn vrouw „*een klein fruijstuckie dat mijn wijfs suster heeft gecopieert.*”

En nu het zeker is, dat W. VAN DE VELDE Jr. één zoon heeft gehad, WILLEM, die in 1708 te Londen woonde en toen omstreeks 41 jaren oud was, is er geen reden om te twijfelen aan VERTUE's bericht, dat deze 't werk van zijn vader nabootste. Veeleer helpt dit het feit verklaren, dat er verscheidene schilderijen worden gevonden, vooral in Engeland, welke op naam van W. VAN DER VELDE Jr. gaan, maar diens qualiteiten missen.

Meer en meer blijkt dat op het einde der 17^e en in het begin der 18^e eeuw te Londen een aantal Hollandsche schilders woonden, die den kost verdienden met het nabootsen van de vermaardste Hollandsche kunstenaars. SIMON DU BOIS maakte WOUWERMANNETJES, en W. VAN DE VELDE III marines van W. VAN DE VELDE II.

REINIER HALS.

De zeer korte mededeelingen van Dr. A. VAN DER WILLIGEN omtrent dezen schilder zijn reeds gebleken onjuist te zijn. Hij zegt dat REINIER geboren werd in 1627 en trouwde met eene MARGARETHA LODEWIJCX. Dr. A. BREDIUS gaf bij zijne aantekeningen op het Schildersregister van JAN SIJSMUS ²⁾ een

¹⁾ *Oud-Holland* XVII bl. 185.

²⁾ *Oud-Holland* VIII bl. 12.

uittreksel uit eene te Amsterdam op 10 Juli 1663 gepasseerde acte, waarin REINIER HALS zegt 33 jaren oud te zijn, en waarbij zijn vrouw LIJSBETH GROEN tegewoordig was.

De opgaven van DE VRIES werden hierdoor bevestigd, nl. de doop van twee zonen van REINIER HALS en LIJSBET PIETERSZ. GROEN te Amsterdam: REINIER op 1 Mei 1663 en PIETER op 17 October 1668.

Tusschen deze twee behoort nog te worden opgenomen de zoon JACOBUS, die op 12 Mei 1666 werd gedoopt, gelijk de twee anderen in de Nieuwe kerk. Getuigen bij dezen doop waren MARIA GROEN en JAN HACKER, hoogstwaarschijnlijk de schilder JAN HACKAERT.

In October 1659 woonde REINIER HALS reeds te Amsterdam en op 18 Febr. 1671 waren hij en zijn vrouw doopgetuigen aldaar (DE VRIES.)

CORNELIS KICK.

HOUBRAKEN zegt dat CORNELIS, zoon van SIJMON KICK en STIJNTGE CORNELISdr. DUIJSTER, te Amsterdam geboren werd in 1635. Dit wordt bevestigd door het Doopregister der Oude kerk.

Op 12 Maart 1634 lieten SIJMON KICK en STIJNTGE CORNELIS, in tegenwoordigheid van DIRK DUISTER, WILLEM DUISTER en BARBER CORNELIS een zoon doopen, die CORNELIS werd genoemd. Deze stierf echter spoedig, en op 17 Mei 1635 noteerde de koster den doop van CORNELIS, zoon van SIJMON KICK en STIJNTGE CORNELIS, waarop 31 Aug. 1636 de doop volgde van hun zoon WILLEM.

WILLEM SCHELLINKS.

DE VRIES noteerde, dat WILLEM SCHELLINKS en zijne vrouw MARIA NEUS op 22 Augustus 1669 ieder aan den notaris FRIESMA te Amsterdam een couvert overhandigen, inhoudende hun testament. Zonderling, het geschiedde op denzelfden dag, waarop de koster van de Oude kerk noteerde den doop van WILLEM, zoon van WILLEM SCHELLINKS en MARIA NEUS, waarbij DANIEL SCHELLINKS getuige was.

EEN EN ANDER UIT DEN INVENTARIS
DER NALATENSCHAP VAN CORNELIS TROMP

DOOR

DR. W. MARTIN.

DE Heer J. R. H. NEERVOORT VAN DE POLL te Rijsenburg is in het bezit van den origineelen inventaris der nalatenschap van CORNELIS TROMP, den veertienden April 1692 ten overstaan van den notaris J. VAN ULENBROECK te Amsterdam opgemaakt en door de familie onderteekend.¹⁾

Dit stuk werd mij, nadat het van de Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen, waar het was tentoongesteld, teruggekeerd was, door den eigenaar welwillend ter publicatie afgestaan.

Het is niet geheel volledig, daar de eerste twee bladen ontbreken. Maar voor ons doel, dat slechts is, om het merkwaardigste van den inhoud mede te deelen, is dit van minder belang.

1) Het stuk is onderteekend door: M. H. TROMP, D. C. H. TROMP, D. TROMP en N. KIEN, „als getrouwt hebbende MARGARETA TROMP.” Zie over het geslacht TROMP: Navorscher 1867 blz. 291; V. D. AA, Biogr. Woordenboek i. v., en vooral Rotterd. Historiebladen (Geneal. Aant.) I 54 vlgg. Van zijn leven geeft DE JONGE's Geschiedenis van het Nederlandsch Zeewezen een goed overzicht,

Gelijk bekend is, overleed CORNELIS TROMP den 29sten Mei 1691 te Amsterdam. Hij liet een niet onbelangrijk kapitaal aan roerende en onroerende goederen na. Uit dezen inventaris toch blijkt, dat hij o. a. bezat „een en twintigh morgen lants in de buyte volderse polder” aan den Amstel, een huis en tuin aan den Amstel, dertig morgen lands in de Schermer, ongeveer 36 morgen in de Heer-Hugowaard, zes morgen 462 roeden „inde soute veenen” en niet minder dan zeven huisjes op 's Graveland, waar hij zijn buitenverblijf Trompenburg ¹⁾ had.

Het gezamenlijk kapitaal aan lijfrenten, obligatieën enz. bedroeg ruim f 205,888. Bovendien vond men nog „int woonhuys in een ijser kisje” een goede duizend gulden en „in een beursje, daer aen een silver signet, in de sack vanden hr overleden” 321 gulden, terwijl aan verdere contanten ruim f 8917 in het sterf-huis aanwezig was.

TROMP bewaarde bij zijn geld ook sommige voorwerpen van waarde, waaraan hij bijzonder gehecht was. Daaronder zij de volgende belangrijk:

„Een gouwe medaelje, daer 't wapen vande generaliteyt en d'admiraliteyt van Amsterdam op staet.” Hiermede wordt bedoeld een eerepenning, gelijk aan die, welke DE RUYTER en VAN DER ZAEN ook ontvingen, en waarvan er drie op de Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen waren tentoongesteld. ²⁾

„Dito, daer 't wapen van Parijs, en aende andere zijde 't portret vanden Kardinael RICHELIEU op staet.”

„Dito, daer HENDRICK de vierde op staet.”

„Een gout signetje, daer 't wapen vanden heer overleden en desselfs gemalinne op staet.”

In een der aanwezige ijzeren kisten vond men „een juweelkoffertje, met root leder overtrocken,” waarin o. a. bewaard was „de ordre vanden oliphant, sijnde 1 oliphant aen 1 breet blauw blummerant lint, den oliphant bezet met 5 grote diamanten dikstenen aende regter sijde, voor op het hoofd een langwerpige en omden burg diverse kleyne steentjes.” Deze orde, aan TROMP

¹⁾ Deze buitenplaats met het oude woonhuis bestaat nog heden. Velen zullen zich het etsje van Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK, op de Zeewezen-tentoonstelling, herinneren, waarop het huis in zijn tegenwoordigen toestand is afgebeeld.

TROMP bouwde het huis, dat in gedaante eenigszins aan een oorlogsschip moest doen denken, op de plaats, waar een aan hem toebehoorende hofstede had gestaan, die in 1673 door de Franschen was vernield.

²⁾ Mededeeling van Dr. H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ. Zie een afbeelding van een dier penningen in diens opstel in het Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Genootsch. voor Munt- en Penningkunde, 9e Jaargang (1901) afl. 2, en vergelijk het daar gezegde.

den tienden December 1664 door den koning van Denemarken geschonken¹⁾, werd door den makelaar JAN DE HAAS geschat op f 3625. TROMP zelf had dit eereteeken ook veel geld gekost, want hij moest bij het ontvangen er van 2000 rijksdaalders betalen. DE JONGE²⁾ verhaalt, dat hij, die zeer aan geld gehecht was, toen zou hebben uitgeroepen: „Maar duivel! het beestje komt mij een beetje duur te staan.”

Het koffertje bevatte voorts nog dezelfde orde in het klein (waarde f 350)³⁾, een kostbaar „crochet tot een hoet”, een „gouwe lis van een portepée, beset met seven kleyne diamantjes”, en een menigte edelgesteenten, ringen en andere kostbaarheden, waarvan verscheidene het wapen van TROMP droegen, tot een gezamenlijke taxatiewaarde van niet minder dan f 32,900. In de ijzeren kist waren verder een menigte gouden en zilveren sieraden, een horloge⁴⁾, dolken, lepels enz. Telt men alles samen, dan was er voor f 47,286. Dit is voorwaar geen kleinigheid, wanneer men bedenkt, dat het geld toen ongeveer vijfmaal duurder was dan tegenwoordig.

Wij zullen ons niet bezighouden met het opsommen van al het aanwezige huisraad, dat niet minder getuigt van de weelde, die bij Graaf TROMP heerschte, wij zullen de kostbare ledikanten, het linnengoed, het zilverwerk, de spiegels, kasten en tafels, waarbij er eenige mooi gesneden en ingelegd waren en met bloemen en wapens versierd, niet uitvoerig vermelden, zelfs niet spreken van de „oostindische geweerkas, root verlackt en vergult, gestofteert met allerhande oostindische geweer, meest alle met silver ingelegt”, die in de zaal van het huis te Amsterdam stond, of van de uitgebreide garderobe van zijne Excellentie, die in alle kleinigheden wordt beschreven en getaxeerd. Alleen kan ik niet nalaten hier af te drukken hetgeen men o. a. vond op 's Graveland

„Inde garderobe van haer Excellentie.

„een groten bijbel in jughtleer met silver beslagh f 60.—

„een kerckbijbeltje ouwe oversettingh in groen segreyn leer

„met silver beslagh „ 12.—

1) De acte van benoeming is thans in het bezit van Jhr. Mr. VAN KINSCHOT te Rotterdam, die ook nog tal van papieren enz. omtrent TROMP bezit, gelijk hij mij welwillend mededeelde. Zie over een en ander ook Navorscher 1867 blz. 291. Waar de ridderorde thans is, is mij onbekend gebleven.

2) Gesch. v. h. Ned. Zeewezen II blz. 522 noot.

3) Deze orde werd 11 Aug. 1788 op de verkooping van den boedel van CORNELIA VAN KINSCHOT voor f 195 verkocht aan JOAN CAREL DE ROO, Heer van Roosenburgh. (Nav. III 377). Sedert is zij spoorloos verdwenen.

4) Het wordt beschreven als „een kleyn gout orlogie met sijn kas met diamanten beset”, en getaxeerd op f 250. Waar het gebleven is laat ons vrij koud. Indertijd is er in den Navorscher (V 213, VI 25, X 168 iets over geschreven, waaruit blijkt, dat het toen ergens in Amerika was.

„een slegt dito in swart segreyn met silvere slootjes. . f	4.—
„een testamentje ouwe oversettingh in een franse bant	
„met silveren slootjes. „	4.—
» I testamentje, twee kleyne psalmboekjes, het eene in	
„een silvere lugtige en het andere in een gebor-	
„duerde bant. „	8.—
„een hoogduyts gebedenboekje en een geestelyck	
„tractaetje in franse banden, alle met gouwe knipjes „	18.—
„een bijbeltje en testamentje beyde int frans met een	
„kleyne testamentje alle in franse banden met sil-	
„vere knipjes. „	1.—
„een luyters psalmboekje en twee geestelijke trac-	
taetjes „	I : 10 : —
„een testament in een swart segereyne bant met beslagh „	3.—

Dit geeft, dunkt mij, een aardig kijkje op het godsdienstig leven in dien tijd.

TROMP's boekerij is eveneens een goed voorbeeld van hetgeen iemand van zijn stand in die dagen had en geeft tevens te zien, welke hulpmiddelen een admiraal toenmaals ten dienste stonden, om op de hoogte van zijne zaken te blijven. Voorzeker heel wat minder dan thans!

TROMP bezat de Handvesten van Amsterdam; het Groot Placcaetboek; den „Nederlantse Heraut"; den „Hollantse Mercurius"; HUGO DE GROOT's Inleiding; zeven deelen van VAN AITZEMA's Saken van Staat en Oorlog; de vier deelen van BOR, levensbeschrijvingen van WILLEM van Oranje, MAURITS, FREDERIK HENDRIK en JACOBUS den tweede van Engeland; HOOFT's werken; een exemplaar van LIVIUS; „ERASMI Adagia"; een Franschen FLAVIUS JOSEPHUS; eenige Bijbels en boeken over kerkgeschiedenis enz.

Ook ontbreekt niet een exemplaar van „het Ontroerde Nederlandt door de wapenen des Konings van Vrankrijk etc.", dat door den schrijver MARKUS WILLEMSZ. DOORNIK in 1674 aan TROMP was opgedragen en voorin met diens portret en wapen versierd is.

Van de werken over aardrijkskunde en zeevaartkunde noem ik slechts de „beschrijving der eylanden in den Archipel door DAPPER", de „beschryvinge van Morea" en de „beschrijvinge van Asia door DAPPER", „Tooneel der Steden der Spaense Nederlanden" en „Tooneel der steden der Vereenigde Nederlanden" van BLAEU, wiens atlas natuurlijk ook aanwezig was, zelfs in twee exemplaren. Dan was er nog een atlas van NICOLAAS VISSCHER, een zeeatlas, een Fransche zee-

kaart, „Engelse en diverse kaartboeken”, een „Lootsmans seespiegel”, twee Duitsche en een Fransche „seespieghel”, ten slotte een boek over de „see-polity der Vereenigde Nederlanden” en een „Instructie voort collegie der Admiraliteyt tot Rotterdam”.

De aanwezigheid van een „perspectyfboek”, een teekenboek en een boek met teekeningen toont aan, dat TROMP zelf ook wel eens den teekenstift moet hebben gevoerd, al is het dan ook hoogstwaarschijnlijk slechts geweest om plannen of kaarten te maken voor zijne zeereizen.

Of CORNELIS TROMP een kunstminnaar of kunstkenner geweest is, weten wij niet, maar een kunstverzamelaar was hij zeker en zijne schilderijencollectie deed, in quantiteit althans, niet onder voor die van zijns gelijken in den lande. En dat mocht ook niet: een man als TROMP behoorde schilderijen in zijn huis te hebben en het verwondert ons dan ook geenszins, dat wij die in den inventaris zijner nalatenschap vinden beschreven en getaxeerd. Hieronder druk ik den inventaris woordelijk af. ¹⁾

Schilderijen int woonhuys.

Een groot achtkant schilderij met één grote swarte ebbelijst vanden gekrujsten Christus door GOVERT FLINCK).	f 72.—
Een dito vande geboorte vande jonge keurvorst ²⁾	„ 36.—
Een freuijtage, daerin eenige beeltjes in een ovaal, door VAN BALEN ³⁾ .	„ 200.—
Een naeckt leggent vrouwebeelt.	„ 36.—
Een groot Italiaens naeckt beelt, sijnde Venus en Vulkanus van de jonge PALMA.	„ 150.—
Een lantschap met naeckte beeltjes, door ALEXANDER KERINGS, en van POELNBURGH gestoffeert.	» 40.—
Een geselschap, den aert van BROUWER.	„ 42.—
Een lanckwerpigh stuck met schepen in een vergulde lijst van VERSCHUIJR.	„ 24.—
Een dito, sijnde een see bataelje vanden selven.	„ 24.—
Een kerck met scheepjes.	„ 6.—

¹⁾ Folio 17 tot 20 van den inventaris.

²⁾ CORNELIS VAN DALEN sneed hiernaar een groote prent. (RED.)

³⁾ Een dergelijk stuk dus als dat van het Mauritshuis (no. 233), waarop de bloemen en vruchten door den Fluweelen BRUEGHEL geschilderd zijn.

Een seestrant door SIMON DE Vlieger	f 30.—
Een Lantschapje van HERCULES SEGERS.	„ 50.—
Een Lantschapje den aert van KUYPER ¹⁾	„ 6.—
Pares oordeel in een vergulde lijst	„ 12.—
Een langwerpigh stuck met een vergulde lijst, sijnde een zeebataelje van WILLEM VAN DE VELDE, den ouden ²⁾	„ 100.—
Een van Andromeda in een swarte lijst van SEBASTIAEN FRANCK.	„ 30.—
Een heyens gelucksegger van JAN VAN DIJCK ³⁾	„ 24.—
Een heeremijtage, van STALBENT	„ 20.—
Een groot Lantschap door PHILIP CONINGH	„ 6.—
Een stil leven	„ 6.—
Een ruyter opde voorgrond met schepen	„ 12.—
Een stuckje met een naystertje van VAN DUYVEN ⁴⁾	„ 15.—

1) Schilderijen van HENDRIK KUYPER of CUYPER komen in Amsterdamsche inventarissen veel voor en worden er vrij hoog getaxeerd. In de aantekeningen van Dr. BREDIUS vond ik de volgende:

1. „Lantschap van CUYPER, door GOVERT CAMPHUYSEN opgemaakt f 36". (Invent. JOH. VERSPREET Amst., 13 Dec. 1656). Een SALOMON RUYSDAEL doet daar ook f 36.
2. „HENDRICK KUYPER, landschap f 40". (Boedel van BALTH. v. HAEFTEN, Amst. 1640.)
3. Den eersten April 1645 geeft JOOST JOOSTEN, herbergier te Amsterdam, iemand o.a. in pand een „lantschapje gedaen bij KUYPER, f 84."
4. „Een lantschap van KUYPER (zoo gezeght wordt) f 25". (Invent. LEONARD WINNINX, Amst. 22 Aug. 1692, not. C. YPELAAR.)
5. „Lantschap van KUYPER f 150" (anderetaxatie f 12;). (Invent. Sr. JOSIAS TULLEKENS, 8 Maart 1649 Amst.)
6. „Lantschap van CUYPER". (Invent. AERT CONINCK, 15 Apr. 1639, Amst.)
7. „Lantschap van KUYPER". (Invent. Juffr. JOANNE SCHONEVELTS, weduwe wijlen DANIEL DE BISSCHOP, Amst.)
- 8—11. „Vier schilderijen van CUYPER, tsamen f 72". (Invent. Juffr. ELISABETH HELLINCK, Amst. 28 Jan. 1636.)
12. „Lantschap van KUYPER". (Invent. CORN. ROELANTSZ. DE VRIES, Amst. 2 Juni 1682.)
13. Een landschapje van KUYPER komt ook voor in den invent. van JAN DE KOOCKER, Amst. 1644. (Mededeeling van den heer MOES.)

Door de welwillendheid van Dr. BREDIUS kan ik hier tevens eenige acten mededeelen, waaruit blijkt, wanneer en waar HENDRICK KUYPER leefde:

10 10 October 1631 compareerde d'eersame HENRICK CUYPER, schilder binnen Amsterdam, die..... transporteert aan Sr. ANTHONY CLAESZ, mede schilder, f 36.—, die de voorz. Compt. uyt saecke van leergelt van GILLIS PIETERSZ. competerende is.

PAUWELS VAN HILLEGAERT en HANS VAN DE EBELN, schilders, getuigen. — Onderteeckend: HENDRICK CUYPER. (Prot. Not. W. CLUYT, Amsterdam.)

20 Den 28sten Mei 1632 is HEYNDRICK CUYPER(s), schilder, getuige bij het testament van ANTHONY CLAESZ. (Prot. Not. W. CLUYT, Amsterdam.)

2) Misschien is dit stuk de slag bij Terheide, thans in het Rijksmuseum (no. 1501), welk stuk van de familie TROMP afkomstig is.

3) Dr. BREDIUS deelt mij mede, dat er een J. v. DIJK gemerkt schilderij is bij den heer SEMENOW te St. Petersburg.

4) Zie over STEVEN VAN DUYVEN O.-H. V 306 vlgg.

Een Lantschapje van KOLLAERT ¹⁾	f	10.—
Een dito van EVERDINGEN	"	6—6
Het stadhuis van Romén	"	6—6
Een waterval van EVERDINGEN	"	16.—
Twee freuytages van BOSSCHART ²⁾	"	12.—
Een schilderij met krabben en kreeften	"	10.—
Vier schilderijtjes, sijnde blompotten, soo van stroo als geborduert, met glazen daer voor en vergulde lijsten a f 15:15 — yder, samen	"	63:—
nogh 7 schilderijtjes, soo van stroo als geborduert met glazen daer voor en vergulde lijsten, sijnde lantschapjes en schepen — yder f 6:6: — is samen	"	44:— 2
		f 1114 — 8 —

int gemeen
gelaten. {

- seven ouwe teyckeningen,
- een portret van syn Excellency.
- een portret van haer excellency.
- 22 ouwe portretten, soo groot als kleyn.
- 5 borden³⁾ met de wapens van den overleden.
- heer grave en gravinne TROMP.
- 3 borden³⁾ met wapens vande voorouders.
- 5 kaartjes, en een groter.

Verclaren wij ondergeschr. JAN PIETERSZ. SOMER, Maekelaer en BARENT GRAET m^r schilder de vorenstaende schilderijen na onse beste kennis en wetenschap gewaerdeert te hebben ten prijse als agter yder post uytgetrocken staet. Actum in Amsterdam den 8^{en} April 1692.

Jan Pietersz. Somer Maekelaer. Barents graet

1) Van dezen Amsterdamschen schilder en wijnkooper J. COLLAERT is slechts één schilderij bekend, dat zich in de Aelt. Pinakothek te München bevindt. (Zie catal 1899 no. 942.) Vgl. O.-H. III 78, IV 301, VII 166, XII 63. — Met den anderen J. COLLAERT, t. a. p. en in O.-H. III 78 genoemd, schijnt deze mij niet identiek om dezelfde reden als den schrijver van het artikel in O.-H. XII 63.

2) Zie over den stillevenschilder AMBROSIUS BOSSCHAERT O.-H. IV 265 vlgg. en OBREEN's Archief VI, 258, 259, 260.

3) paneelen.

*Schilderijen op Sgravelant**in de Schilderijkamer.*

met	{ Een groot weijstuck van VONCK	f	20.—
vergulde	{ Een dito naeckt vroutje na JAN LIEVENS	„	42.—
lijsten.	{ Een swart gevlackt hontje.	„	6: 6 —
	Een bataelje, van DON CARLO ¹⁾	„	24.—
	Een met militie gestoffeert van do.	„	24.—
	Een ouwe vrou gelt wegende.	„	4.—
	Een haen en een henne, na SNIJDERS.	„	15:— 15 —
	Een seestuck, van PERCELLIS.	„	50:—
	Een dito kleynder van dito	„	30:—
	Een blinde man spelende op een sackpijp van ANDRIES		
	BOTH	„	80:—
	Een lantschap met eenige hartebeesten van ROELANT		
	SAVRY	„	48:—
	Een gevanckenis van Petrus, van ASSEN ²⁾	„	12:—
	Een geselschap van JAN MIENSZ MOLENAAR	„	80:—
	Twee stukken met peerden van PHILIP WOUWERMAN, samen	„	200:—
	Een stuckje, sijnde seven Wijsen van CORNELIS POELEN-		
	BURGH	„	200:—
	Een lantschap met allerhande oostindische gevogeltens,		
	van SALOMON SAVRY ³⁾	„	20:—
	Een dito, met oostindische beesten, van deselve	„	20:—
	Alle met swarte lijsten.		

Kleynder Schilderijen.

een van Christij geboorte van HANS ROTTENHAMER.	„	100:—
een man met een seere voet van ADRIAEN BROUWER	„	200:—
een doncker lantschapje met een rotsje daerin.	„	5:—
een manstrony op een roo gront van QUITIJN SMIT ⁴⁾	„	9:—

¹⁾ Het is niet duidelijk of de woorden „don Carlo” op den velds’ag betrekking hebben, dan wel den naam van een schilder aanduiden. Ik geloof het laatste, wegens de komma na bataelje en de woorden „van do.” bij het volgende stuk. Ik ken geen schilder, die den naam of bijnaam DON CARLO droeg.

²⁾ Misschien JAN VAN ASSEN, die door HOUBRAKEN (II 236) vermeldt wordt als schilder van „Landschappen en Historiën” en die in 1695, ruim 60 jaar oud, te Amsterdam overleed. Zie ook een plaats in „Aemstels Oudheid” (IV 63), waaruit blijkt, dat hij 20 Januari 1688 poorter van Amsterdam werd.

³⁾ Zie over hem O.-H. IV 74, 75 vlgg. Hij schijnt dus, hoewel hij 1 laatsnijder was, ook wel geschilderd te hebben.

⁴⁾ De bijnaam van QUINTYN MASSYS.

een dansende boer en boerinne, van STRYKER ¹⁾	f	12:12 —
twee veghtende ruyters, na JAN MARSZ ²⁾	"	5:—
nog twee ditoos.		
een harder en harderinne met beesten, van STRIJCKER ¹⁾	"	12:12:—
een geselschap, van LUNDENS.	"	15 — 15
een vrouwe trony van CORNELIS CORNELISZ. VAN HAERLEM	"	6 —
twee tronyen met root krijt geschildert	"	7 — 10 —
twee steene stukjes, het eene met een ruwijn, en het andere met een turkse galey, samen.	"	8 — :—
een gestooke stuckje van Joseph en Maria	"	6 — 6 —
Mede alle met swarte iijsten.		

Nogh kleynder :

een mans tronytje op een silver plaetje	"	9 — 9 —
een tronytje.	"	2 —
een dito	"	7 — 10
een dito vande tyt	"	2 —
een geschreve stuckje	"	1 —
2 festonnetjes in vergulde lijsjes.	"	8 —
een godenbanquet van VAN BALEN, tlantschap van PAULUS BRIL.	"	300:—

Grote portretten in diverse kamers.

2 portretten sijnde de Coningh en Coninginne van Dene- marcken, samen	"	80:—
1 dito synde den Coning van Sweeden	"	40:—
1 dito de kroonprins van Denemarcken	"	40:—
een dito, d'hartoginne van Summer.... ³⁾	"	40:—
een dito, de prinses van Tarante	"	40 —
een dito, de Lantgravinne van Hessen.	"	30 —
een dito sijnde de 6 princea van Orange in 't kleyn	"	24 —
<i>alle met vergulde lijsten.</i>		
de prins van oranje, een print	"	1 — 16 —

1) Zie over WILLEM STRYCKER O.-H 'IV, 42 en IX, 141 en BREDIUS in het Amst. Jaarboekje van 1891. blz. 57. Dr. BREDIUS deelt mij nog mede, dat deze schilder in een notarieele acte van 17 Oct. 1646 verklaart te zijn „out omtrent 39 jaren."

2) Bedoeld is hier JAN MARTSEN de Jonge.

3) Onleesbaar. Misschien SIMMERN?

Verdere grote portretten.¹⁾

Een vanden ouden heer TROMP en een van desselfs gemalinne, de 2 samen	„ 200:—
Een van zijn Excellency graeff TROMP en een van desselfs gemalin samen	„ 300:—
een vanden heer VAN HELMONT en desselfs gemalin samen	„ 300:—
een vanden ouden heer VAN SWIETEN.	„ 100:—
een vanden ritm. TROMP	„ 100:—
een vanden heer VANDEN NIEUBORGH.	„ 30:—
een vanden ouden heer VANDEN NIEBORGH.	„ 30:—
een van de heer N. N.	„ 20:—
een vanden graeff van HOORN	„ 30:—
Een vanden Admiraal BANCKERT	„ 30:—
Een vrouwe trony van BOLL.	„ 25:—
Een dito van een Italiaen	„ 18:—

alle in vergulde lijsten.

Kleynder portretten.

Een vanden ouden heer Admiraal TROMP en een van desselfs eerste gemalinne samen	„ 60:—
een vanden heer Burgemeester TROMP en een van desselfs huysvrouw samen	„ 60:—
een van Mevrouw KIEVIT.	„ 30:—
een van syn Excellency TROMP, door NETSCHER. ²⁾ . . .	„ 63:—
nogh een vanden Hr. Admiraal TROMP en een van desselfs gemalinne samen	„ 100:—
een van juffr. MARGARETA TROMP	„ 30:—
een van den jongen MAERTEN HARPERSZ. TROMP. . . .	„ 80:—
een van MAERTEN TROMP	„ 30:—
een naeckt kintje van TITIAEN	„ 30:—

Alle in vergulde lijsten.

¹⁾ Voor de familieverhoudingen tusschen TROMP en VAN HELMOND, KIEVIT enz. raadplege men den stamboom van het geslacht TROMP in Rott. Historiebl. I 3 blz. 54.

De meeste van deze portretten waren in 1788 op de verkooping Hartoog—van Kinschot. Waar zij gebleven zijn, is niet na te gaan. De laatste mededeelingen hierover vindt men in den Navorscher van 1853, blz. 377 vlgg.

²⁾ Dit schilderij, in 1670 geschilderd, is thans eigendom van Jhr. Mr. v. KINSCHOT te Rotterdam Vgl. ook Nav. IV 36.

Seven schilderijen soo lantschapjes bloemen en beesjes,
in groene en vergulde lijsjes, en een geschrift van
DE BRUYN, samen f 42:—

9 staende portretten en een kat, op plancken geschildert
tstuck f 2: 10:— „ 22:— 10 —

Verclaren wij ondergeschr. JAN PIETERSZ. SOMER maekkelaer en BARENT
GRAET mr schilder de vorenstaende schilderijen en portretten met de vier
onderstaende posten na onse beste kennis en wetenschap gewaerdeert te
hebben ten prijse als agter ijder post uytgetrocken staet. Actum op sgravelant den 15^{en} April 1692.

JAN PIETERSZ. ZOMER. Maak-klaar. BARENDT GRAAT.

Alle de stucken schilderijen inde gallerije, bestaende in jagtstucken
Lantschappen, gevogelte, en anders, staende in de mueren¹⁾, en also tot het
huys geappropriert, werden hier gebraght voor memorie.

Int boumanshuys. Op de sael:

2 lantschappen met vergulde lijsten f 50:—
en 10 printen met houte verlackte lysten „ 15:—

In het tuynmanshuys:

12 stucx slegte schilderijen, meest lantschappen, alle
met swarte lijsten „ 60:—
17 portretten soo Admiraelen als Vice Admiraelen, alle
met vergulde lijsten : „ 50:—:—

Somma f 3835: 1:—

Dit zijn dus te zamen niet minder dan \pm 170 schilderstukken — de „slechte” meegerekend —, waarvan er ruim veertig te Amsterdam en omstreeks honderd vijftientig op 's Graveland waren. Het aantal familie-portretten bedraagt drieëntwintig.

Deze opsomming toont voor de zooveelste maal, hoe vol schilderijen de wanden der kamers onzer voorvaderen hingen, en het is wel te begrijpen, dat TROMP, die behalve deze stukken nog een zaal had, die van onder tot boven beschilderd was, ten laatste maar wat rommel, een kleine dertig landschapjes en admiraalsportretten, naar het „tuynmanshuys” liet verhuizen. Trouwens, het is

¹⁾ Deze stukken zijn nog grootendeels aanwezig op 's Graveland. Het zijn plafondschilderijen in verschillende kamers, terwijl de ronde koepelzaal, blijkbaar naar het voorbeeld van het Huis ten Bosch, geheel is beschilderd met portretten, allegorieën en zeestukken.

bekend genoeg, dat in de zeventiende eeuw zelfs in menige keuken schilderijen hingen, soms vrij groote¹⁾, en ook wel stukken, die thans op de veilingen met de duurste prijzen worden betaald. Men denke slechts aan VAN GOYEN's werk, dat men tijdens diens leven voor eenige guldens koopen kon, en dat toen zeker niet in de salons hing, waar men veel liever naar een Italiaanschen zeehaven van LINGELBACH, dan naar een Gezicht op Dordrecht van VAN GOYEN zat te kijken.

Waar de schilderijen der collectie-TROMP gebleven zijn, is niet na te gaan. Van enkele is het bekend, van andere mag nog eens een toeval de tegenwoordige verblijfplaats aanduiden, maar het meeste zal toch wel niet weer te vinden zijn. Zoo is het ook met de andere zaken, die in dezen inventaris worden genoemd, hoewel er meer kans is, dat daarvan nog iets bij TROMP's nakomelingen te vinden is. Waren de catalogi der veilingen A. VAN KINSCHOT (1756), JOH. A. VAN KINSCHOT (1767) en HARTOOG—VAN KINSCHOT (1788) onder mijn bereik geweest,²⁾ dan zou ik misschien van menig voorwerp de tegenwoordige verblijfplaats hebben kunnen opsporen. Thans moest het bij eene bloote opsomming blijven van hetgeen, naar mij voorkwam, den lezers van dit tijdschrift belang kon inboezemen.

Den Haag, Juni 1901.

¹⁾ Een reeks voorbeelden haalde ik aan in mijn boekje over DOU en zijn tijd, bl. 95—102. Ik voeg daar nog bij een schilderij van H. M. SORGH op de verkooping Bierens, Amst., 15 Nov. 1881, een groote keuken voorstellend, waar men eenige groote schilderijen aan den muur ziet hangen.

²⁾ Zij berusten op de Bibliothèque Nationale te Parijs.

GESCHIEDENIS VAN EEN KAZUIFEL,

vervaardigd door Mr. PETER JOOSTEN, borduurwerker te Amsterdam,

VOOR

de St. Walburgskerk te Zutphen.

Uit de rekeningen van de kerkmeesters en enkele losse stukken

MEDEGEDEELD DOOR

K. O. MEINSMA.

ITEM up des heiligen Sacramentzdach an^o (15) xLiiij. heb ick ¹⁾ m. PETER JOESTEN Boduirwarcker van Ambsterdam, den wij met mijn brueder ontbaeden hadden, dat hie up unse kost woll hierkommen ende besien ein Cruce up ein karssuiffell, um uns ein nije ende soe guit dairnae thoe maicken, voir ein drijnckpennijnck ende up den wech widerom, voir terijnge gegeuen 1 ryder gl. Ende voir sijn terijnge hier in EUERT MEIJERIJNCKS huis heb ick betailt xii br. st. ende 1 placke, die hie met sijn son vertert hadde. Item mijn brueder heb ik betailt xx br. st. van 15 placken, die hie voir terijnge gedain hadde m. PETER, als hie hier toich.

Item den xxix^{ten}. dach Julij eodem anno heb ick ontfangen van GERTKEN unser l. Vrouwen maicht ²⁾. iij pont groit min 1 br. st. van 15 placken ende datselue gelt met 1 br. st. van 15 placken, den ick dairbij gelecht hebbe, heb ick toe Campen geschickt an mijn brueder met ein lijnen laicken, dat GERTKEN

¹⁾ Mr. COENRAAD SLINDEWATER, kerkmeester van de St. Walburg.

²⁾ Zoo noemde men de werkvrouwen der kerk.

oick gedain hadde, um ditselue voirt an m. PETER vurss. thoe schicken, want wij woirde met hem gehat hadden van ein golden Cruce up ein karsuiffell thoe maicken. Ende den baeden ¹⁾ heb ick van deze reijse thoe Campen gegeven XII br. st. van 15 placken min $\frac{1}{2}$ plack.

Item soe mijn Hulper ²⁾ ende ick die patroin van dit Cruce thoe ontwarpen, of maicken, hebben bestaedet den xx^{ten} dach Augusti anno xLiiij voir VI koipmans gl. min iiij br. st. val(ueerd) heb ick denseluen dach, des wijnkoips ³⁾ halven, voir ein kanne wijns wtgesant 1 gelderschen snaphain, van $6\frac{1}{2}$ br. st. l(icht). Dair van mi wider gekomen sint VI butkes. Ende den meijster heb ick doe voirt betaalt ii Joachijm daeler. Noch heb ick an des meijsters vader JOHAN YSEREN, glaesemaicker, betaalt den xxvij^{ten} dach Octobris, anno xLiiij, ij Joachijmdaler ende iiij val. br. st. van 15 placken. Alsoe is die patroin vurss. gantz betaalt, ende heft gekost toe saemen iiij Joachijmdaler, ende.....

Item den lesten dach Februarij an^o. XLV. als wij met m. PETER vurss. eins geworden, ende averkommen sint van ein golden Cruce up ein karsuiffell upt schoijnste thoe maicken, heb ick hem voir sijn terijnge, dat hie met sijn son gekomen was, ende widerum reijsen soll, gegeuen 1 Joachijmdaler, 1 Embder gl., V geldersche snaphaenen ende 1 Engelschen stoeter. Maickt.....

Want hie sede dat hie ij keyzersgl. vertert hadde int herkommen, ende sijn arbeit tho huis versuijmt. Ende voir sijn terijnge hier heb ick betaalt $5\frac{1}{2}$ br. st. van 15 placken in den Wildeman.⁴⁾

Die Cedell ende Auerkumpst van ein Cruys up ein Karssuffel A^o (15)45.

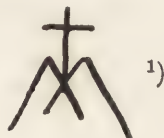
In den naem Gaitz selichlicken, Amen. Den lesten dach Februarij A^o. XLV hebben die karckmeijsteren der grote Collegiate karck binnen Zutphen bestadet an m. PETER JOESTEN, burger thoe Ambsterdam, ein Cruys up ein karssuiffell thoe maicken up dese vorwerden: dat m. PETER hem dat Cruis sall riede maicken nae die patroin, die sie hem dairvan gelieuert hebben ende allet dat dairin is, van belden ende anders, in dat Cruys oick wtdrukken, alsoe dat niet auerall in die patroin sall sijn, dat selue sij oick in dat Cruys, dat hie maicken sall, wtgedrukt. Ende als hie dat Cruys met dat patroin wert lieueren, dan sollen die Karckmeysteren die patroin wider tot sich nemen ende behoilden ⁵⁾. Hie sall datselue Cruys oick van fijnen golde, ende sijde maicken, nae dat Cruys, dat

¹⁾ bode. ²⁾ HERMAN BERNER, tweede kerkmeester. ³⁾ Bij 't sluiten van overeenkomsten werd altijd gedronken. ⁴⁾ Kerkboek No. 3, fol. 254. ⁵⁾ Deze is echter niet meer voorhanden.

hie den karckmeijsteren up denseluen dach getoint heft, ende dat ander, dat die karckmeijsteren hem dieselue tijt, hebben laiten sien, ende up et schoinste, als men ein Cruce up die manijren, ende meist wt den golde maicken mach. Doch sall dit Cruijs doirgains niet soe verheuen sijn alse dat Cruijs, dat hie getoint heft, dan wat slechter ende meer nae die manijr als dat Cruijs gemaickt is, dat die karckmeijsteren hem hebben laiten sien. Ende wat ditselue Cruijs an golt, sijde ende anders wert kosten dat sall mejster PETER wtleggen ende bekostijgen, behaluen die perlen, welck m. PETER sall koipen, ende die karckmeijsteren buten ende baeuen sijn loin, hem sollen betaelen. Beheltlick oick, dat die onkosten, welck geschien worden int reijsen aff ende thoe ende int lieueren, die karckmeijsteren allein sollen dragen, ende m. PETER niet dairvan korten. Voir dit Crujswarck alsoe als vurss. ende up dat schoinste riede thoe maicken, heft m. PETER geeijst xxv pont groit (vi keijsergl. voir elck pont groit gerekent.) ende hebben hem die karckmeijsteren dairop gebaeden xx pont groit, ende sinnen sie soe eins geworden, dat m. PETER dat Cruijs sall riede maicken ende wair dan guede luede van soedanijgen konst ende hantwarck, welck die karckmeijsteren dairaver roepen werden, erkennen, dat xxv pont groit dairan verdient sint, soe sollen die karckmeijsteren hem soe voll geuen. Soe die luede oick seden, dat min dairan verdient wer, soe sollen die karckmeijsteren hem oick soe voll de min alse die luede dan erkennen, geuen. Mede is bescheijden, dat m. PETER hem met dat cruce riede thoe maicken sal spueden soe voll als hie kan, ende ghien ander warck dairunder laiten gain, off midler tijt maicken, eer dat dit Cruys gantz gemaickt ende gelieuert is. Ende alle maill alse dit warck halff off te darden deill riede gemaickt is, sollen hem die karckmeijsteren wat geldes in afkortijnge der voirsz. somme (?) senden, updat hie des thoe lichtelick die onkosten muege dragen, ende int leste hem dair voirt up tellen, sonder arglist.

In oirkonde ende vaste getuichenisse der wairheijt, soe sint deser Cedulaen twie, alleins luedende, ende durch die woirde „Loff ende eer sy den Alderhoichsten” wt den anderen gesneden, van welck die karckmeijsteren, ende m. PETER elck ein, van beide sijden underteijckent, hebben. Geschiet up dach, ende in den Jair als vurss.

HERMAN BERNER. CONRAIT SLYNDEWAETHER

1) Deze figuur is dus de handteekening van Mr. PETER JOOSTEN.

Dit Contract, berustend in 't archief van St. Walburg, is geschreven op een half vel oud Hollandsch papier, dat werkelijk op zeer onregelmatige wijze afgeknipt is van de andere helft, midden door de, met groote letters geschreven woorden: „Loff ende eer sy den Alderhoichsten.” (Doos 36. pakket: reparatiën. f.)

ANNO XLVI.

Up S. Matthijsdach ¹⁾ heb ick ontfangen van GERTKEN unse l. Vrouwen maicht iij keyzers gl. ende IX br. st. van 15 placken, ende die voirt mijn brueder betailt, want hie uns soe voll voir perlen verlecht ²⁾ hadde, tot dat Cruijs up ein karsuiffel, welck thoe Ambsterdam gemaickt wort. Maickt ij daler ende xiiij br. st. van 15 placken.

Den XXX^{ten} dach Julij als m. PETER JOESTEN met sijn son hier gewest is, ende heft uns iij riede parken ³⁾ laiten sien van dat gulden Cruce up ein karsuiffel, welck hie uns maickte, hebben wij hem up rekenschap gegeuen, ende auertelt V pont groit, ende voir sijn terijnge wt ende in — $\frac{1}{2}$ pont groit, ende sijn son voir ein drijnckpennijnck 1 barchse gl., ende voir ein engels perlen, die hie uns verlecht hadde VI br. st. van 15 placken. Ende dit gelt heft Gertken unse l. Vrouwen maicht toesaemen wtgelecht, wtgenaemen XXIJ br. st. van 15 placken welck ick dair bij gelecht hebbe. Item voir oir terijnge heb ick betailt in EUERT MEIJERIJNCKS huis X br. st. van 15 placken ende ij br. st. l. off klaiskes." ⁴⁾

't Schijnt, dat Mr. PETER JOOSTEN daarop een jaar lang niets van zich heeft laten hooren. Toen zullen de kerkmeesteren van St. Walburg hem eens een hartig woordje geschreven hebben om te vragen, hoe het met het werk stond en of zij er spoedig eens iets van te zien zouden krijgen.

Op dien brief kwam, waarschijnlijk in het najaar van 1547, het volgende antwoord, stellig niet door MR. JOOSTEN zelf geschreven, daar hij anders ook 't contract wel met zijn naam had onderteeekend.

„Vrindelicke groet voerscreuen (?) aen min lieue kerickmister dat ic mister PIETER jou vrindelick bid dat ghij toch soe wel wilt doen ende bestellen min die patronen van die ii groete belden as jou broeder hier comt et ⁵⁾ Amsterdam dat hij se mijn dan me brentg ⁶⁾ vant ic se te vinter alte met maken sou

ende laet jou niet verlanghen nae jou werck vant ic daer an werck vant ic hoppet jou te pasken ⁷⁾ te leueren bestelt min toch die battroen

Nijet meer op desen

tit dan god spaert u lan ghesont.

an den eersamen man JACOB

SLINDEUATER vonende toe sutveen.

over die wildeman ⁸⁾ toe comen

desen brief." ⁹⁾

1) = 24 Februari. 2) voorgeschoten. 3) 3 gedeelten — zoo'n kruis bestaat, als ik 't wel heb dikwijls uit quadraten — die gereed waren. 4) Kerkboek No. 3, fol. 255, verso, 256. 5) lees: te.

6) lees: brengt. 7) paschen. 8) de herberg, waar Mr. JOOSTEN gelogeed had. 9) Doos 36. reparat. f.

Paschen van het jaar 1548 verscheen, maar MR. JOOSTEN liet op zich wachten. In zijne plaats kwam er weer een brief, iets beter geschreven dan de voorgaande:

„Vrindelick groet enuss(?) aen JACOB SLINDEWATER. Jouer lyefte sal bieleuen te weeten dat jou Weerck ree soude gheueest hebben te pasken als ick jou belooft hadde, maer ick crech een sueuel ¹⁾ an mijn hant al sus sel icket jou over Xiiij daghen seluer binnen jou doer ²⁾ bregghen bidt ³⁾ dat jou broeer ende den anderen kerckmester. Woeert ⁴⁾ danck ick jou hoegelijck dat gij mijen voert sus ghehouden heebt ende ick wilt veder an jou verdienen. wetet lieve jacob dat ick gheueest heb daer ghij mien hieten ghaen ende ick en kan nieet een hollanse pennig van hoer crighen dat is te weten van Neeffe(?) pouels ende van dien anderen Nijeet meer op desen tijt dan god spaert jou langhe salich ende ghesont

Bie mijen miester pieter
wat ick vermach dat is tot
uwen besten.

Desen brief sal wesen ande eersamen man JACOB SLINDEWATER wonende toe suutveen toe comen desen brief".*)

Werkelijk kwam de man veertien dagen na Pinksteren aanzetten en bracht zooveel werks mede, dat het kruis daarmede voor de helft gereed was. Ziehier wat Mr. COENRAAD SLINDEWATER erover meedeelt:

„Dominica 1 post octauam Pentecostes als m. PETER JOESTEN Beduirwarcker uns dat halue warck van dat gulden Cruce up ein karsuiffel gebracht, ende auergelieuert heft, heb ick hem in bijwesen mijns Hulpers viij pont groit auergetelt, ende voir sijn terijnghe van Ambsterdam harwers ⁵⁾ ende van hier wider dair iij keijzers gl. Welck gelt Gertken unse 1. Vrouwen maicht mij dairtoe gedain heft. ⁶⁾ Ende voir dat hie ende sijn son elck iij mailtijden in BERNT MENERIJNCKS (huis) getert hadden, heb ick betailt xij st. br. val., is die mailtijt iij st. br. val. ende dairtoe heb ick betailt iij quarten wijns ⁷⁾, die sie gedroncken hadden. Die quarte xij butkes. vz. xij st. br. val. ende iij butkes.

„Des vrijdaichs nae Reminiscere, den xxij dach Martij heb ick in bijwesen mijns hulpers, JOEST PUTZELER ⁸⁾ auergetelt xvij gl. van 20 l. stuuer br. val. van 15 placken van wegen m. PETER JOESTEN Borduirwarcker vurss., die ein osse van ANDRIES TE GRIFFELL gekoft hadde, ende begert, dat wij hem soe voll an ANDRIES affdoin wolden. Ende dit gelt heft mij Gerken unse 1. Vrouwen maicht dairtoe gedain".⁹⁾

1) gezwel? 2) deur. 3) deel dit mede. 4) Voorts. *) Doos 36. reparat. f.

5) herwaarts. 6) De O. L. Vrouwe maagden beurden dikwijls allerlei inkomsten voor de kerk.

7) 1 quarte = 1 kan. 8) JOEST PUTZELER of VAN PUTZELER was blijkbaar schipper op Amsterdam. In 1549 moest hij b.v. te Amsterdam lood koopen, waarvan men een waterbak op den toren wilde maken.

9) Kerkboek No. 3, fol. 256.

Oud-Holland 1901.

Na het aankopen van dien os is MR. JOOSTEN weer vervallen in zijne oude stilzwijgendheid, en daarbij gebleven, gebleven, tot dat het eindelijk aan kerkmeesteren van St. Walburg begon te verdrieten nog langer te wachten. Geen wonder! Het jaar 1548 was voorbijgegaan maar de kazuifel was niet af; het jaar '49 ging voorbij, en de kazuifel bleef *in statu quo*. Dat kon niet langer.

ANNO 1550,

„Des woinsdachs nae Conversionis S. Pauli ¹⁾ heb ick betaillt iijj quarten wijns, welck CLAIS TER HAEVICK, Secretarius, ontfangen hadde voir ein volmacht, die hie uns geschreuen hadde, hoildende ²⁾ up unser Stadt baede JOHAN MICHORYSSE, ende m. PETER BECKER, voirspraicke thoe Ambsterdam, die m. PETER JOISTEN Beduirwarcker thoe Ambsterdam *met recht* ³⁾ dairtoe brengen solden, dat hie die helfte van dat golden Cruce up ein Karsuiffell an hem bestaidd sal voirt riede maicken, off dat gelt, dat hie auer ⁴⁾ ontfangen hadde, widerum geuen, want et lange auer die tijt was, in welck dit warck soll gantz riede gewest sijn — voir elck quarte xij butkes gerekent. vz. xij st. br. ende xij placken.

„Des Sondaichs dairnae heb ick den baeden vurss. JOHAN MICHORIJSSEN, die met die volmacht thoe Ambsterdam gewest was, ende durch hulp mijn brueders et soe veer gebracht was ⁵⁾, dat m. PETER vurss. gelaift hadde, ende hantastijnge gedain, dat warck thoe Paisschen gantz riede thoe lieueren, bij verloss sijns verdiensts dairvan, gegeuen xxxij st. br. vz. 1 gl. ende iijj st. br.” ⁶⁾

Dat schijnt geholpen te hebben. Mr. SLINDEWATER teekende ten minste aan:

„Up des hillijgen Cruijs avent inventionis ⁷⁾ anno L is m. PETER JOESTEN Beduirwarcker van Ambsterdam hier gekomen, met sijn dochter, ende heft dat anderde halue deill warcks van dat gulden Cruce up ein Karsuiffell thoe setten, mede gebracht, ende uns gantz riede nu alsoe dat hele warck gelieuert. Ende want hie des hilligen Cruijs dach, ende den Sondach dair nae hier geblieuen heft, um onlede, ende want et twee hillijge daige weren, heb ick voir dat hie in den Wildenman vertert hadde betaillt xxxj st. br. val. vz. 1 gl. ende 3 st. br.

Up des hillijgen Cruijsdach vurss. sinnen wij gewest met m. PETER, ende sijn dochter in JOHAN SCHYMMELPENIJNCKS huis ende hebben noch bij ons gehatt m. ALPHERT VAN TILL, RENSE VAN HOLTHUSEN, mijn brueder ende mijn swaeger um der eer will, ende want gesecht was, dat men hem int leste, off als dat warck gelieuert werde, soll guit sijn maicken, oick mede, um met hem van sijn beloenijnge thoe auerkommen, soe hie voir dat gantze warck xxv pont groit geeijst,

1) Conversio S. Pauli valt op 25 Januari. 2) bestemd voor. 3) door den sterken arm.

4) = over, te veel. 5) lees: had. 6) Kerkboek No. 3, fol. 300. 7) = 3 Mei.

ende wij xx gebaeden hadden, ende et gestalt was tot erkentnisse van guede luede, van soedanijsche kunst, ende hantwarck wes men xxv pont dairvoir betaelen soll, als die Cedell verder vermach. ¹⁾ Wesshaluen dat ick betailt heb xij quarten wijns, die dair vertert sint, als x verdroncken, ende ij voir den onrait gerekent. Voir elck quarte xij butkes gerekent vz. i gl. van xxviiij st. br. val., x st. br. val. ende vj placken. Item alsoe hier gien luede, dese tijt, van soedanijsche kunst ende hantwarck bij die hant weren, die dit warck konden werdijren, ende dat warck gantz schoin was, ende ein ijder, die dat besach, wall behaichde, ende m. PETER bij sijn conscientie sede, dat wall xxv pont groit, ende meer dairan verdient weren, ende dat hie geweijsert hadde, um soe voll geltz, soedaenijgen warck wider thoe maicken, ende dat hie oick noch, um meer, dat niet doin wolde, soe heb ick des sondaichs dairnae volgende hem noch vj pont groit auergetelt, ende alsoe, met dat hiervoir stait xxv pont groit auer all ²⁾, voir dit warck, met belieuen mijns hulpers betailt. Soe hie oick sede, dat hie wall vj schillijnghe tusschen Ambsterdam, ende hier vertert hadde, ende voir sijn terijnghe (welck hem vrij gelaift ³⁾ was,) niet eijsschen woll, heb ick hem nu, voir sijn terijnghe van Ambsterdam hier, ende wider dair gegeuen iij keijzers gl., gelijck als doe hie lestmaile oick hier was, ende sijn dochter heb ick voir ein geschenck, um der eer will, met belieuen mijns hulpers gegeven i Embder gl. maickt xxij st. br. Noch heb ick betailt voir xij engels perlen, die hie tot dit warck gedaen, ende uns verlecht hadde xij schillijnghe. Voir elck schillijnc vj st. br. gerekent, maicken ij gl. van xxviiij st. br. val. ende xvj st. br. val. Sus is dit vurss. toesaemen wtgericht, ende m. PETER vurss. dairvan vernuicht, ende thoe vreden gestelt. Ende dit gelt toesaemen heb ick van GERTKEN unse l. Vrouwen maicht ontfangen, ende tot dese saicke vurss. gekijert, wtgericht ende betailt. Welck toesaemen gerekent maickt xxxiiij gl. von xxviiij st. br. val. XIX st. br. val. ende vj placken. ⁴⁾

Up dat men clærlick voir oegen sien muege, wat ende wiewoll dat dat gulden Cruijs vurss. gekost heft, soe is up verscheijden tijden derhalven wtgegeuen als hiernaevolgt, Voir den gulden xxviiij st. br. val. gerekent. ⁵⁾

Summa maickt dat dat Cruis vurss. gekost heft, ende dat derhalve wtgegeuen is, als vurss. toesaemen I Cxxij gl. van xxviiij st. br. xxij st. br. ende v placken. ⁶⁾

Is' daarmede de geschiedenis van dit kostbare kunstwerk ten einde? Niet geheel. Later werd nog opgeteekend (1551):

1) = inhoudt. 2) = voor alles. 3) beloofd. 4) Kerkboek No. 3. fol. 256 verso.

5) Dit relaas, ons reeds uit 't voorgaande geheel bekend, kon gerustelijk achterwege blijven.

6) In ons geld zal dit wel ruim tweeduizend gulden zijn.

„Alsoe m. JOHAN VAN ESSEN die caste, in welck men die nije karsuiffell, met dat schoene golden Cruce in onse l. Vrouwen huysken hangen soll, gemaickt heft'.... en bovendien nog 2½ dag gewerkt had „van dat hy snytwarck bauen op die kaste maickte dair dat mysgewaet in onser lieve vrouwen huysken in hangen solde'... hij betaald werd tegen vier stuivers brab. per dag.¹⁾

Dan staat in de rekening van HERMAN BERNER opgeteekend, dat in het jaar 1572, nadat de graaf VAN DEN BERGH eerst alle goud- en zilverwerk der kerk opgeëischt, en voor goeden prijs verklaard had, op een zekeren dag ook nog „die praedicant ind Munster"²⁾ verschenen, om de nog overgebleven kostbaarheden mede te nemen waaronder ook: „eyn nye kersovel ind schone olde kersoffelen met alven, etc. dat dair toe gehorde, die die kircke nyet durfte missen voer 400 daler in gelt."

In den aanvang van 't volgende jaar deed de kerk haar best, ten minste een deel van de gestolen kleinoodiën terug te krijgen. Daarmede belastten zich de kanunniken PETRUS VAN DER VECHT, tevens scholaster, en WILLEM BERNER. Zij wendden zich eerst tot den Hertog van Alva, te Nijmegen, maar deze zal wel niet geweten hebben, waar 't gestolene zich bevond. Toch schijnen zij daar eene fingerwijzing gekregen te hebben. Op den 4^{en} Juni 1573 ten minste werd aan Heer (PETER VAN DER) VECHT betaald 5 daler, „die hie der kercken verlecht hadde in dat reysen nae der kercken beste kersoeffel end andere kercke kleinden." Hij had het kostbare stuk teruggevonden te Anholt (Reg. Bez. Munster, Kreis Borken, aan den ouden IJssel), waar men de goedheid had, 't hem tegen borgstelling mede te geven. Wat er later nog met dit staaltje van Amsterdamsche kunstnijverheid gebeurd is, weten wij niet. Mogelijk dat er hier of daar nog iets over staat aangeteekend.... maar de kerkrekeningen van lateren tijd werden niet zoo nauwkeurig bijgehouden als SLINDEWATER en BERNER gewoon waren te doen. En wie weet dat Zutphen — na de komst der Spanjaarden in 1572 weer Katholiek geworden — in 1579 weder in de macht kwam der Hervormden, en dat toen groote opruiming is gehouden onder alles wat in de St. Walburg nog aan 't Katholicisme herinnerde: die kan zich wel eenigszins voorstellen wat er ongeveer gebeurd zal zijn met „de beste Kazuifel."

Dank zij het feit, dat een welwillende hand ons eenige aantekeningen ter beschikking stelde van wijlen Mr. DE ROEVER, kunnen wij hieraan nog 't een en ander toevoegen betreffende haren vervaardiger.

1) Kerkboek No. 4, bl. 197 verso.

2) Wie de hier bedoelde predikant was, bleef tot nog toe onbekend. *Ind* beteekent bij BERNER *en*. MUNSTER is waarschijnlijk JACOB VAN MUNSTER, in 1579 Overrentmeester, in 1580—83 schepen of raad. (Gedurende die jaren was de stad in de macht der Hervormden.)

PETER JOOSTEN schijnt behoord te hebben tot een geslacht, waarin de kunst gedurende eenige eeuwen van vader op zoon overging.

In 1482 bewijst een zekere PETER de Borduurwerker zijne vijf kinderen, waarvan het oudste toen twaalf jaar telde, moeders erf. ¹⁾

Een testament van PIETER JOOSTEN, borduurwerker in de Kerkstraat, dateert van het jaar 1491. ²⁾

In 1495 ontvangen de kinderen van PIETER, borduurwerker, vaders en moeders erf. ³⁾

JOOST PIETERSZ., borduurwerker, wordt genoemd in 1528 en 1530. In 1532

werd ten zijnen name een graf gesteld in de Oude Kerk, gemerkt

In 1536 is er nogmaals sprake van JOOST de borduurwerker in de Pijlsteeg.

PIETER JOOSTEN, borduurwerker, klaarblijkelijk de vervaardiger van de Zutphensche Kazuifel, wordt nog genoemd in 1563.

In 1624 komt voor een zekere PIETER ADRIAEN JOOSTEN, borduurwerker, zoon van ADRIAEN JOOSTEN. Deze had een zuster, SARA ADRIAEN JOOSTEN, welke in 't genoemde jaar in 't huwelijk trad met ROELOF JANSZ. VAN DOMMELROY.

¹⁾ Archief Amsterdam. Weesb. 1, 363. ²⁾ W.K. lade 33. ³⁾ Weesb. 3, fol. 194, verso.

EEN „KUNSTHANDEL” IN EEN KLAPPERMANSWACHTHUIS,

MEDEGEDEELD DOOR

DR. W. MARTIN.

ET volgende verzoekschrift staat in Gerechtsdagboek letter V, folio 218, in het archief der gemeente Leiden. Het luidt woordelijk aldus:

Aan

*De Edele Heere die van den gerechte
der Stad Leijden.*

Vertoont reverentelick LEENDERT HENRICX VOLMAREYN, geboortich van Rotterdam en tegenwoordich aldaer noch woonachtich, dat hy vertoonder hem verscheijde Jaeren aenden aenderen geërneert heeft met het vercopen van allerlei schilderijen, daermede hij in alle Steden opte vrije Jaermarckten door de gantse Provintie van Hollandt heeft gevaren ende specialicken mede binnen dese Stadt, alwaer hij sijn ordinaris ventplaetse van tijt tot tijt gehadt heeft inde vierschaer vande Edele Heer officier, sulcx dat hij in deselve negotie geoeffend sijnde genegen is daer inne te continueeren; ende aengemerck hebbende de seer goede gelegentheyt van dese Stadt ten opsichte van de liefhebbers der schilderkonst ende die haer in deselve Conste excerceren, soude hij supplt. wel genegen sijn, om hem binnen dese Stadt metterwoon te begeven ende aldaer ten dienste ende gerijf vande Schilders ende andere ingesetenen op te rechten een openbare winckel van *allerleij geprepareerde en ongeprepareerde verwen, panelen doucken, pincelen* ende alle andere gereetschappen tot de schilderconste dienstig ende van noden, diergelijck hij suppliant verstaet *in dese Stadt niet te syn*, alsemede tot cieraet deser Stede ende volcomen contentement van alle liefhebbers een winckel, versien van allerlei raire ende constige schilderijen van veele treffelicke ende uytsteekende meesters, doch dewijle hij suppliant seer gaerne versien soude sijn van een bequame ende gelegene plaetse omme *alleen de Schilderijen* voor te hangen ende ten toon te stellen, hadde hij daertoe geen bequamer plaetse cunnen uijtfinden als het *wachthuys vande clapperluyden onder 't Raethuys* alhier, ten

opsichte vande wandelplaetse voor dezelve, alwaer hij suppliant jegens de muyren soude cunnen stellen een kasse, omme deselve te bewaeren ende die des morgens te openen ende des avonts te sluijten, sonder daerdoor eenich hinder ofte beleth aen yemant te geven. Dan alsoo hij suppliant daartoe niet en can geraeken als met behoorlick consent van u:E:E:, soo keert hij suppliant hem t'uwer E:E:, eerbiedelick versoeckende, dat dezelve hem suppliant 't gebruik van voorsz. plaetse ten eynde voorsz. gelieven te consenteren, mits alvorens vercrijgende 't poorterrecht deser stede ende betalende sodanige recognitie voor 't gebruyck vande voorsz. plaetse, als haere Edele oordeelen sullen redelijcke te sijn.

't Welck doende etc., besegelt etc.

In margine stont geapostilleert: Die vanden gerechte der Stadt Leyden disponerende op 't versoeck hier neffens gedaen, hebben den suppliant bij desen geaccordeert, ende toegestaan, dat soo wanneer hij zijn poorterrecht alhier sal hebben gecoft ende binnen dese Stad zijne vaste woonplaetse sal hebben genomen ende eene *openbare winkel van waren*, hier neffens gespecificeert, sal hebben op gezeth, hem alsdan sal werden vergunt, de *Corpsdegarde vande nachtwaeckers metter Clappe*, omme aldaer bij dage te houden eene *winckel, versien met rare en constige schilderijen* van vermaerde ende uijtsteekende meesters, ende deselfde bij nacht besluyten in kassen, aldaar tot zijnen kosten volgens d'ordre vande Fabryck deser Stede te maeken tegens de muyren van de 't zelve wachthuys, mits daer vooren en voor 't gebruyck van de selve plaetse ten behouue van deze Stadt jaerlijks uijtkeerende ende betalende sodanige somme van penningen als hij daar over metten Burgem^{ren} ende Regierders deser Stede sal overeenkomen ende verdragen.

Actum den 12 February 1643.

onder stont mij tegenwoordigh

get: G. v. HOOGEVEEN.

Dit stuk vult eenigszins onze kennis aan omtrent den kunsthandel in Leiden, die, gelijk bekend is, tijdens de vrije markten hoofdzakelijk op het stadhuis gedreven werd, in de groote gang „op welke tweemaels alle jaren in beyde de vrije marckten voorstaen veel kostelicke silverkramen, konstige schilderijen ende menichte van boecken”, gelijk ORLERS in zijne beschrijving van Leiden verhaalt ¹⁾.

Ook het feit, dat VOLMAREYN uit Rotterdam komt, is interessant voor degenen, die uit de bekende plaats in JOHN EVELYN's Memoirs ²⁾ weten, hoe overvuld de schilderijmarkt in die stad toen was. VOLMAREYN deed ook zaken te Haarlem, Middelburg, Vlissingen en Delft. Dit stuk vult het elders ³⁾ over zijn verblijf te Leiden medegedeelde aan.

¹⁾ Tweede druk blz. 165.

²⁾ Memoirs of JOHN EVELYN.... London 1818 blz. 13. Het is een aantekening van 31 Aug. 1641.

³⁾ Zie over hem: Rotterd. Historiebladen II 663 en 724, Oud Holland VI 295, VIII 313, IX 54 en vooral XII 151 vlgg.

Maar het belangrijkste in dit verzoekschrift is wel, dat blijkt, dat er vóór 1643 te Leiden geen winkel bestond, waarin schilderbenoodigdheden werden verkocht. Bij de schaarsheid van berichten omtrent deze dingen verdient dit wel de aandacht, want hieruit blijkt, dat reeds toen de schilders niet alleen meer hun verf zelf wreven, maar hun verf ook „geprepareerd" konden koopen.

Dat men de paneelen in den winkel kon koopen scheen reeds uit eenige vroeger in dit tijdschrift gedane mededeelingen af te leiden. In de boedelbeschrijving van PIETER CORNELISZ. VAN DER VOORT toch, opgemaakt te Amsterdam op 29 December 1624 ¹⁾ komen voor:

twaelff *kroons-paneelen*, daarvan thyen beschildert.

een cleyn conterfeytsel, van 16 *st. maet*.

twee *thyen-stuyvers-paneeltgens*, daarvan t'ene beschildert is.

En in het contract, waarbij SIMON DE Vlieger ²⁾ in 1637 een huis koopt te Delft, dat hij in schilderijen betalen zal, wordt gesproken van: „maentl. een *groot soort* van 31 gld., ofte een *seve sts. paneel* van 18 gld. ³⁾ met een seewaterspaneel van dertien gld."

Men kon dus in de zeventiende eeuw, althans te Amsterdam en Delft, — en waarom dus ook niet in andere steden —, paneelen koopen van bepaalde afmetingen voor bepaalde prijzen: 7 stuivers, 10 stuivers, 18 stuivers enz. Inderdaad vinden wij bij verschillende schilders dezelfde maten in gebruik, zooals bv. paneelen van $18 \times \frac{14}{15}$ cM. bij BAILLY, DOU en BREKELENHAM, allen Leidsche schilders, 32×23 bij DUSART en DOU, $3\frac{2}{3} \times 27$ bij DOU en BRAKENBURG, $4\frac{7}{8} \times 37$ bij BREKELENHAM en DIRCK BARENTZ, $54 \times 4\frac{4}{5}$ bij ELIAS en CODDE, 29 of 30 (dus 1 voet) $\times 41$ bij BRUEGHEL en G. Az. BERCKHEYDE, 37×47 bij v. BORSSOM en DUBBELS, $38 \times 5\frac{4}{5}$ bij A. CUYP en J. v. BREDAEL enz. Dit zijn slechts overeenkomende maten van schilderijen uit de zeventiende eeuw op paneel, uit het Rijksmuseum te Amsterdam, letters A tot E. Ongetwijfeld zal bij een nauwkeurig nagaan der afmetingen van eenige duizenden schilderijen een juister opgave te maken zijn en zullen dan zeker, vooral wat de portretten betreft, bepaalde formaten voor den dag komen, die toen in den handel verkrijgbaar zijn geweest.

Of deze paneelen geprepareerd waren of niet, is niet uit te maken. De vraag trouwens, of onze schilders direct op het geschaafde hout dan wel op een geprepareerden grond schilderden, is nog een kwestie die onderzoek verdient. Omtrent de laatste helft de zeventiende eeuw zijn wij daaromtrent door de schilderboeken voldoende ingelicht, maar voor den tijd vóór 1650 is onze kennis zeer gebrekkig. Moge een verder onderzoek ons spoedig iets naders daaromtrent leeren!

¹⁾ Oud Holland III 206. ²⁾ Oud Holland IX 222.

³⁾ De prijs is natuurlijk die van het *beschilderde* paneel.

VARIA OMTRENT REMBRANDT

DOOR

DR. C. HOFSTEDE DE GROOT.

I. KENDE REMBRANDT HEBREEUWSCH?

In een artikel van Prof. Jhr. Dr. J. SIX in *Oud Holland* (Deel XV. blz. 2) leest men het volgende:

„Of heeft REMBRANDT in zijn studententijd wellicht meer aan grieksch en hebreuwsch dan aan „latijn besteed? Zelfs dit komt mij niet geheel „onaanmemelijk voor bij den vriend van rabbijnen en „en verlichte theologen”.

En in de hierbij behorende noot:

„De heer J. PH. VAN DER KELLEN vestigde mijn aandacht op de bekende „teekening te Weenen waar David de slip van Sauls kleed afsnijdt, I Sam. XXIV „vs. 4—6, waarin REMBRANDT niet de lezing der Statenvertaling volgde, maar „zich aan den Hebreuwschen text hield”.

Ten einde te voorkomen dat uit deze, voorzichtigheidshalve als vraag gestelde opmerking verdergaande conclusies in een verkeerde richting worden getrokken, diene het volgende:

In onze bijbelvertaling luidt de genoemde plaats:

Oud-Holland 1901.

En Saul kwam tot de schaapskooien aan den weg, waar een spelonk was en ging daarin om zijne voeten te dekken..... en David stond op en sneed stilletjes een slip van Sauls mantel.

De teekening te Weenen stelt David voor de slip afsnijdende van den mantel van Saul, die op de hurken zittende, bezig is aan een natuurlijke behoefte te voldoen.

Dit is inderdaad den zin van den Hebreeuwschen text, doch REMBRANDT behoefde om dit te weten nog geen Hebreeuwsch te kennen. Immers èn in de 1637 verschenen Statenvertaling en in de daaraan voorafgaande bijbeluitgaven, die REMBRANDT naar alle waarschijnlijkheid als leiddraad hebben gediend staat in de kantteekening: ¹⁾ „So tuchtich is de heylighe Schrift dat zijn voeten bedecken heet gevoech doen”.

II. GEEN REMBRANDT IN DE GALERIJ DORIA PAMFILI TE ROME.

In den vorigen jaargang van dit tijdschrift komt onder het opschrift „Een REMBRANDT te Rome” een artikel van Prof. Jhr. Dr. J. SIX voor, behelzende de mededeeling dat hij in 1888 in de galerij *Doria Pamfili* een REMBRANDT meent gevonden te hebben, die hoog hangende niet door hem onderzocht kon worden en aan TITIAAN werd toegeschreven. Hij oppert de mogelijkheid, dat dit het in 1686 door BALDINUCCI bij den principe Panfilio vermelde stuk „una testa d'uomo di poca barba con un turbante in capo” zou kunnen zijn en dringt op een nader onderzoek aan.

Hoewel ik de Galerij *Doria* reeds eenmaal met het oog op de Holland-sche kunst doorvorscht had en hoewel Dr. BODE mij op mijne aanvraag mededeelde daarin geen REMBRANDT te kennen, besloot ik in het voorjaar van dit jaar van mijn verblijf te Rome gebruik te maken om nog eens een grondig onderzoek in te stellen, temeer omdat ik onder de aantekeningen van mijn eerste bezoek ook de volgende vond:

Cat. 1895 No. 316 (143). PIETRO PAOLO RUBENS (Copia). Testa di uomo con turbante. Schijnt een pastische van REMBRANDT; hangt zeer hoog tusschen twee vensters.

Dit toch was het eenige schilderij in de geheele verzameling, dat aan de

¹⁾ Ik citeer de 4° uitgave, in 1596 bij BRUYN HARMANSZ SCHINCKEL te Delft verschenen.

beschrijving van BALDINUCCI: manskop met korten baard en een turban op 't hoofd beantwoordt.

Ik heb dit schilderij thans weergezien à la rampe hangend, uitmuntend verlicht en beschreven onder No. 249 (271) als P. P. RUBENS, ritratto di uomo con turbante (Catalogus van 1901).

Ik kan thans verklaren, dat het met REMBRANDT absoluut niets te doen heeft en wel degelijk uit de school van RUBENS afkomstig is, hoewel op verre na niet goed genoeg voor den meester zelf.

Door den secretaris van den tegenwoordigen vorst is mij verzekerd, dat ik alle schilderijen van het fidei commis der *Pamfilì* onder de oogen heb gehad, zoodat wij de hoop wel moeten opgeven het door BALDINUCCI vermelde stuk daar weer te vinden.

De heeren dr. BECKER en THIEME uit Leipzig hebben in een ander schilderij derzelfde verzameling gemeend eenen REMBRANDT te vinden ¹⁾ en deze vondst met de plaats bij BALDINUCCI en de mededeeling van Jhr. SIX in verbinding gebracht. Dit laatste is in ieder geval geheel ten onrechte geschied, het is een geheel ander schilderij, maar ook *dit* schilderij heeft niets met REMBRANDT uit te staan.

Wij moeten er in berusten: er is geen REMBRANDT te Rome.

III. ELISON OF ALENSON?

In het bezit van den heer HENRI SCHNEIDER te Parijs bevinden zich de levensgroote portretten van een echtpaar, die vroeger werden gehouden voor die van den Anglikaanschen geestelijke te Amsterdam HANS ELLISON en zijn vrouw. Zij behoorden van oudsher aan een familie te Yarmouth. Reeds WALPOLE kende ze aldaar omstreeks 1763 ²⁾ en eerst in 1860 werden zij door SAMUEL COLBY verkocht. De familie COLBY beweerde dat de stukken van DANIEL DOVER van Ludham, den schoonzoon van H. ELLISON afkomstig waren.

¹⁾ No. 296 Autore ignoto, ritratto di pastore: ein lebensgrosses Brustbild eines bärtigen Mannes, fast n Vorderansicht, nach rechts blickend mit einem Lammfell über der linken Schulter. Unten rechts voll bezeichnet REMBRANDT f. 1645. Kunstchronik 20 Juni 1901 No. 29 blz. 454.

²⁾ Zie O. H. XV. blz. 192. Ik maak van de gelegenheid gebruik hier eene vergissing te herstellen, door mij in het interpuncteeren van VERTUE's tekst begaan. Op blz. 195 t.a.pl. regel 3 van boven moet in plaats van: „dat een zeekapitein met name DAHL een portret bezat” gelezen worden: „dat DAHL (een Zweedsch schilder in Engeland woonachtig) het portret van een zeekapitein bezat”.

Nu heeft men er al spoedig de aandacht op gevestigd dat er te Amsterdam geen Anglikaansch geestelijke met name ELLISON is geweest, en dat daarentegen de voorgestelde persoon veel gelijkenis vertoont met den Doopsgezinden predikant HANS ALENSON, wiens trekken ons door eene gravure van C. DE PAS bekend zijn. Inderdaad is deze gelijkenis niet te miskennen, al komt zij voor een groot deel op rekening van het gelijke costuum en de gelijke dracht van den baard. Bovendien spreekt de zeer groote waarschijnlijkheid dat REMBRANDT Mennonist is geweest, a priori min of meer ten voordeele der veronderstelling dat HANS ALENSON de voorgestelde persoon is.

Dit wordt tegenwoordig algemeen aangenomen en ik zelf schreef in BODE's groot REMBRANDT-werk (Dl. II blz. 100):

„Obwohl die Englischen Vorbesitzer des Bildes, die Familie COLBY „in Yarmouth, den Stammbaum des Bildes bis auf einen DANIEL DOVER „von Ludham, den Schwiegersohn des angeblich dargestellten anglikanischen „Geistlichen ELLISON zu Amsterdam zurückführten, so haben doch die Mit- „theilungen im Navorscher XIV. S. 176 nahezu bis zur Evidenz erwiesen, „dass nicht dieser ELLISON sondern der Mennonitenprediger HANS ALENSON „der Dargestellte ist.“

De tegenwoordige meening, gegrondvest op het ontbreken van een anglikaanschen geestelijke van den naam ELLISON eenerzijds en het voorhanden zijn van een niet weg te cijferen gelijkenis met ALENSON anderzijds, geraakt evenwel weer aan het wankelen zoodra er een JOHANNES ELISON optreedt, die op grond van hetgeen over hem bekend is zeer goed de voorgestelde persoon kan zijn. Hij was wel is waar niet Anglikaansch geestelijke te Amsterdam, maar Hollandsch geestelijke in Engeland en niet in 't een of ander willekeurig gedeelte van Engeland, maar juist in de buurt van Yarmouth, waar het stuk minstens honderd jaren bewaard is gebleven. JOHANNES ELISON komt namelijk van Maart 1604 tot April 1639 voor als predikant der Hollandsche gemeente van Norwich op vier à vijf uur afstands van Yarmouth gelegen. In het door J. H. HESSELS gepubliceerde Register of the attestations... preserved in the Dutch reformed church te Londen 1568—1872 en in de verdere archiefstukken dier gemeente komt hij tusschen de genoemde data meer dan 70 maal op verschillende tijdstippen voor. Terwijl zijn laatste vermelding in April 1639 valt, verschijnt sedert Maart 1639 zijn zoon THEOPHILUS ELISON¹⁾, die tot Maart 1674 toe als predikant de attestaties en andere bescheiden teekent.

¹ Alb. Stud. Leid.: 27 Juni 1630 THEOPHILUS ELISON, Nortvico Anglus 21 jaar oud, theol. stud.

Andere personen van denzelfden naam zijn JACOBUS ELISON, die 29 Januari 1642, FRANS ELISON, die 19 Nov. 1648 en zijne vrouw MARGARETHA VICTORIÏN die 2 April 1655 eene attestatie van Amsterdam naar Londen verkrijgen. FRANS ELISON wordt in 1658 als diaken der Londensche gemeente vermeld.

Omtrent ELISONS leven valt mede te deelen, dat hij 14 October 1598 als JOANNES ELISONIUS, Anglus 17 jaar oud, litterarisch student, te Leiden werd ingeschreven. Hij was dus in 1581 of kort daarvoor geboren. In 1621 bedankte hij voor een beroep bij de Hollandsche kerk te Londen, en in Maart 1639 weigerde de gemeente van Norwich hem naar Londen uit te leenen „on account of his age and his bodily infirmity.” Hij was toen evenwel slechts 59 jaar oud, zoo wij aan zijne verklaring bij zijne immatriculeering te Leiden afgelegd strikt vertrouwen schenken. Bijgevolg moet hij vroeg oud geworden zijn en kan er dus in 1634 zeer wel zoo uitgezien hebben als Rembrandts model, dat op zich zelf beschouwd meer den indruk maakt van een man van 65 dan van 55 jaar.

Het is wel opmerkelijk dat ELISON in dit jaar 1634 in het geheel niet te Norwich vermeld wordt. Terwijl hij in de voorafgaande jaren in de stukken voorkomt op

1631, 30 Januari.
 1 April.
 2 Juni.
 14 December.
 1632, 30 Augustus.
 31 „
 18 October.
 1633, 29 April.
 28 Juni.
 9 Augustus en
 17 Augustus

verschijnt hij daarop voor het eerst weder in 1635 en wel op

26 Januari.
 6 April.
 11 Mei.
 30 October en
 25 November.

Het vermoeden ligt dus wel voor de hand dat hij in 1634 van zijn post afwezig is geweest. Was hij wellicht te Amsterdam en heeft hij zich daar met zijn vrouw door REMBRANDT laten conterfeiten?

Ook DANIEL DOVER, dien de traditie der familie COLBY als schoonzoon van ELISON en als eersten bezitter der portretten vermeldt, komt in de akten der Hollandsche kerk voor:

DANIELL DAUVAERT de Oude, den 28 April 1644, 3 Mei 1646 en 6 Januari 1656 als ouderling onder missives der Hollandsche gemeente te Norwich en DANIEL DOVER Jr. den 6 Januari 1656 desgelijks. De familierelatie met ELISON blijkt evenwel niet. Ook den naam van ELISONS vrouw heb ik niet gevonden.

De waarschijnlijkheid dat zij en haar man in het vervolg de plaats in REMBRANDTS portretwerk weer hebben in te nemen die gedurende de laatste vijf en dertig jaren aan HANS ALENSON en zijne gade werd toegekend, schijnt mij echter vrij groot.

EEN ZWAK PATRIOT

DOOR

G. VAN RIJN.

ET is algemeen bekend hoe de onzalige strijd tusschen patriotten en prinsgezinden in de laatste twintig jaren der achttiende eeuw een menigte mannen, die langen tijd vrienden waren van elkaar vervreemde en J. LE FRANCQ VAN BERKHEIJ, Lector aan de Universiteit te Leiden, heeft dit zeker zeer nadrukkelijk ondervonden. Hij heeft er zich echter niet aan gestoord en bleef in een broeinest van patriotisme als Leiden was, den prins getrouw, niet alleen zonder- maar tegen zijn eigen belang. Na de komst der Pruisen in 1787 hielden velen op patriot te zijn of trokken zich terug. Eén der eersten, die zijn partijschap varen liet was zeker wel RIENK JELGERHUIS, de bekende graveur, van Leeuwarden geboortig, maar gedurende 't grootste gedeelte van zijn arbeidstijd te Amsterdam wonende. Ter karakterizeering zoo van den tijd als van den persoon, is de brief, die ik hierbij publiceer, dunkt mij een aardige bijdrage. Zij komt voor in één van de bundels der zeer merkwaardige verzameling van LE FRANCQ VAN BERKHEIJ's geschriften, door hem zelf bijeengebracht, met een schat van aantekeningen, bijgevoegde brieven, enz. verrijkt en nu het eigendom van den heer A. W. SIJTHOFF te Leiden. Op JELGERHUIS heeft LE FRANCQ zeker ook gedoeld, toen hij, bij de verschijning van de spotprent „de Orange pap-eeters”, waarop hij ook afgebeeld was, schreef dat hij afzag van alle persoonlijke weerwraak tegenover hen, die

door paskwillen of spotprenten hem beleedigd hadden, bizonder „de zulke, de welke mij wegens deze en andere Spot-Prenten en zaaken hunne misleiding be-
tuigd hebben.”

De brief, „Geschreven in Amsterdam den 8 Octob: 1787,” luidt:

Mijn heer J. LE FRANQ VAN BERKHEIJ.

Tegenwoordig zit ik in 't bezet van deze stad. en heb niets te doen. ook heb ik deze zoomer niet (na gewoonte) kunnen Reyze. De Omwenteling der Staatszaaken deden mij menigwerf aan U denken. Ik vond uw Portrait dat ik van U Precent bekoomen had en besloot het zelve in 't kooper te schraapen.¹⁾ ik dagt ik mag den goeden Heer eens met de *Triumph van 't Oranje Huis Feliciteren* en die gelukwensching verzelle met het Precent van 't kooperen Plaatje, en eenige drukken. 't Onderschrift behelst UW Naam. waarbij gevoegd M.(edicine) D.(okter) en P. R. of Pr = dit kan verscheidenerlei geleezen worden. als *Princeman Prophessor Prelector Propheet*. ik meen er alle vier mede om het eerste en laatste te bewijzen. moet men leezen uw Fabel van de *Snoek* en de Baars; en dan UW *Weegschaal* in welk laatste men voorzegt of gepropheteerd vind: dat *Freedrijks Deegen de schaal weer regt dwingt*, en *Oranje weer boven op*, ik verblijd mij nevens U dat het weer zoo verr is. want ik begon al te twijflen of ik of gij (op slegts twee maanden na zijn wij eeven oud) het wel beleeven zouden. Het zal er nu op aan koomen om het zoo in te richten dat het nimmer weer gebeuren kan, (ik meen zulk een Politique dweeperij) dog dat wil ik de Overheit en Zijn Hoogheit bevoolen laate. Ik heb om UW Portrait twee Palm of Triumph Takken gezet daar U de Nijd het Hair mede uit de oogen strijken kan, aan de eene kant met een Laaurier doorvlogten tot Lof van UW Poecie, en verder tot dank voor 't vers op mij, door U gemaakt. Aan de andere zijde een Oranje Tak, met vijf Oranje appels, daar U op staroogt. Indien U verkiest om er meer op te drukken, zoo dient tot berigt, dat de Pars wat sterker dan na gewoonte aangezet moet worden en het papier (Fransch) wat meer dan na gewoonte nat, ook moeten de Druklappen beste witte Baaij (geen Carzaaij) zijn, anders wil swarte kunst niet klaar drukken.

Voor 't overige zoo wort mijn zoon nu ook een Tamelijk goede Prent-maker of Etzer. Hij maakt almanachs Prentjes en ik speel zoo wat voor ordon-
nantie meester en Auteur, welk laatste U ligt begrijpen zult dat meest in roven en steelen bestaat, en daarom zal U wel ten besten neeme dat ik de Almanach

¹⁾ Dit portret, dat niet uitmunt door keurige uitvoering, is in den bundel ingevoegd. (v. R.).

van Deux Aas voor zoo ver het Concept betreft, ook gestoolen heb, ze weeten allegaer wel dat BERKHEIJ ook van Deux Aas en Sinque Six spreekt, maar Raapen zijn goed als ze maar wel gestoofd zijn. Het is om schootvrij te blijven, al zoo wat om Auteur te zijn, want een Regte wort in 't land van de gebochelde voor een wanschepsel aangezien (zie Gullivers reizen) en in 't Land van de blinden is Eenoog koning. ook is het niet evenveel wie 't zegt. Nu ter proeve van zijn konst gaat hierbij een afdruk van de Almanach van Deux Aas met de verklaring. Ook een dito van Hans en Mops, benevens daarbij een vertelling van een Aap (uit de Arts) dan nog een vervattende een ontmoeting van den Cardinaal WOLZEY in Engeland voorgevallen, uit CAMPO WEYERMAN. Hij werkt nog aan een, uit de Rapsodist getrokken. als ik mijn zoon de Historie opgeef, en wat Hij op ieder Plaatje maken moet, zoo ordonneert Hij 't zoo als U aan deze Proeven ¹⁾ zien kunt, het ontbreekt ons aan stoffe en Pasquillen hebben wij nooit willen maake. Dus als U eens iets in 't kooper verlangt, zoo strekt deze met een om ons in U gunste te beveelen.

Ik had voor lange tijd drie plaatjes ²⁾ gemaakt, die ik verkogt heb, twee daarvan zijn op een gruwelijke wijze verandert en ten kwaaden gebruikt, het derde zoude intusschen tegenwoordig zeer ter sneede koome, het vervat de opgaven van vader J. CATS, *verdeeld vuur brand kwalijk* zijnde de spreuke daar ik in 't Jaar 1774 de gouden medaille op getrokken heb, en zins ook gemaakt geweest. Ik zoude in zwarte konst liefst Portraits maake. die Prent van den Burgemeester HOOFT heb ik gemaakt, daar heb ik nog al wat aan verdiend. Dat van den *Koning van Frankrijk* als mede van *Vergennes* ook. U gelieft het een en ander eens na te zien. 't is alleen om U te doen blijken dat de ledigheid ons verveelt, en dat het nu aan voordeelige bezigheid mangelt onder-tusschen heeft die Alarmeerende beroerte de uitzicht voor de konst slegt gemaakt. Dog wat zal men doen, *op beeter hoopen*. Mijn Huis gezin is met mij nog alle gezond, meenigte maalen heeft mijn vrouw gezegt, nu wilde ik wel eens weete Hoë juffrouw LE FRANK om 't hart was. Ik moet ook zeggen dat mijn vrouw meer standvastige gedagten op de tegenwoordige Herstelde omkeeringe gehat heeft dan ik. De wanhoop heeft mij al menigmaal bekroopen. De tegenstand was mij te algemeen en de buitenlandsche Hulp bleef te lang agter. Dan de ziekte moet eerst op 't Hoogst weezen zal 't beeteren.

Dat ik U nu in deze zoo lang aan de ooren lel, duidet daar in mijne

1) De hier vermelde proeven vond ik niet in den band. (v. R.).

2) Zie voor deze prentjes Atlas van Stolk VI; spotprenten van 1787 op den titel „Verdeeld vuur, brand kwalijk.”

wel meenenheit ten beste, wij hebben zoo menig niet onaartig praatje gehat (al verschilden wij wel wat) dat dit er wel op doorkan. Ik wil daarom afbreken met toewensching dat de Heemel U en de Uwe nog lange spaare, om nog een reeks van Jaaren genoeglijk door te brengen en zalig te eindigen ik teken mij met waare achting Mijn Heer

UWEd. Dienaar

R. JELGERHUIS."

Ter zijde der derde bladzijde (de brief is met zijn P.S. vier bladzijden in folio groot) staat nog: 't Koomt mij in den zin dat ik in Uw album amicor: staa. Zet daar bij nu een van deeze drukjes, in plaats van dat er nu in is. Adieu.

Het portret van JELGERHUIS waarop deze zin doelt, is achter den brief gebonden in den reeds vermelden band. Het „Post Schript" op de laatste bladzijde luidt:

„Om antwoord te verwagten is bij mij buiten kijk, maar als ik denk aan die Ontzachtelijke armee, dan bekruipt mij de Portrait schilders lust om de weezens te zien van de Grand Provoost *Nero brutalis* (P. VREEDE?) de vette Chirurgus *uijeschel van Pinkoog* (P. VAN SCHELLE), de marketenter *Hardendeegen* (HERDINGH?) de Baron van Lagen Huizen onder de Mantel, etc..... ik kan alleen zijnde de Handen en armen over malkander slaan en hard op beginne te lachen. Die Societeit! dat Land! (daar ik zoo eens van een Mr. Bakker die de air had als een die gehangen is, uitgeweezen ben) O! Jemeny peet Jannetje, wat zal dat nu alles worde en Hoe komt het te recht? Hoe gaarne, ja graag wilde ik nu wel eens een uurtje met U praaten en lachen, want als ik 't wel heb is die Armee tot Taliter (totaliter) geslagen. 't Zoude mij egter niet verwonderen dat de missive onderaan, van Mons. de Zatan, nog Balthasar Gerards, Ravilliaks etc. nablijven liet..... Verbittering maakt stout. Ik wensch alles ten besten einde. Vale!

DELFSCHE ROODE THEEPOTTEN

DOOR

MR. A. H. H. VAN DER BURGH.

ET zal aan de kenners en liefhebbers van porselein en aardewerk niet onbekend zijn, dat onder de vele roode steenen trekpotten, welke veelvuldig worden aangetroffen, doch waarvan het meerendeel van Chi-neeschen oorsprong is, zich enkele bevinden, welke aan den onderkant voorzien zijn van een ovalen stempel, voorstellende een naar links springend vosje, waarboven in een boog in drukletters de naam: ARY DE MILDE, ongeveer in deze voege:

Wel wordt in de werken over ceramiek van dezen stempel melding gemaakt, doch ten onrechte worden de alzoo gemerkte stukken onder de eerste producten der Meissner porseleinfabriek gerangschikt.

Zoo deelt A. DEMMIN ¹⁾ mede, dat BÖTTGER op sommige stukken dezen stempel of een anderen met Chineesche karakters deed aanbrengen, ten einde ze in den handel voor Chineesch aardewerk te doen doorgaan. Nu moge een Chineesch merk het beoogde gevolg gehad hebben, doch onverklaarbaar is het, hoe een Hollandsche naam op een voorwerp gesteld aan de Chineesche herkomst zou kunnen doen gelooven.

Ook FR. JAENNICKÉ ²⁾ stelt ze onder de allereerste producten van BÖTTGER, terwijl hij zonder nadere verklaring dezen stempel eenvoudig een fantasiemerk noemt.

Nader bij de waarheid staat Prof. KARL BERLING, die in zijn uitnemend prachtwerk ³⁾ bij zijne beschouwingen over het roode steengoed, ook melding maakt van stukken, gemerkt met de namen ARY DE MILDE, JAN DE MILDE en JACOBUS DE CALUWE. Aan de Duitsche herkomst dezer voorwerpen wordt echter door hem getwijfeld; volgens hem bestaan over deze questie twee uiteenloopende meeningen. Eenigen zijn van oordeel dat deze Hollandsche namen niet met Meissen in verband gebracht kunnen worden, aangezien het aldaar vervaardigde steengoed in den regel ongemerkt is, zoodat die stukken in Holland moeten vervaardigd zijn. Anderen daarentegen achten het mogelijk, dat de gebroeders DE MILDE onder BÖTTGER werkzaam geweest zijn en later naar hun vaderland zijn teruggekeerd. Evenwel voegt de schrijver daarbij, dat hij deze namen nooit in de archieven heeft aangetroffen, en verklaart hij zich vooralsnog van een oordeel te willen onthouden.

Is er in de Dresdener of Meissner archieven geen spoor van de aanwezigheid der bovengenoemde plateelbakkers te vinden, zoo bevatten daarentegen de stedelijke en notariële archieven der stad Delft voldoende gegevens, om vast te stellen, dat hier alleen van Delfsch fabrikaat sprake kan zijn.

De overeenkomst, welke tusschen BÖTTGER's eerste producten en die van ARY DE MILDE c. s. bestaat, laat zich eenvoudig hieruit verklaren, dat beide hetzelfde doel hebben nagestreefd, nl. de imitatie van het Chineesche roode steengoed. Het behoeft ons evenmin te verbazen, dat men dit moeielijk probleem te Delft even goed als te Meissen heeft opgelost, daar de Delfsche aardewerksnijverheid op het oogenblik dat BÖTTGER zijne onderzoekingen aanving (in 1707), reeds zijne hoogste ontwikkeling bereikt had en vrij wat fraaier voorwerpen dan het roode steengoed had voortgebracht.

1) *Guide de l'amateur de faïences et porcelaines*, Paris.

2) *Gründriss der Keramik*, Stuttgart 1879.

3) *Das Meissner Porzellan und seine Geschichte*, Leipzig 1900.

Uit de bijzonderheden, welke omtrent VAN MILDE en andere plateelbakkers in onze archieven staan opgeteekend, meen ik als ontwijfelbaar te mogen vaststellen, dat reeds meer dan dertig jaren vóór BÖTTGER roode theepotten door verschillende plateelbakkers te Delft vervaardigd werden. Ook is het onmogelijk dat ARY DE MILDE die kunst bij BÖTTGER zou geleerd hebben, daar hij reeds in Januari 1708 overleden is.

Wie de ouders van ARY DE MILDE waren zegt ons een acte van den 18ⁿ Juny 1644 ¹⁾. Op dezen datum passeeren HANS JANSZ DE MILDE en GRIETGE PIETERSDR, zijne huisvrouw, hij ziek te bed liggende, hun testament. Hij institueert tot zijne erfgenamen zijne zeven kinderen geprocreëerd bij zijne eerste vrouw SYBURGJEN ARYENS met name: JAN, LIJSBETH, ADRIAENTJE, CORNELIS, ENGELTJE, ARYEN en JACOBUS JANSZ DE MILDE, onder gehoudenheid om aan genoemde GRIETGE PIETERSDR *f* 1000 uit te keeren, boven hetgeen zij aan kleederen, linnen, zilverwerk en meubelen heeft ingebracht.

De testateur overleed spoedig daarna en wij vinden bij den inventaris zijner nalatenschap, den 30ⁿ Juli 1644 ²⁾ opgemaakt, aangeteekend, dat: JAN meerderjarig was, LIJSBETH, ADRIAENTJE, CORNELIS en ENGELTJE resp. 17, 16, 14 en 12 jaar oud waren, als ook dat ARYEN 10 jaar en JACOBUS 8 jaar oud was.

De familie DE MILDE woonde in een huis aan de Zuidzijde van de Kromstraatsteeg, genaamd „'s lands Eendragt", alwaar de vader HANS overleden is. Bij acte d.d. 15 Dec. 1644 ³⁾ werd dit huis door JAN HANSZ DE MILDE en de voogden der minderjarige kinderen aan een ander verhuurd.

De oudste zoon teekende:

J. Hansz de milde

Het Meester-Bouck van het St^e Lucas Gilde te Delft ⁴⁾ bevat het volgende bericht omtrent ARY:

„Plateelbacker. Den 11 Juny 1658 heeft hem als Meester laten aen-
„teijckenen ARY HANSEN ⁵⁾ DE MILDE om te bevrijden WOUTER EENHOORN
„welcke onder DE MILDE voorsz. genieten sal het recht als Meester.

„Het recht betaelt sijnde burger 6 gul.”

1) 2) en 3) Prot. Not. FRANS BOOGERT.

4) OBREEN's *Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis* I 63.

5) Dit is de eenige plaats waar hij genoemd wordt ARY HANSEN, overal elders ARY JANSZ, zoo in het testament van den vader en in alle verdere acten.

Waarschijnlijk zal hij werkzaam gesteld zijn in de plateelbakkerij „de Grieksche A”, staande op de Geer, welke huizinge, vroeger eene brouwerij, door WOUTER VAN EENHOORN den 17ⁿ Maart 1658 voor ruim *f* 10000 was aangekocht.¹⁾

Den 9ⁿ Sept. 1665 compareerden ARIEN JANSSEN, CLAES GERRITSZ., „mitsgaders ARIEN JANSSEN DE MILDE, 31 jaar of daaromtrent, alle borgers ende „posteleijne peteelbackers tot Delft”; zij legden eene verklaring af ten verzoeken van Sr. WOUTER VAN EENHOORN „mede borger ende plateelbacker aldaar” enz.²⁾

29 Oct. 1669³⁾ Mutueel testament van ARYEN JANSZ DE MILDE, plateelbakker en HENDRICKGEN HARMENS VAN DER WOEST, echtelieden, wonende aan de Zuidzijde van de Cromstraetsteegh binnen Delft. De langstlevende universeel erfgenaam, onder gehoudenheid om aan ieder kind bij meerderjarigheid of huwelijk *f* 300 uit te keeren. Bij kinderloos overlijden bespreken zij legaten aan: des testateurs broeder JAN JANSZ DE MILDE, aan ENGELTJE JANSDE MILDE en aan de kinderen van ARIAENTJE JANSDE MILDE.

Getuigen: JAN HARMENS WOEST en JACOBUS JANSZ DE MILDE.

22 Dec. 1669⁴⁾ Boedelscheiding tusschen JAN HARMENS WOEST, kuiper, en ARYEN JANSZ DE MILDE, getrouwd met HENRICKGEN HARMENS WOEST, wonende in de Cromstraetsteegh, erfgenamen ab intestato van hun oom LOURIS JANS WOEST, te Leiden overleden.

Aan DE MILDE's huisvrouw werd o. a. toebedeeld een huis en erve aan de Zuidzijde van de Cromstraetsteegh.

Geteekend:

ary Jansz de Milde

Ook werden hun den 28 Jan. 1670⁵⁾ uit dezelfde nalatenschap nog twee huisjes in de Bethlehemstraat te Leiden toebedeeld, idem den 15ⁿ Aug. 1671⁶⁾ een huis en erve aan de Westzijde van de Jan Vossensteeg te Leiden, waar „het vergulde swaantje” uithing.

Den 1ⁿ April 1670⁷⁾ koopt ADRIAEN JANSZ DE MILDE, plateeldraaijer te Delft voor *f* 700 een tuin met tuinhuisje gelegen in Vrijenban op de Buitenwatersloot aan de Noordzijde van de Vaart.

1) Prot. Not. MELCH. V. D. BORCHT, Delft.

2) „ „ VAN ADRICHEM, 's Gravenhage.

3) 4) en 5) Prot. Not. ABR. V. D. VELDE, Delft.

6) Prot. Not. J. TIERENS, Leiden.

7) „ „ G. V. ASSEHDEFT, Delft.

Den 24ⁿ April 1671 ¹⁾ kochten MARTINUS GOUDA en ARY JANSZ DE MILDE de plateelbakkerij „de Romeijn”, gelegen aan de Oostzijde van het Achterom. De koopprijs bedroeg f 8000 waaronder ook materialen en gereedschappen begrepen waren.

21 Juli 1671 ²⁾ nemen de nieuwe eigenaars JAN LEENDERTSZ VAN SCHIE als knecht aan, om te draijen: „de grootste schotels, 't rondegoot tot kloeck-„karels toe, mitsgaders de pappegaij ende kandeelbacken”.

1 Oct. 1671 ³⁾ wordt tusschen hen overeengekomen „om in compagnie te „doen de neringe van de plateelbackerij, waartoe zij gezamenlijk hebben gekocht „de plateelbackerij, genaamd Romeijn”. GOUDA zal f 5000, DE MILDE f 3000 inleggen, de laatste zal wekelijks voor zijn opzicht en het groote werk, dat hij, tot de winkel noodig zijnde, zal gehouden wezen te draaien, uit het gemeen genieten f 10 per week en GOUDA, die het boek zal houden f 2 's weeks. De laatste zal in de plateelbakkerij wonen, terwijl DE MILDE tot vergoeding van huishuur 40 gulden per jaar zal ontvangen. De compagnieschap duurde echter zeer kort, reeds bij acte van 16 Oct. 1671 ⁴⁾ verkocht DE MILDE zijn aandeel aan GOUDA voor de som van 3500 gulden.

Bij het contract van 24 April 1671 was bepaald dat onder den koop ook materialen en gereedschappen begrepen waren; de verkoopster meende dat daarmede alleen de materialen in den winkel bedoeld waren, zoodat hierover met GOUDA een verschil ontstond. Tot opheldering van deze questie werden verscheiden notarieële verklaringen afgelegd o. a.

5 Nov. 1672 ⁵⁾ attesteert ADRIAEN JANSZ DE MILDE, gewezen plateelbacker, dat bij den verkoop van „de Romeyn” onder de materialen niet begrepen waren de aarde en het gemalen wit, dat buiten den winkel was.

Gelijke verklaring wordt den 25ⁿ Sept. 1673 ⁶⁾ afgelegd door ARYEN DE MILDE, oud 38 jaren en JACOBUS DE MILDE, oud 36 jaren of elk daaromtrent.

Zij teekenden:

ary Jansz de Milde
Jacobus de Milde

1) 2) 3) en 4) Prot. Not. D. REES, Delft.

5) Prot. Not. FR. BOOGERT, Delft.

6) „ „ D. REES, „

Den 30ⁿ Maart 1675 ¹⁾ legt JACOBUS DE MILDE, oud 36²⁾ jaren, een gelijkkluidende verklaring af.

Den 9ⁿ Mei 1671 ³⁾ verkocht ARY JANSZ DE MILDE, mr. plateelbakker in de Romeijn voor f 950 zijn huis en erve aan de Zuidzijde van de Cromstraetsteegh en verhuisde hoogstwaarschijnlijk naar het Agterom, alwaar hij althans in den aanvang van het volgende jaar gevestigd was, blijkens eene aantekening in een Begrafenisboek van Delft ⁴⁾ luidende: „16 Maart 1672. Een dogter van ARY „JANSZ DE MILDE, plateelbacker int Agterom.”

In 1677 woonde hij aan de Westzijde van de Jacob Gerritsenstraat en maakte den 7 Aug. ⁵⁾ met zijne vrouw een mutueel testament. De kinderen zouden te zamen f 100 ontvangen, de langstlevende der testateuren de rest.

Van hetzelfde jaar bestaat een belangrijke acte, welk aantoonst dat hij in zijne woning eene inrichting tot bakken gemaakt had. Den 8ⁿ Febr. 1677 ⁶⁾ nl. werd ter requisitie van ARY JANSZ DE MILDE de volgende getuigenis afgelegd: dat vóór een maand JOOST LOUWYSZ GODIJN ten zijnen huize is gekomen en vroeg of DE MILDE in het huis, dat hij in huur van GODIJN bewoonde, zou blijven of niet, waarop hij antwoordde: „ja als gij mij houden wilt, het is mijn gelegenheid niet te verhuizen om de vele van mij gemaakte oventjes, ik zal blijven.”

Dat hij zich meer speciaal toelagde op het „namaken ende contereijten van „de Oost-Indische theepotten” blijkt uit een request, door hem en SAMUEL VAN EENHOORN in het jaar 1679 bij de Staten van Holland ingediend, waarbij zij zich zelfs beroemen deze kunst te hebben uitgevonden.

Den 1ⁿ Febr. 1687 ⁷⁾ koopt ARY JANSZ DE MILDE, mr. theepotbacker een tuin en tuinhuisje op het einde van de Dirck Langensteeg, belend ten Westen de Stadsvest, voor de som van f 150.

Geteekend:

Ary Jansz de Milde

In een acte van 7 April 1689 ⁸⁾ is sprake van een huis genaamd „de kop” staande in het Oosteinde, belend ten deele ARY DE MILDE met zijn huizing genaamd „de Jeneverboom.”

¹⁾ Prot. Not. D. REES, Delft.

²⁾ N.B. Deze leeftijd is onjuist evenals die in de voorafgaande acte. Volgens het Doopboek der Nieuwe Kerk te Delft werd ARY den 9ⁿ Febr. 1634 en JACOBUS den 11ⁿ Augustus 1636 gedoopt.

³⁾ Prot. Not. ABR. VERKERK, Delft.

⁴⁾ OBREEN's *Archief* VI II.

⁵⁾ Prot. Not. R. v. EDENBURGH, Delft.

⁶⁾ Idem idem idem. ⁷⁾ Prot. Not. J. DE BRIES, Delft.

⁸⁾ Prot. Not. PH. DE BRIES, Delft.

Den 4ⁿ Maart 1694 ¹⁾ sluiten ARY JANSZ DE MILDE porceleinbacker en zijn huisvrouw HENDRICKIE HARMENS VAN DER WOEST, die haar man wegeus zijne indispositie assisteert, eene overeenkomst met hun buurman, omtrent het tuinhuis gelegen in hun tuin aan de Vest.

In hetzelfde jaar den 20ⁿ Aug. 1694 ²⁾ maakt HENDRICKGE HARMENS WOEST, huisvrouw van ARY JANSZ DE MILDE, meester theepotbacker, haar testament, waarbij zij hare dochter ELISABETH ARIENS DE MILDE tot universeel erfgename benoemt. Mocht testatrice vóór haar man komen te overlijden, dan zal gedurende diens leven of tot dat hare dochter meerderjarig of gehuwd zal zijn de theepotbackerij door de voogden ter eenre en haren man ter andere zijde in het gemeen worden aangehouden.

Den 6ⁿ Mei 1696 ³⁾ koopt Sr. ARY DE MILDE een perceel grond aan de Oostzijde van de Oude Delft in het Noordeinde en komende achter zijne huizinge voor f 250.

Geteekend :

Ary de milde

Na het overlijden van zijne vrouw ⁴⁾ maakt ARY DE MILDE op den 21ⁿ Dec. 1702 ⁵⁾ zijn testament, kloek en gezond en benoemt tot universeel erfgename zijne eenige dochter ELISABETH DE MILDE, huisvrouw van WILLEM LARDIJN. Sterft zijne dochter vóór hem, dan erven haar kind of kinderen; bij gebreke van deze zijn zwager (d. i. schoonzoon) W. LARDIJN.

Ary de milde

Dit testament werd door hem in Jan. 1708 door den dood bekrachtigd. In het Begraffenisboek der Nieuwe Kerk te Delft lezen wij: „25 Januari 1708 „ARY JANSZ DE MILDE, weduwnaar, op het Choor, 14 dragers, een meerderjarige”.

Nog eene zeer belangrijke mededeeling bevat een acte van 14 Nov. 1710 ⁶⁾;

1) Prot. Not. R. v. EDENBURGH, Delft. 2) Prot. Not. J. DE BRIES, Delft.

3) Prot. Not. Pr. COEL, Delft.

4) Begraffenisboek der Nieuwe Kerk te Delft: „10 Febr. 1701 HEYNDRIINA HARMENS VAN DER WOEST, huisvrouw van ARY JANS DE MILDE in het Noordeinde in de Geneverboom, op het Choor, 14 dragers, een meerderjarige.

5) en 6) Prot. Not. Pr. COEL, Delft.

Oud-Holland 1901.

hierin machtigt Sr. WILLEM LARDIJN, als in huwelijk hebbende Juffr. ELISABETH DE MILDE, eenig nagelaten dochter van za. ARY DE MILDE te Delft, om uit hun naam van LAURENS VERLEIJN te Groningen *f* 72 in te vorderen over levering van roode theepotten.

Het blijkt ook, dat LARDIJN en later zijne weduwe de zaak van hun vader tot het jaar 1724 hebben voortgezet. Hij overleed in Oct. 1717 ¹⁾, nalatende eene minderjarige dochter genaamd GEERTRUIJD en werd den 1ⁿ Nov. in de Nieuwe Kerk begraven.

Zijne weduwe verkocht den 3ⁿ Jan. 1724 ²⁾ onder de hand een „huis en „erve aan de Oostzijde van het Noordeinde van ouds genaamd het laersje, nader „hand de geneverboom en nu de gekroonde theepot” voor *f* 2550. Den 12ⁿ Januari ³⁾ daaraanvolgende verkocht zij in het openbaar „een aerdewasserie met „tuin en tuinhuisje staande en gelegen aan Stadsveste”, met nog twee andere huisjes voor *f* 650. De jongste opdrachtsbrieven waren van 21 Januari en 26 Mei 1687, op welke data dus hun vader ARY DE MILDE den eigendom dier perceelen verkregen heeft.

Als men nu de medegedeelde bijzonderheden met elkander in verband beschouwt, dan moet daaruit de gevolgtrekking gemaakt worden, dat ARY JANSZ DE MILDE sedert het jaar 1658 als mr. plateelbakker te Delft werkzaam was, dat hij stellig sedert het jaar 1680, doch waarschijnlijk reeds sedert of vóór het jaar 1677 zich met het bakken van roode theepotten bezig hield en dat hij dit beroep tot aan zijn overlijden in 1708 heeft uitgeoefend.

Uit den inhoud der notarieële inventarissen zien wij tevens, dat roode theepotten, zoo wel Delfsche als Chineesche, in Delft veelvuldig gebruikt werden; zij kwamen in zeer vele inboedels voor, zoo wel in de laatste helft der 17^e als in de eerste helft der 18^e eeuw; slechts bij uitzondering wordt daarbij de Delfsche herkomst vermeld, waarvan de volgende voorbeelden:

Inv. 28 Maart 1678 ⁴⁾: een potje van Delfsche roode aarde.

„ 4 April 1698 ⁵⁾: twee roo Delfs theetrekpotten.

„ 28 Oct. 1698 ⁶⁾: een roo trekpot met een verguld kettingje.
drie dito met een silver kettingje Delfs.
een dito sonder kettingtje Delfs.

„ 30 July 1700 ⁷⁾: twee Oostindische roode treckpoties.
twee dito Delfse.

„ 20 Mei 1701 ⁸⁾: een rood Delffs theetrekpotie met silver beslagh.

1) Acten d.d. 9 Oct. 1721 en 11 Juni 1723. Prot. Not. Pr. COEL, Delft.

2) en 3) Prot. Not. Pr. COEL, Delft. 4) Prot. Not. JAN BOOGERT, Delft. 5) Prot. Not. J. DE BRIES, Delft. 6) Prot. Not. P. DURVEN, Delft. 7) en 8) Prot. Not. ADR. LERUWENHOEK, Delft.

- Inv. 10 July 1701 ¹⁾: een root Delffs theepotje.
 „ 3 Jan. 1709 ²⁾: twee Oost Indische treckpotjes en een Delffs.
 „ 17 Oct. 1713 ³⁾: twee roode Delfse treckpottiens. . . o.6 (= 6 stuivers.)
 „ 24 Sept. 1717 ⁴⁾: een rood aerde Delfsche treckpot.
 „ 28 Dec. 1726 ⁵⁾: vier roo treckpotten; een witte Engelsche dito;
 drie roo Delfsche dito; twee dito kannetjes.
 „ 14 Oct. 1728 ⁶⁾: twee roode aarde treckpoties.
 twee Delfse dito.
 „ 5 Aug. 1729 ⁷⁾: Een Oostindisch roo treckpotje.
 een Delfs aerde dito.
 „ 1 April 1732 ⁸⁾: vier roode treckpotten zoo groot als klein, daaronder
 een van Delfs aardewerk. een gulden.
 „ 7 Febr. 1764 ⁹⁾: Delfs aardewerk o. a. vier roode treckpotten.
 „ 22 April 1783 ¹⁰⁾: een roode Delfsche theepot.

De familie DE MILDE, die in de 17^e en 18^e eeuw te Delft zeer talrijk vertegenwoordigd was, telde onder hare leden verscheiden plateelbakkers; in het belang der volledigheid zij hier ook vermeld wat mij omtrent eenigen van hen is bekend geworden.

JAN HANSE DE MILDE, de oudere broeder van ARY, liet zich den 12ⁿ Dec. 1643 ¹¹⁾ als msester in het St. Lucasgilde te Delft aanteekenen, waarvoor hij, als zijnde burger, zes gulden betaalde.

Een andere JAN DE MILDE, wellicht een zoon van den vorigen, liet zich den 23ⁿ Juni 1692 ¹²⁾ als meester aanteekenen en betaalde daarvoor als recht drie gulden, zijnde meesters zoon.

Den 13ⁿ Juli 1693 ¹³⁾ komt JAN DE MILDE voor als getuige bij een acte gepasseerd door Sr. DIRCK WITSENBURCH, plateelbakker, in de „Ster”. Mogelijk was hij aldaar werkzaam. Hij overleed in Febr. 1700 ¹⁴⁾.

Van 1707 tot 1714 was JOHANNES DE MILDE meesterknecht in de plateelbakkerij „de twee Wildemannen” ¹⁵⁾

Een twee jaren jongere broeder van ARY: JACOBUS JANSZ DE MILDE was o. a. in 1671 werkzaam in de plateelbakkerij „de Romeijn” en liet zich den

1) en 2) Prot. Not. W. v. RUIJVEN, Delft. 3) Prot. Not. CORN. 's GRAVESANDE, Delft.

4) en 5) „ „ JAN DE BRIES, Delft. 6) Prot. Not. C. DE MAN, Delft. 7) Prot. Not. JAN DE BRIES, Delft. 8) Prot. Not. Fr. BOOGERT, Delft. 9) Prot. Not. J. BERTRAND, Delft. 10) Prot. Not. J. GOEVERNEUR, Delft. 11) en 12) OBREEN's *Archief* I 38 en 96.

13) Prot. Not. FL. v. D. WERFF, Delft.

14) Begrafnisboek der Oude Kerk: „13 Febr. 1700 JAN DE MILDE op de Verwersdijk op de hoek „van de Doelstraat in een kerkegraff met 12 dragers, geen kinderen”.

15) OBREEN's *Archief* I 114, 119.

29 Febr. 1672 „als mr. plateelbakker aenteijckenen om te bevrijden de winkel „van de Romeijn”,¹⁾ doch reeds in het volgende jaar kon hij wegens zware ziekte niet op de fabriek komen en ontstond er tusschen hem en zijn meester MARTINUS GOUDA een proces over de op 3 Maart 1671 en 4 Maart 1673 gesloten contracten²⁾. Hij overleed op de Lakengracht in 1675 en werd den 27ⁿ Dec. op het kerkhof der Oude Kerk begraven.³⁾

Hoewel er roode Delfsche theepotten met den naam J. DE MILDE gestempeld voorkomen, zoo vindt men echter in geen der acten, waarin van een JAN of JOHAN DE MILDE sprake is, eenige aanwijzing, dat zij roode theepotten gemaakt hebben. Wel is dat het geval ten aanzien van WILLEM JACOBSZ DE MILDE; deze maakte den 3ⁿ Nov. 1694⁴⁾ met zijne vrouw AEGIE LEENDERTS VAN DER SPECK een testament, waarbij als zijn beroep wordt opgegeven teepottemaecker. Ook bij zijn huwelijk den 22ⁿ Aug. 1694 wordt zijn beroep van Theepotmaker vermeld.

Later treffen wij nog een anderen JACOBUS DE MILDE aan die in 1732 op acht en twintigjarigen leeftijd⁵⁾ in het huwelijk trad met de weduwe van ABRAHAM VAN DIJK, eigenaresse der plateelbakkerij „de Roos” welke fabriek na haar overlijden op 15 Febr. 1739 overging op haren zoon CORNELIS VAN DIJK. Den 6ⁿ Febr. 1740⁶⁾ kocht DE MILDE voor f 4500 de plateelbakkerij „de Paauw”. Zijn zoon ABRAHAM, uit zijn tweede huwelijk met JUDITH VAN SCHIE volgde hem in 1767 daarin op.

De acte van 6 Febr. 1740 is geteekend:

Jacobus De milde

Zijn fabrieksmerk⁷⁾ bestond uit zijne initialen: IDM.

Betreffende JACOBUS DE CALUWE, die ook in het werk van Prof. BERLING genoemd wordt, vinden wij in een acte dd. 5 Jan. 1702⁸⁾, waarbij de plateelbakkerij „de Dissel” verkocht werd, vermeld, dat hij voor f 180 kooper werd van de westelijke huizinge van de plateelbakkerij belend ten Oosten de hout-schuur, ten Westen de poort, genaamd het Roode hek. Geteekend:

Jacobus De Calwes

1) OBREEN's *Archief* I 78. 2) Prot. Not. R. v. EDENBURGH, Delft 3 Juli 1673, D. REES, 28 Juli 1673, W. v. RUIJVEN, 7 Aug. 1673. 3) OBREEN's *Archief* VI 12. 4) Prot. Not. A. LEEUWENHOEK Delft. 5) Prot. Not. C. PIJNAKER, Delft 22 en 30 Mei 1732. 6) Prot. Not. FR. BOOGERT, Delft. 7) OBREEN's *Archief* I 128 Pl. I. 8) Prot. Not. P. DURVEN, Delft.

Een acte van 11 Mei 1711 ¹⁾ bevat eene attestatie van twee vrouwen, wonende aan de Zuidzijde van de Molslaan naast de gewezen plateelbakkerij „de Dissel”, ten behoeve van JACOBUS DE CALUWE, theepottiesbakker, dat omtrent zeven jaren geleden, toen DE CALUWE nog woonde in zijn huis aan de Molslaan met de Oostzijde naast aan tegen de gewezen houtschuur dier plateelbakkerij, requirants huisvrouw naar buiten kwam loopen en vertoonde een menigte stukken van gebroken theepotten of klein aardewerk, dat van de plank in haar voorhuis afgevallen was tengevolge van het nederwerpen van kolen in genoemde houtschuur, welke door den eigenaar den brouwer S. POST gebruikt werd tot een pakhuys van Schotsche kolen, enz.

Den 16ⁿ Dec. 1713 ²⁾ maakten JACOBUS DE CALUWE, theepottiesbakker, en PETRONELLA VAN LEE, echtelieden, wonende aan de Gasthuislaan, hij ziek te bed liggende hun testament.

Geteekend:

Jacobus
J. de Caluwe

Hij overleed in Januari 1730. ³⁾

Hoewel de qualificatie van theepottenbakker welke in de bovenaangehaalde acten aan WILLEM JACOBUS DE MILDE en JACOBUS DE CALUWE gegeven is, niet het mathematisch bewijs oplevert, dat deze roode theepotten vervaardigd hebben, zoo zal men, waar is aangetoond, dat deze benaming ten aanzien van ARY DE MILDE zoodanige beteekenis heeft, bij analogie voor deze beide tot dezelfde uitlegging moeten besluiten. Ook de overweging, dat theepotten en alle mogelijke artikelen van huiselijk gebruik in alle plateelbakkerijen gemaakt werden, terwijl de eigenaars van deze steeds met de algemeene benaming van meester plateelbakker werden aangeduid, moet tot de gevolgtrekking leiden, dat, waar men aan enkelen de bijzondere benaming van theepottenbakkers gaf, men het oog had op een bijzonder soort van theepotten, gelijk de roode steenen theepotten kunnen genoemd worden, die zoo zeer in grondstof, kleur en bewerking van het overige Delfsche aardewerk verschillen. Deze onderstelling wordt ten aanzien van JACOBUS DE CALUWE bevestigd door een roode theepot met diens naam gestempeld, welke in het Museum te Dresden aanwezig is.

1) en 2) Prot. Not. CORN. 'S GRAFESANDE, Delft.

3) Begrepenisboek der Oude Kerk te Delft: „23 Januari 1730 JACOBUS DE CALUWE op de Gasthuislaan naast den Bijl, met 12 dragers, Kerkegrafft, 7 meerderj.”

Het is niet met zekerheid te bepalen of ARY DE MILDE de eerste vervaardiger van roode theepotten te Delft geweest is; een tijdgenoot van hem LAMBERTUS CLEFFIUS wordt eveneens als zoodanig vermeld, als blijkt uit de volgende advertentie, voorkomende in de Haarlemsche Courant van 18 Aug. 1678 no. 33.

„Werdt een yder bekend gemaakt, dat LAMBERTUS CLEFFIUS, mr. plateelbakker in de plateelbakkerij van „de metale pot” tot Delft, in den jare 1672 „hebbende uitgevonden de maniere om de Indische porceleijen te contereijten „(gelijk een ijgelijck genoegzaam bekend is) ook sedert die tijd sich heeft bemoeijt „met het maken van rode theepotten, mitsgaders van andere couleuren, en tegen „woordig tot sodanige perfectie heeft gebracht, dat deselve in couleur, netheijt, „sterckte en gebruik de indiaansche theepotten niet behoeven te wijken.

„Iemant deselve van noden hebbende, adresseere sich ten huijse voorsz., „daar die voor redelijke prijs te bekomen zijn.” ¹⁾

Na het overlijden van L. CLEFFIUS ²⁾ werd de plateelbakkerij den 6ⁿ April 1691 voor f 9500 verkocht aan LAMBERTUS VAN EENHOORN die daarvan eigenaar bleef tot aan zijn overlijden in Maart 1721 ³⁾. Ook hij heeft die vervaardiging voortgezet, gelijk volgt uit een contract van 25 Juli 1691 ⁴⁾: „sijn de Hⁿ LAMBERTUS „VAN EENHOORN, mr. plateelbakker in de plateelbakkerie de metale pot, JOHANNES „VAN DER WALL en GUILLIAUM NIEULET met melcandren geaccordeert, dat de „voorn. J. VAN DER WALL sal zijn meesterknecht op de winkel VAN EENHOORN” enz., „GUILLIAUM NIEULET sal alleen bij en op de winkel wercken en maken „roode theepotten, soo kunstigh ende goet als hij sal kunnen, sonder dat hij bij „off voor iemand anders sal mogen wercken en sal VAN EENHOORN den voorsz. „NIEULET ook soo veel werken moeten besorgen en geven als hij soo wel in de „winter als in de somer sal kunnen doen.” ⁵⁾

Na twee jaren werd dit contract hernieuwd en gewijzigd als volgt:

„Op heden den XIXⁿ Januarij anno 1693 sijn D’Hⁿ LAMBERTUS VAN „EENHOORN mr. plateelbacker in de plateelbackerije van de metale pot ende „GUILLIAEM NIEULLETH theepottemaker te Delft metten anderen geaccordeerd

1) Mij welwillend door Dr. A. BREDIUS medegedeeld. Deze reclame moet cum grano salis worden opgevat, daar ook anderen zich de eer van die uitvinding hebben toegekend.

2) Overl. 28 Jan. 1691, Prot. Not. W. v. D. KOST, Delft.

3) Begrafnisboek Oude Kerk Delft 28 Maart 1721.

4) Prot. Not. A. v. D. VELDE, Delft.

5) " " " "

„(dogh verclaren alsnogh te approbeeren ende ratificeeren het contract bij haer „ende JOHANNES VAN DER WAL op den 25ⁿ July 1691 geteekend voor Not. „ABR. V. VELDE soo veel hetselve bij desen niet en werd gecontradiceerd) dat „den voorn. GUILLIAEM NIEULEET, in plaatse van den tijd dewelcke op de drie „jaren in het voors. accord gemelt nogh is resterende bij den voorn. VAN EENHOORN „sal wercken den tijd van tien eerstcomende ende agtereenvolgende jaren, ingang „genomen hebbende op den 25 Julij 1692 en te expireren den 25ⁿ Julij 1702 en „maecken rode theepotten, soo goed kunstigh en faitsoenelijck als hij sal kunnen, „sonder dat hij NIEULLET geduurende den voorsz. tijd bij off voor jemand anders „sal mogen wercken, dan voor den voorn. VAN EENHOORN ende bij voorover- „lijden van denselven sijne naer te laten weduwe, indien sij de winckel quam „aan te houden ofte soo veel minder tijd als den voorn. VAN EENHOORN ofte „zijne naer te laten weduwe uijtte voorsz. winckel quamen te scheiden ofte die „mogten comen te vercopen en oock beijden mogten comen te overlijden en sal „den voorn. VAN EENHOORN ofte sijne naer te latene wed. den voorn. NIEULLETH „moeten versien van het beste werck, om daerdoor het meeste loon te verdienen, „en oock aan hem soo veel werck moeten besorgen en geven als hij soo wel in „de winter als in de somer sal kunnen doen; is wijders geconditioneerd, dat bij „aldien den voorn. NIEULLET binnen den voorsz. tijd van tien jaren quam te „overlijden, dat alsdan alle de vormen door hem gebruijckt werdende ende op „sijn overlijden in wesen bevonden sullen werden en in de winckel sijnde, op „de winckel sullen moeten blijven en in eygendom comen ende genoten werden „bij den voorn. VAN EENHOORN ofte zijn naer te latene weduwe, mits dat sy „gehouden sullen wesen uijt te keeren en te betalen op het overlijden van den „voorn. GUILL. NIEULLET aen sijne naer te latene weduwe en bij vooroverlijden „aan zijn kind, kinderen of erfgenamen binnen zes maanden naer zijn overlijden „eens sonder meer een somme van 200 Car. g. te veertig grooten vlaems „het stuk.

„Is nogh geaccordeerd, dat naer het expireren van de opgemelte tien „jaren den voorn. GUILL. NIEULLET voor nogh in geen andere winckel binnen „dese stad of elders sal mogen gaen wercken of sijn aan eenigh ander meester „verbinden, soo lange de voorn. v. EENHOORN ofte sijne naer te latene weduwe „de voorgemelte winckel in de voorschr. Metale pot ofte elders comen te doen „ende aen te houden.

„En bij aldien GUILL. N. na het expireren van de opgemelte tien jaren „niet genegen was om langer op gem. winckel van v. E. te wercken maar liever „genegen was aan zijn huis selver winckel te houden hij toch alle de door hem „vervaardigde theepotten en andere rariteiten beschikbaar moest stellen voor den

„handel van L. v. E. tegen de bedongen prijzen en deze laatste altijd de voorkeur tegenover andere magazijnhouders zou hebben.

„Belovende enz.” ¹⁾

Geteekend :

Lambert van Eenhoorn

Guillaume Nieullet

De inhoud van dit contract geeft duidelijk te kennen dat VAN EENHOORN den arbeid van NIEULLET op hoogen prijs stelde, hetwelk ook af te leiden is uit een acte van 6 Jan. 1693 ²⁾ waarbij hij zich borg stelde voor de betaling der koopenningen van een huis aan de Oostzijde van het Oude Delft, hetwelk „Sr. WILLEM NIEULETH, theepottenmaker”, den 29 Dec. 1692 voor f 1400 gekocht had. ³⁾

NIEULLET, die Franschman van geboorte was, heeft waarschijnlijk de kunst van plateelbakken te Rouaan geleerd, waarna hij zich tusschen de jaren 1684 en en 1688 te Delft gevestigd heeft.

In een acte dd. 4 Mei 1690 ⁴⁾ lezen wij: „GUILJELMUS NIEULLET habitans in hac urbe, qui declarabat consensisse et jussisse secundum procuracionem „ipsis Idibus Octobris anni 1684 in urbe Rotomagenti passatam uti hoc instrumento adhuc consentit et jubet, ut quando ipsius mater a Deo omnipotenti in suum „aeternum regnum vocata fuerit... procurare velit ordinarias exsequias ex nummis e „publica omnium mobilium venditione consequendis, impensas necessarias solvere.”

Den 15ⁿ Julij 1715 ⁵⁾ passeert hij de volgende procuratie:

„GUILLAUME NIEULLET natiff du Havre de Grace, depuis et à présent „demeurant à Delft, fils et héritier des deffunts GUILLAUME NIEULLET et d'ANNE „LE FRANÇOIS, constitue pour son Procureur Général” etc.

NIEULLET is driemaal gehuwd geweest, 1°. den 25ⁿ Febr. 1688 met MARIA DE MILDE, overleden in Juli 1690, 2°. met WILLEMIJNTJE DE MILDE den 11ⁿ Febr. 1691, die in Juli 1699 overleed, 3° met MARIA KARELS, den 2ⁿ Jan. 1701. ⁶⁾

In beide eerste huwelijksacten wordt als zijn beroep opgegeven *beeltsnijder*; hij woonde in 1688 in het Noordeinde, in 1691 aan de Oude Delft omtrent de Dirk Langensteeg, in 1701 in de Molsteeg. NIEULLET overleed in 1724; in het

1) Prot. Not. A. v. LEEUWENHOECK Dl. 3 fol. 611. 2), 3) Prot. Not. A. v. LEEUWENHOECK.

4) Prot. Not. H. BROUCKMAN. 5) Prot. Not. C. 's GRAVESANDE.

6) Huwelijksreg. Delft nos. 57, 58 en 59. Begrafenis Reg. Delft nos. 135 en 136.

begrafenisboek der Oude Kerk staat aangeteekend: „15 Sept. 1724. WILLEM „NIEUWLET aen de Oude Delft over het Bagijnhof, met 10 dragers, op het „Kerkhoff, 1 minderjarige.”

In de huwelijksregisters der stad Delft vindt men nog twee theepotmaeckers vermeld nl. 16 July 1689 LEENDERT HENDRICKSZ VAN DER WEEL ¹⁾ en 4 Nov. 1690 JOOST HENDRICKS VAN DER WEE; deze laatste trad voor de tweede maal in het huwelijk den 8ⁿ Febr. 1728. Verdere bijzonderheden heb ik over deze beide niet kunnen opsporen.

Tot dusverre was er alleen sprake van plateelbakkers die uitsluitend als theepottenbakkers bekend stonden, doch er bestaan ook documenten, die de mogelijkheid aantonen, dat, gelijk wij reeds van LAMBERTUS VAN EENHOORN gelezen hebben, ook andere meester-plateelbakkers, en onder hen de meest be- roemde, in hunne winkels of fabrieken roode steenen theepotten vervaardigd hebben. Het fabrikaat van ARY DE MILDE blijkt zoo zeer gezocht te zijn geweest, dat het reeds vóór het jaar 1680 door anderen is geïmiteerd geworden, hetwelk aan hem en aan SAMUEL VAN EENHOORN aanleiding gaf om een request aan de Staten van Holland te richten met verzoek de noodige maatregelen voor te schrijven om aan dit misbruik een einde te maken. Daar ik vermoed, dat niet alle desbetreffende documenten zijn gepubliceerd, meen ik ze in extenso te moeten mededeelen.

In de Resolutie der Staten van Holland dd. 20 Januari 1680 lezen wij dat namens Haer Ed. Groot Mog. Gecommitteerden, ingevolge van derselver Reso- lutie Commissoriael van den eersten December lestleden, rapport wordt uitge- bracht omtrent:

„de requeste van SAMUEL VAN EENHOORN ende ARY DE MILDE, Borgers „ende Meesters Platteelbackers der stad Delft, houdende, dat sij supplianten bij „voorighe Requeste aan haer Edele Groot Mog. hadden vertoont, dat sij supplianten „hadden uijtgevonden het naermaecken ende contrefeyten van de Oost Indische „Theepotten, soodanigh dat deselve naergemaecte Potten in valeur ende waer- „digheijd niet behoefden te cederen aan de oprechte Indiaensche, gelijk ook de „supplianten niet twijffelden of 't selve was oock soodanigh bij de Heeren Gecom- „mitteerden van haer Edele Groot Mo. tot het examineren van de voorschreve „naergemaecte Theepotten geexperimenteert; dat sij supplianten als noch gelijk „bij haer voorige Requeste hadden gedaen, versochten, dat haer Edele Groot „Mog. ten eijnde de goede Ingezetenen in het koopen van de voorsz. naerge-

¹⁾ Waarschijnlijk te lezen WEE.
Oud-Holland 1901.

„maeckte Theepotten niet mochten werden bedrogen, aen de supplianten soudē
 „willen verleenē Octroy, omme voor den tijdt van vijfthien achtereenvolgende
 „jaren alleen hier te Lande te moghen maecken ende verkoopen de voorschreve
 „naerghemaeckte Theepotten, met verbod aen allen anderen van 't selve te mogen
 „doen; ofte indien haer supplianten 't voorschreve versoeck niet soude konnen
 „volgen, dat haer Edele Groot Mog. alsdan, aengesien de supplianten (sonder
 roem ghesproocken) derven vanteren, dat niemand hier te Lande de ghemelte
 „Theepotten tot de voorschreve waerdigheijde sullen konnen naermaecken ende
 „dat eenighe nijdighe ende quaedwillige Personen dies niet teghenstaende hadden
 „onderstaen hare Theepotten naer te bootsen, ende deselve, soo veel doenlijck
 „naer de selve forme naer te maecken, alsmede de voorschreve Theepotten van
 „de supplianten te verkoopen, aen de supplianten soudē willen vergunnen, dat
 „sij hare Theepotten soudē moghen mercken ende teijckenen met seeker kenne-
 „lijck merck, met interdictie aen alle Ingezetenē, op groote poene tegens de
 „Hooge Overigheijde te verbeuren, van eenige Theepotten met hetselve merck te
 „mogen teeckenē, ende alsoo geteeckent, te verkoopen ende verhandelen.”

Het eerste verzoek, het verleenē van een Octrooi, werd niet toegewezen, doch wel werd besloten een Placaat uit te vaardigen tegen „het naermaecken „ende contrefeyten van de vooschr. Mercken.” In dit placaat, eveneens gedateerd 20 Jan. 1680, werd bepaald o.a.:

1°. dat het namaken der merken zou gestraft worden met een boete van duizend gulden; 2°. dat de plateelbakkers in de Provincie Holland de merken, die zij gebruikten, binnen zes weken moesten opgeven aan de Magistraten ofte Overluyden ofte Confrerie van het Gilde ter plaatse waar zij gevestigd waren, op een boete van honderd en vijftig gulden; 3°. mochten de Magistraten of Overluyden bevinden dat tusschen eenige opgegeven merken geen kennelijk onderscheid bestond, dan moest hij die zulk een merk het laatst gebruikt had, dit veranderen; 4°. dat zij die in het vervolg een plateelbakkerij zouden oprichten, gehouden zouden zijn eveneens het te gebruiken merk aan den Magistraat of de Overluyden ter goedkeuring op te geven; 5°. dat niemand een ander merk dan hetwelk door den Magistraat was goedgekeurd, zou mogen gebruiken op een boete van zeshonderd gulden; 6°. dat zij die hun merk later wenschten te veranderen, alvorens de goedkeuring van de Overluyden van het Gilde moesten verzoeken, die het nieuwe merk aan den Magistraat zullen moeten overleveren, waarna deze het aan de Magistraten van alle steden in Holland zullen opzenden, ten einde mogelijke bezwaren daartegen te kunnen inbrengen, enz. enz.

Te Delft werd aan deze voorschriften gevolg gegeven, zoo als blijkt uit

hetgeen aangeteekend staat in het Vierde Memoriaelboek van HH. Burgemeesteren en Regeerders der stad Delft:

„Compareerde ter Camer van de Heeren Burgem^{ren} en Regeerders der stad Delft SAMUEL VAN EENHOORN en ARY DE MILDE m^r. plateelbackers binnen deser stad, en hebben agtervolgens het placaat van de Ed. gr. mog. Heeren Staten van Holland ende Westvrlesland op 't subject van de mercken op de Theepotten te stellen den 20 Januarij 1680 gearresteert aan haar Agtb. vertoont als merk 't gene sij van meninge sijn op haar Theepotten te doen stellen, en tot meerder kennisse van dien tselve hier onder opgedrukt huijden den 12ⁿ Maart 1680.”

Onderaan rechts staat een stempel in rood lak, ongeveer als volgt:

In een 18^e eeuwse copie van dit Memoriaelboek vindt men ter omschrijving en verklaring van dezen stempel achter den datum de woorden: „en stond „in rooden Lacke gedrukt een Vosje.”

Bij vergelijking met den in den aanvang van dit opstel aangewezen stempel zal men een verschil opmerken in de richting van het vosje; op den eersten springt het naar links, op den laatsten naar rechts. Een zekere verklaring daarvan is moeilijk te geven, misschien is de onderstelling niet te gewaagd, dat ARY DE MILDE het eerste merk is gaan gebruiken na het overlijden van SAMUEL VAN EENHOORN. Deze was eigenaar van de fabriek „de Grieksche A” welke hij in Sept. 1678 van zijn vader als huwelijks gift gekregen had; SAMUEL overleed op jeugdigen leeftijd en werd den 3ⁿ October 1685 in de Oude Kerk begraven, nalatende eene weduwe en een zoontje van negen jaar. De weduwe verkocht de fabriek een jaar later aan haren zwager ADRIAEN COCX.

In margine van bovengenoemde acte vindt men nog aangeteekend: „Den „23ⁿ Maart 1680 hebben MARTINUS GOUDA, JOHANNES MESCH, CORNELIS KEIJSER, „JACOBUS PIJNACKER, en ADRIAEN PIJNACKER haar mercken overgelevert en sijn „deselve gelegd in een van de Laatjes van de Heeren Burgem^{ren}:

„den 31 Dito. Q. KLEYNHOVEN.

„Den 8 April 1680 JAN JANSZ KULICK.

Deze vijf documenten sijn nog in het Gemeente Archief ¹⁾ aanwezig en luiden als volgt:

¹⁾ Lade A no. 14. Aan Dr. G. MORRE, Archivaris der gemeente Delft, die mij zoo welwillend in de gelegenheid stelde van deze acten kennis te nemen, breng ik mijn dank voor de vriendelijke hulp mij bij dit onderzoek verleend.

N°. 1.

„Ed. Aghtbare Heeren de Heeren
„Burgermeesteren van Deser Steede Delft.

„Geeft met Behoorlijke Eerbiedigheijdt te kennen MARTINUS GOUDA, dat
„alsoo deselven alsnogh het roo tegoed is Backende desen Bij den E^d Hoove
„(Bij plakaet is geordoneert) dat Alle die geene die het geseijde tegoed Backen
„gehouden sullen zijn hare Mercken die sij op tselve sullen stellen aen de E^d.
„Hoogh Aghtbare over te geven, soo ist dat den geseijden M. GOUDA hier nevens
„sijn merck is representerende ten Eijnde tselve oock mag aengetekent worden
„twelck verhoopende sal altijd Blijven E^d Moogende Heeren

UE^d. Ootmoedige Dienaar

Onderaan volgt deze afdruk van
het merk in rood lak:

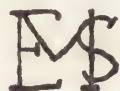

MARTINUS GOUDA werd in 1671 eigenaar van de plateelbakkerij „de Romeijn” en verkocht deze in 1678 aan MICHEL RIJSBURGH. Sedert dit jaar hield hij zich bezig met de verpleging van krankzinnigen ten zijnen huize, waartoe ook zijn ouderlijk huis was ingericht geweest.

Hij overleed in 1687 en werd den 4ⁿ Maart in de Nieuwe Kerk begraven.

N°. 2. „dit is het mercq 't geen JOHANNES MESCH is stellende op zijn Theepotten.”

Deze acte is niet onderteekend, doch bevindt zich bovenaan in rood lak dit monogram:

JOHANNES MESCH was eigenaar van de plateelbakkerij: „de vier Romeinsche Helden” gelegen aan de Westzijde van het Oosteinde, waar hij tot aan zijn overlijden den 5ⁿ Sept. 1709 gewoond heeft. Hij was gehuwd met de dochter van QUIRIJN KLEYNHOVEN en werd den 9 Sept. in de Nieuwe Kerk begraven.

Nº. 3. „Dit merck sullen tot hare Roode theepotten onder Consent van de „Heeren Burgemeesteren gebruiken.

(Get.)

Delft 23 Maart
aº. 1680

*Cornelis Keijser
Jacobus Pijmaker
Adriaen Pijmaker*

Bovenaan links dit monogram :

terwijl rechts daarvan hetzelfde

monogram in rood lak is afgedrukt.

Na vergelijking met andere handteekeningen van CORNELIS KEIJSER komt het mij voor dat deze acte en ook de drie handteekeningen geheel door hem geschreven zijn.

CORNELIS KEIJSER, zoon van AELBRECHT CORNELISZ KEIJSER en LIJSBETH WILLEM VOSCH, is hoogstwaarschijnlijk werkzaam geweest in de plateelbakkerij zijner ouders „de Porceleine schotel”, gelegen aan de Zuidzijde van de Molslaan. Hij is ongehuwd op betrekkelijk jeugdigen leeftijd (34 jaren oud) overleden en werd den 19^{en} Febr. 1684 in de Nieuwe Kerk begraven. Een zijner zusters ANTHONIA was gehuwd met JACOBUS PIJNAKER, de andere, WILHELMIAA, met ADRIAAN PIJNAKER. In 1675 ontving JACOBUS P. van zijne schoonmoeder een vierde gedeelte der fabriek in eigendom, waarvan hij de directie kreeg, terwijl de zaak in gemeenschap zou worden voortgezet. In 1686 werd deze gemeenschap ontbonden en werd hem de fabriek in vollen eigendom overgedragen. PIJNAKER verkocht de „Porceleine Schotel” in 1701 aan JOHANNES HERAULT. In 1696 had hij een gedeelte tot een afzonderlijke plateelbakkerij ingericht en verkocht hij deze onder den naam „de Bloempot” aan SEBASTIAEN BROECKERHOFF; de zaken schijnen echter niet voorspoedig gegaan te zijn, want in 1709 moest P.

de fabriek weder inkoop en behield hij haar tot het jaar 1714, toen MATTHEUS VAN DEN BOGAERT daarvan eigenaar werd. In den aanvang van 1719 vertrok JACOBUS PIJNAKER naar Amsterdam, alwaar zijn eenige dochter ELISABETH gevestigd was.

In 1671 had de wed. van AELBRECHT KEIJSER van GIJSBRECHT CRUIJCK ook de plateelbakkerij „de twee scheepjes”, eveneens gelegen aan de Zuidzijde van de Molslaan, aangekocht. Aan haar tweeden schoonzoon ADRIAAN PIJNAKER droeg zij daarvan een vierde gedeelte in eigendom over en gaf hem tevens daarvan de Directie. Na het overlijden zijner schoonmoeder in Maart 1689 zijn hem waarschijnlijk de overige drie vierde gedeelten toebedeeld, daar hij sedert dien datum als eenige eigenaar vermeld wordt. Hij verkocht „de twee Scheepjes” den 29 Aug. 1694 aan LEENDERT BOERSSE en moest zich daarbij tevens verbinden „binnen de zes eerstkomende jaren geen plateelbakkerij te Delft te zullen aanstellen of doen”. Van 1696 tot 1707 was hij meesterknecht in de Plateelbakkerij „de Wildeman”. ADRIAAN PIJNAKER overleed in het jaar 1707; in het Begrafenisboek der Nieuwe Kerk (n°. 136) vindt men aangeteekend: „26 July 1707 „ADRIAAN PIJNAACKER aan de Voorstraat naast het Hoeffijser op 't Choor. „2 minderjarigen, 16 dragers.”

No. 4. „Het merck op de The-potten van
meester porceleijnbacker Binnen Delft 1680 ^{$\frac{3}{31}$}

P. R. Lijnoven

Bovenaan is een afdruk van dit monogram
in rood lak aangebracht:

QUIRIJN ALDERTSZ KLEIJNOVEN was met WOUTER VAN EENHOORN sedert 1655 eigenaar van de plateelbakkerij: „de Porcelaine flesch” gelegen aan de Westzijde van het Oosteinde. In 1663 werd deze gemeenschap ontbonden en bleef KLEIJNOVEN alleen eigenaar. Hij overleed in Maart 1695, waarna zijne weduwe den 5ⁿ Febr. 1697 de plateelbakkerij onder de hand aan JOHANNES KNOTTER verkocht.

No. 5.

„Aen de Ed: Achtbare
„Heeren, de Ed. Burgem^r.
„Deser Stadt Delft.

„Vertoont in alder ootmoedigheijt JAN JANSE KUIJLICK, hoe dat hij supplt „sich selven is generende met het maken van Teepotten, soo is 't dat de supplt

„versoeckt, dat haer Ed: achtbare heeren gelieven hem te vergunnen, dat hij „mach de selve maken, gelijk een ander en gemerckt sijnde met dese mijne merck,

Twelck doende

„getekend bij mij

Jan Jansz Culick

Onder aan staan twee afdrukken van

zijn merk in

rood lak, ongeveer als volgt:

JAN JANSZ CULICK was in 1668 Directeur en sedert 1671 eigenaar van de plateelbakkerij „de Roos”, gelegen aan de Westzijde van de Oude Delft, op den Noord Oosthoek van de Dirck Langensteeg. In 1675 verkocht hij deze aan ARENT COSIJN. In het jaar 1674 wordt hij genoemd: gewezen plateelbakker en ordinaris veerschipper van Delft op Rotterdam. Den 3ⁿ Nov. 1682 verkocht hij dit ambt voor f 2250.

Ten aanzien van al deze in 1680 gedeponeerde merken is bij mij groote twijfel gerezen of zij wel ooit zijn gebruikt geworden als ook of door een dezer plateelbakkers (behalve ARY DE MILDE) ooit roode theepotten zijn gebakken geworden. De Heer HAVARD ¹⁾, die, in strijd met den inhoud dier acten, van meening is dat deze merken voor alle voorwerpen van aardewerk bestemd waren, verklaart dat hij deze merken nooit op eenig stuk heeft aangetroffen. Dit laatste is ook mijne ondervinding. Die twijfel wordt nog gesteund door de medegedeelde bijzonderheden uit het leven dezer plateelbakkers; CORNELIS KEIJSER toch overleed reeds in den aanvang van het jaar 1684; de gebroeders PIJNAKER bezaten ieder een afzonderlijke fabriek; GOUDA bezat geen fabriek meer sedert 1678 en CULICK zelfs niet meer in 1675. Alleen KLEIJNOVEN en MESCH bleven tot aan hun overlijden eigenaars eener plateelbakkerij. Het meest waarschijnlijk acht ik het dat deze plateelbakkers hunne merken gedeponeerd hebben, ten einde zich het recht te verzekeren ook te eeniger tijd roode theepotten te mogen vervaardigen. In ieder geval valt uit hunne handeling af te leiden, dat het maken van roode theepotten een belangrijke tak van de Delfsche aardewerknijverheid uitmaakte. Dat er desniettemin onder de velerlei producten van Delfsche plateelbakkerskunst die zijn overgebleven, zoo weinig roode theepotten voorkomen, kan verklaard worden uit de omstandigheid, dat zij niet tot versiering doch voor huiselijk gebruik gediend hebben.

• 1) *Histoire de la Faïence de Delft* p. 238, 247 en 258.

De weinige exemplaren, die mij bekend zijn, zijn de volgende:

In het Britsch Museum te Londen bevindt zich een roode theepot gemerkt met het Vosje en den naam ARY DE MILDE; een dito werd vóór eenige jaren door tusschenkomst van Dr. A. BREDIUS door den Heer FRANKS aan het Rijksmuseum te Amsterdam geschonken. Twee dergelijke bevinden zich in de verzameling van schrijver dezes; zij zijn beide versierd met reliefbloemen in dezelfde kleur; aan een van deze is nog een zilveren kettinkje bevestigd, dat deksel, tuit en oortje verbindt, terwijl op de deksel als knop een zilveren paauwtje en op de tuit en oortje een dito eendje zijn aangebracht.

Hoogst belangrijk in dit opzicht is de zoo beroemde porseleinverzameling in het Johanneum te Dresden, die gelegenheid biedt om een groot aantal der eerste voortbrengselen van BÖTTGER met anderen van Chineeschen en van Hollandschen oorsprong te vergelijken. In de vitrines, die de oudste producten van BÖTTGER bevatten, is eene kleine afdeeling afgezonderd, waaronder ik theepotten van ARY DE MILDE opmerkte, o. a. een met een verguld zilveren montuur als boven omschreven is.

Nog bevat het Johanneum een afzonderlijke verzameling, door Dr. SPITZNER bijeengebracht en in 1890 voor het Museum aangekocht, waarin men behalve de oudste producten van BÖTTGER ook eenige van onze Delfsche plateelbakkers aantreft; o. a. van ARY DE MILDE een roode theepot met draken en relief versierd, alsmede een rood-bruin theekopje met opgelegde zwarte bloemen.

Van JACOBUS DE CALUWE een roode theepot met bladeren en relief, in afdeelingen verdeeld en met een zilveren kettinkje voorzien. De stempel is gelijkvormig aan dien van DE MILDE, doch het vosje springt naar rechts, waarboven de naam in drukletters. Een roode theepot, versierd met opgelegde draken draagt een stempel zijnde een vosje waarboven de naam: LAMB. VAN EENHOORN.

Eindelijk nog een rond bakje met achtkantig opstaanden rand, versierd met bloemen en ornamenten en relief; in het midden is een medaillon, waarin een theepotje en daarboven M. DE MILDE. Omtrent deze laatste kan ik evenwel niets mededeelen, daar ik onder de talrijke leden dezer familie, die in de archieven vermeld worden, geen enkele met dezen voornaam heb aangetroffen.

Hoewel het mij niet mogelijk was, om alle vraagpunten die zich bij dit onderwerp voordeden, voldoende toe te lichten, zoo hoop ik evenwel dat de lezers van dit opstel mijne overtuiging zullen deelen, dat de kunst van namaken van Chineesche roode theepotten het eerst te Delft is uitgevonden en wel minstens een kwart eeuw vóór dat FR. BÖTTGER daarin geslaagd is, zoomede dat de roode theepotten met de namen der genoemde Delfsche plateelbakkers gestempeld niet onder Meissner, doch onder Delfsch fabrikaat moeten worden gerangschikt.

KRITISCHE OPMERKINGEN OMTRENT OUD-HOLLANDSCHE SCHILDERIJEN IN ONZE MUSEA

DOOR

DR. C. HOFSTEDE DE GROOT.

IN den zeventienden jaargang van dit tijdschrift maakte ik eenige kritische opmerkingen omtrent schilderijen in het Rijksmuseum. Wat hier thans volgt kan als eene voortzetting van het toen medegedeelde worden beschouwd. Hoewel ik mij bij voorkeur wensch te bepalen tot schilderijen in onze openbare musea, kan het zijn nut hebben af en toe een blik te slaan op schilderijen daarbuiten, zelfs al komen zij niet onmiddellijk als vergelijkingsmateriaal in aanmerking. Dit geldt reeds aanstonds van de schilders van den naam

RAVESTEYN.

Over deze is door de redacteuren van Oud Holland gehandeld in een tweetal doorwrochte artikelen in den negenden en tienden jaargang. Van verschillende daar genoemde artisten kan ik het oeuvre vermeederen, van een enkele voor het eerst aantonen. Dit laatste geldt van HUBERT RAVESTEYN, den Dordtenaar, omtrent wien HOUBRAKEN mededeelt, dat hij schapestalletjes, boerenmeiden die ketels staan te schuren of met een boerenknaap staan te praten, varkens op de leer en jongens die met de blaas spelen schilderde. Van dezen schilder is heden ten dage geen enkel schilderij bekend en ik kan ook thans geen

voluitgemerkt stuk van hem aanwijzen. Ik meen hem evenwel weergevonden te hebben in den aan de beoefenaars der Hollandsche kunstgeschiedenis welbekenden en niet al te zelden voorkomenden monogrammist **I-R**, wiens meest gewone voorstellingen interieurs van keukens of schuren zijn, die in arrangement en voorstelling op Dordrecht en Rotterdam als plaats van herkomst wijzen. CORNELIS en in zijn vroegen tijd ook HERMAN SAFTLEVEN, PIETER DE BLOOT, EGBERT VAN DER POEL, H. M. SORGH, VAN BATTEM e. a. hebben dergelijke interieurs geschilderd: aan de eene zijde een rijk en meestal artistiek gegroepeerd stilleven van keukengerei, vaten, ketels, tonnen, bezems, groentes enz., enz., aan de andere zijde een open plek met een enkele figuur, 't zij op den voorgrond 't zij meer naar achteren. Voorts een varken aan den balk met kinderen er naast, die een blaas opblazen. In den regel zijn deze stukken, indien van de hand van **I-R**, in een bruinen toon zorgvuldig en ietwat droog uitgevoerd. Karakteristiek zijn de scherp opgezette lichtjes, die aan het geheel een onrustigen indruk geven. Het schildersmerk is met microscopisch fijne letters op een verborgen plaats, meestal aan de zijkant van een tafel of aanrechtbank in den schaduw aangebracht. Op enkele stukken onderscheidt men door een openstaande deur of venster den toren van Dordrecht.

Een tweede aanwijzing voor den samenhang met deze stad levert het schilderij in het Rijksmuseum, dat aanleiding heeft gegeven tot deze regelen. Het draagt nog geen nummer en is in bruikleen gegeven door den heer DE NERÉE VAN BABBERICH, die het ook op de Utrechtsche tentoonstelling inzond (Nr. 397 van den catalogus h. 42 br. 34 cM.). De voorstelling bestaat uit een kruik van grijs steengoed met roode en blauwe versierselen, eene roode test, een bierglas met bruin bier, twee pijpen op een tinnen bord, een pakje zwavelstokken en een pakje tabak met het na te melden opschrift. Dit alles is geplaatst op een bruine houten tafel, die gedeeltelijk met een donkergroen kleed bedekt is. De schilderwijze herinnert het meest aan die van de stillevenschilders J. v. D. VELDE en J. FRIS en wijkt af van RAVESTEYNS meeste overige kunstprodukten; men vindt er noch den bruingeelen toon, noch de overdreven glimmende lichtjes in. Waarschijnlijk is dit toe te schrijven aan den tijd van ontstaan. Blijkens het jaartal 1664 is het een vroeg schilderij van den schilder, die immers eerst in 1669, nog als jong mensch in 't huwelijk trad. Het verdere opschrift van dit stuk luidt: *Orienteel Verginis Toback, tot Dordrecht in de Nieustraet in Blienbergh*. Dergelijke opschriften, die men op vele oude schilderijen, vooral stillevens, vindt, zijn in hunne plaatsbepaling een aanwijzing voor de woonplaats van den schilder, ja ik houd het zelfs niet voor onmogelijk dat de schilder tot het huis Blijenberg in de Nieuwstraat in nadere relatie heeft gestaan, hetgeen ik aan kenners van Dordtsche oudheden overlaten moet nader te onderzoeken.

In schildertrant komt met het zoo juist vermelde stuk geheel overeen een eveneens **HR** gemerkt en 167. gedateerd stilleven, dat zich in het bezit van den heer C. G. 't HOOFT Jr., den directeur van het Museum Fodor, bevindt en waar grootendeels precies dezelfde voorwerpen, o. a. het aardige blauwgrijze kruikje met de roode rozetten, op voorkomen.

Voorts zag ik van dezen schilder nog de volgende schilderijen. In de collectie van Dr. STÜVE te Osnabrück een gemerkt stilleven op een tafel, bestaande uit kool, uien, schelvisch, een blauwe schort, appels en aardewerk. Dit herinnerde mij sterk aan een stukje van dezelfde hand, dat ik kort te voren in het bureau van Dr. BODE te Berlijn gezien had, zonder er nadere aantekeningen over te maken.

In 1890 stelde de heer STEINTHAL te Berlijn een stilleven met een keukentafel ten toon, waarop een schotel met visch, een bord met oesters, een koperen ketel en een groote pot staan. Aan den muur hangen o. a. een schoongemaakte visch en een braadspit met een stuk vleesch. (Nr. 104 van den catalogus: Hollandsch meester omstreeks 1650).

In de collectie ARTHUR KAY te Glasgow, die in Mei 1901 te Londen geveild werd, bevond zich onder den naam van HENDRIK ROKES een **HR** gemerkt binnenhuis. Hierin zag men rechts een varken op de leër met schapen, een haan en een hond er om heen. Voorts een uitvoerig stilleven van manden, ketels en potten benevens een aantal koolstronken. Links staat voor een doorkijkje, waardoor men de rivier en den toren van Dordrecht ziet, een jongen met een opgeblazen varkensblaas en geheel links in het halfdonker een vrouw die een koe melkt, die wat motief betreft uit een schilderij van A. CUYP ontleend zou kunnen zijn. (Op paneel ± 35 bij 48 cM.).

Kort geleden (Augustus 1901) zag ik in den kunsthandel te Brussel een interieur met twee boeren bij een bank. De eene van voren gezien strekt de linker arm naar rechts uit en houdt in den langs het lichaam hangenden rechter arm een blauw en grijs kannetje, terwijl de tweede, achter hem staande, een pijp in den mond en een hoog glas met bruin bier in de alleen zichtbare linker hand houdt. Op de bank voor hem liggen een pijpje, eenige zwavelstokken, een tinnen tabaksdoos en een schelp met glimmende kolen. In het geheele stukje zijn bijna alleen geele en bruine tinten, de voorwerpen op de bank zijn min of meer peuterig gedaan, de teekening der figuren is vrij zwak, het geheel herinnert sterk aan RAVESTEYNS stadgenoot PIETER VERELST. Rechts beneden staat op het bankje het monogram.

In den catalogus eener veiling VAN VELSEN, die omstreeks 1800 te Mechelen moet gehouden zijn, bevond zich een stilleven op naam van HUBERT VAN RAVESTEYN, dat geheel met de hierboven beschreven en door HOUBRAKEN ver-

melde onderwerpen overeenkomt.¹⁾ Ook mogen wij aannemen dat een uitvoerig geschilderd stilleven, dat te Dordrecht, RAVESTEYNS vaderstad, in 1720 onder den naam van HERMAN VAN RAVESTEYN (een kamerschilder uit den Haag) verkocht werd, inderdaad van onzen HUBERT VAN RAVESTEYN afkomstig was. (Veiling JOHAN VAN DER HULK; bij HOET en O. H. IX 217.²⁾

Een half dozijn verdere stillevens, die ik in den kunsthandel of in afgelegen collecties tegenkwam, moet ik hier buiten bespreking laten, omdat ik verzuimde er aantekeningen over te maken³⁾. Voor dengene die de karakteristieke schilderijen der collecties Stüve en Steintal goed heeft bestudeerd, zijn de overige werken licht te herkennen.

Wij gaan thans over tot het geven van eenige aanvullingen op het oeuvre der andere minder bekende schilders van den naam RAVESTEYN.

I. ANTHONI VAN RAVESTEYN.

Oud-Holland X blz. 48 vermeldt zijne stukken te Kopenhagen, Gotha en Brunswijk als vaststaande werken. Ik kan hier bijvoegen dat de beide portretten in laatstgenoemd museum, die vroeger onder den naam MIEREVELD gingen, in den nieuwsten catalogus aan A. v. RAVESTEYN zijn teruggegeven (Nrs. 203, 204)

¹⁾ Ik consulteerde eenige jaren geleden een exemplaar van dezen catalogus in de bibliotheek van het K. K. v. S., doch men kon dit, ongedateerd zijnde, thans in de chronologisch gerangschikte collectie niet terugvinden.

²⁾ Het verslag over 's Rijks museum van Schilderijen in 1899 (bl. 13 Noot 2) vraagt waarschijnlijk op grond van deze aantekening: zou het Amsterdamsche stuk een werk kunnen zijn van HERMAN of HENDRIK VAN RAVESTEYN, die stillevens schilderde? Nu waren 10. HENDRIK en HERMAN v. R. twee verschillende personen en 20. schilderde HENDRIK portretten en was HERMAN kamerschilder.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om aan te stippen, dat hetzelfde jaarverslag ten onrechte beweert, dat het schilderij van DIRCK HALS Inv. A. No. 1796 niet gemerkt zoude zijn. Het is niet alleen voluit gemerkt, maar ook gedateerd: 163. Het laatste cijfer is evenwel op de plaats waar het stuk hangt niet te ontcijferen, in sterk zonlicht waarschijnlijk wel. Het komt mij ook onjuist voor te zeggen, dat in de verzameling reeds één à twee schilderijen op naam van DIRCK HALS staan. Met het ééne kan slechts bedoeld zijn de J. M. MOLENAER der verzameling VAN DER HOOP (No. 974) en men kan toch eigenlijk wel verwachten dat de strijd over dit zoo karakteristieke schilderij thans uit is.

Ook kan men gegronde aanmerking maken op de toeschrijving van Inv. A. No. 1794 Het uittrekken eener Spaansche bezetting uit een door FREDERIK HENDRIK veroverde stad aan „PHILIPS of PIETER WOUWERMAN”. Geloof de samensteller van het verslag werkelijk nog, dat PHILIPS WOUWERMAN als schilder van dit versleten en overschilderde doek in aanmerking komt? (Zie Bulletin v. d. Oudheidk. Bond I blz. 39 en verv.)

Eindelijk zou het de moeite waard geweest zijn bij Inv. C. No. 634 GOVERT FLINCKS portret van JONAS JACOB LEEUWEN DIRCKSZ. te vermelden, dat het niet alleen gemerkt, maar ook 1636 gedateerd is, als zijnde dit het vroegst bekende jaartal op een van FLINCKS werken. Zie A. D. DE VRIES in de Gids 1876, III 550.

³⁾ Wel noteerde ik bij mijn bezoek aan Haigh Hall, het buiten van Lord CRAWFORD AND BALCARRAS, een I-R gemerkt schilderij, voorstellende een zingenden man en een op de rommelpot spelenden knaap zonder te durven beslissen of dit het werk van onzen schilder is.

Op het oogenblik, waarop dit artikel ter perse gaat, meldt de heer BREDIUS mij, dat zich bij den kunstkooper IFFENTHALER te Londen een I-R gemerkt stukje bevindt, voorstellende een lachende mosseleer, onder CUYPS invloed geschilderd. Hij houdt een mossel op die uit de schaal valt. Daarnaast mosselen op een tafel, delicaat gepenseeld.

nadat men op grond van het artikel in O. H. naar het monogram was gaan zoeken en dit ook op een er van had gevonden.

Voorts bevinden zich op het huis Duivenvoorde vijf familieportretten, de vader van 48, de moeder van 40 en drie dochters van 20, 18 en 14 jaar door onzen schilder, in het Museum te Hannover twee prinsportretten, vroeger onder MIEREVELDS thans onder J. v. RAVESTEYNS naam (Cat. 1891 No. 415, 416) en in het Museum *Meermanno-Westreenianum* te 's Gravenhage het portret van Mr. GERARD FRANZ. MEERMAN (gedateerd 1623) die alle hoogst waarschijnlijk van dezen meester zijn. Eindelijk zond de Duitsche Keizer op de Berlijnsche tentoonstelling van 1890 het portret van een dame in een rijk met kant bezet, kleurig costuum in, dat onder HONTHORSTS naam tentoongesteld, doch door dr. BREDIUS zeer terecht aan ANT. RAVESTEYN toegeschreven werd.

II. ARNOLD VAN RAVESTEYN.

Aan het t. a. pl. in dit tijdschrift vermelde portret van CORNELIS BOSCH kan ik nog de volgende toevoegen.

Op het kasteel te Zuylen bevindt zich uit het jaar 1660 een levensgroot kniestuk van JACOB CATS in zittende houding, dat in schilderwijze en opvatting geheel, in formaat nagenoeg geheel overeenkomt met het portret van BOSCH. Het volledig adres staat evenals daar op een brief, voorts zijn de werken van Virgilius en Seneca een buste, het groot zegel en andere voorwerpen afgebeeld.

Bij den pastoor van Zoeterwoude bevindt zich het levensgroot portret van een zijner voorgangers, nogmaals uit het jaar 1660, zittende aan een tafel, waarop een kruisbeeld staat en omringd door boeken. Dit schilderij, 90 bij 73 cM. groot, draagt rechts beneden onder de rechter hand van den voorgestelden persoon de volgende handteekening, waarvan ik het facsimile aan den heer J. KOENE te Leiden te danken heb.

Het vierde en laatste tot dusver bekend geworden portret door dezen schilder is in het bezit van den kunsthandelaar F. KLEINBERGER te Parijs. Het kwam voor in de veiling HAEMACHER—BERRÉ in de Brakke Grond te Amsterdam, den 30 Nov. 1897 gehouden, en stelt een man voor met een lange pruik, een bruin costuum, levensgroot kniestuk zittende naast een tafel, waarop zijn rechter elleboog rust. Rechts voluit gemerkt en 1655 gedateerd.

Mogen wij eene aantekening bij VAN DER WILLIGEN, blz. 251, dat AREND VAN RAVENSTEYN, jongman, wonende in den Haag den 17 Januari 1626 met SUSANNEKE KARELS, jonge dochter, wonende in de St. Jacobsstraat te Haarlem, aldaar in het huwelijk trad op onzen schilder betrekken, dan zou daar uit volgen dat deze minstens een tiental jaren vroeger dan tot dusver op gezag van J. VAN GOOL werd aangenomen (t.w. 1615) geboren is. Uit dezelfde aantekening blijkt ook dat ARNOLD VAN RAVESTEYN in 1639 lid van het Haarlemsche Lucasgilde werd.

III. NICOLAES VAN RAVESTEYN, DE OUDE.

In het Museum Ariana te Genève bevindt zich onder No. 224 een tafereeltje, geheel gelijksoortig aan het vroeger eenig bekende schilderij der collectie W. DAHL (O. H. IX 214) voorstellende FREDERIK HENDRIK op een bruin en wit gevlekt paard op den voorgrond van een landschap, op welks achtergrond een ruitergevecht wordt geleverd. Rechts beneden staat de volle handteekening in dezelfde letters als op het schilderijtje bij den heer DAHL.

IV. NICOLAES VAN RAVESTEYN II.

Van dezen schilder kenden de schrijvers van het herhaaldelijk geciteerde artikel tien jaren geleden nog geene werken uit eigen aanschouwing. Mij zijn sedert dien eenige levensgrootte portretten bekend geworden in de verzamelingen van familieportretten bij Jhr. STORM VAN 'S GRAVESANDE te Midlaren, voorstellende drie leden van het geslacht DE KEMPENAER, waarvan twee uit het jaar 1684 gedateerd en bij Baron VAN BRIENEN VAN DE GROOTELINDT op den huize Clingendaal, voorstellende twee zittende dames in een landschap met een wapen vertoonende een rooden eenhoorn op een wit veld. Al deze portretten zijn voluit gemerkt met sierlijke handteekeningen; zij verraden sterken invloed van JAN DE BAEN, die blijkens de berichten van J. v. GOOL RAVESTEYNS leermeester geweest is. De heer MOES deelt mij voorts mede, dat zich onder de familieportretten bij den oud-hoogleraar VALETON te Utrecht ook N. v. RAVESTEYNS bevinden.

JOHANNES VERMEER van Haarlem.

Een reeds veel besproken schilderij is het fraaie landschap met den overhaal, Nr. 437 van het Rijksmuseum, afkomstig uit de collectie VAN DER POT te Rotterdam (geveild 6 Juni 1808) en reeds daarin en vervolgens steeds toegeschreven aan JORIS VAN DER HAGEN. Evenwel niet zonder tegenspraak uit te lokken. In de door BREDIUS bezorgde catalogi van het Rijksmuseum vindt men sinds 1887 de aantekening: Jhr. Dr. J. SIX schrijft dit stuk terecht aan JACOB

VAN RUISDAEL toe. In latere uitgaven (o. a. in de Fransche sinds 1891) vindt men de toevoeging: *Celui-ci l'a probablement seulement retouché*. Ook de Meisterwerke des Rijksmuseums (Blz. 49) spreken slechts met reserve over RUISDAEL als schilder van het geheel. Evenwel „dass dieser (d. w. z. RUISDAEL) im Vordergrunde des Bildes mit breitem Pinsel Gräser und Sträucher, hier und dort mit seinem charakteristischen Orange in diese Landschaft gemalt, ist wohl ganz sicher.” Ik kom op dit punt hier beneden terug.

Jhr. SIX heeft dan in Oud Holland (XI blz. 99) zijn meening dat het geheele schilderij van RUISDAEL zou zijn, uitvoerig toegelicht, zonder evenwel daarmede, voor zoover ik heb kunnen nagaan, instemming te hebben gevonden. Het schilderij was en bleef een raadsel. Het eenige punt, waaromtrent men wel aannemen mag, dat alle deskundigen het eens zijn, is dat VERHAGEN als schilder ervan voor goed ter zijde is geschoven. Wij hebben in onze musea te Amsterdam, den Haag, Rotterdam en Utrecht voldoende vergelijkingstukken om dit te constateeren. Wellicht mag men ook als algemeen erkend aannemen, dat het doek te Haarlem in de omgeving van RUISDAEL thuis behoort. Het bezit het algemeen karakter van dat wat men terecht of te onrecht Haarlemsche landschapschool noemt. Ik meen den schilder ervan dan ook te Haarlem gevonden te hebben in den ouden JOHANNES VERMEER. Bij het uitspreken van dezen naam ben ik er op geprepareerd tegenspraak of tenminste bedenkelijk hoofdschudden te ontmoeten bij hen, die den schilder voornamelijk of uitsluitend kennen als schilder van panorama's zooals het gezicht op Noordwijk (Museum Boymans), de stukken in de musea te Brunswijk, Straatsburg en Berlijn, de verzameling THIEME te Leipzig enz. enz. Dit is evenwel niet zijn eenig thema. Gedurende een vrij langen artistieken loopbaan (hij leefde van 1628 tot 1691) heeft hij zoowel zijne onderwerpen als zijne behandelingswijze gewijzigd en mij zijn schilderijen bekend, die voor de toeschrijving van het Amsterdamsche stuk vrij goede bewijsstukken leveren.

In de eerste plaats een voluit gemerkt landschap met een kanaal op den voorgrond, dat de geheele breedte van het schilderij inneemt, hetwelk zich bevindt in de verzameling van den Hertog van WELLINGTON in Apsley House te Londen (Catalogus 1901 Nr. 51). Dit schilderij is in de behandeling der wilgen en andere lage boomen precies zoo gedaan als het stuk te Amsterdam. Ik heb beide schilderijen bij herhaalde gelegenheden onmiddellijk na elkaar kunnen zien en vergelijken en ben steeds meer van de identiteit der schilders overtuigd geworden.

In de tweede plaats heeft het Amsterdamsche stuk in de lucht punten van aanraking met een zekere klasse van VERMEERS. De lucht toch is als geheel genomen helder, wolkenloos. Er drijven slechts enkele sterk omlijnde, hier oranjegeel gekleurde wolken in. Deze eigenaardigheid vindt men op een aantal stukken

van onzen sehilder weder. De eenzaam zwevende wolk is of geelachtig verlicht of donker grijs beschaduwd. Dergelijke stukken noteerde ik o. a. in de verzamelingen SEMEONOFF en JOESOEPPOF te Petersburg, STERN te Weenen en ZURMÜHLEN te Münster.

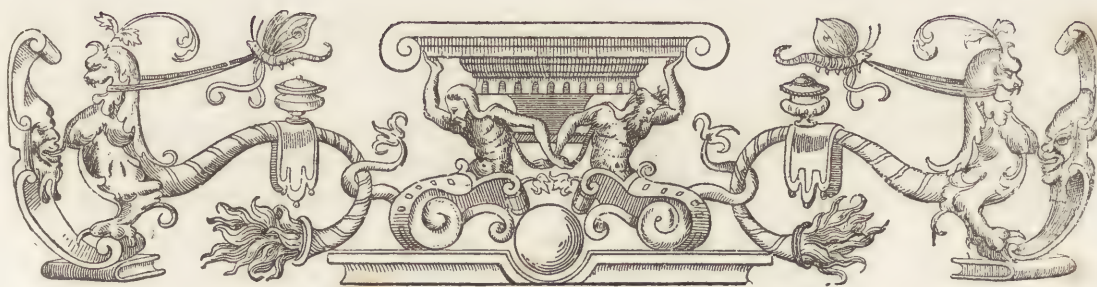
Wat nu de oranjegeele sprietjes en blaadjes van den voorgrond aangaat, die aanleiding geven tot de meening dat J. v. RUISDAEL dit schilderij geschilderd of althans in dit opzicht geretoucheerd zou hebben, zoo wil ik gaarne toegeven dat deze bijzonderheden sterk aan RUISDAEL doen denken, hiermede houdt evenwel alle overeenkomst op. Zij zijn niet RUISDAEL-achtiger dan vele details op vroege HOBBEEMA's of EVERDINGEN's ¹⁾ ook en worden volkomen daardoor verklaard dat VERMEER en RUISDAEL tijd- en stadgenooten waren. Ook in andere opzichten is VERMEER door RUISDAEL geïnspireerd. Hoeveel van zijne panorama's gingen en gaan nog onder de vlag van zijn beroemden en beter betaalden kunstbroeder!

Indien de bewuste voorgrond met zijn Ruisdaelesque sprietjes en grasjes op een schilderij van RUISDAEL zelf voorkwam, zou men vrees ik hard aan de eigenhandigheid ervan gaan twijfelen evenals de genoemde aan ADRIAEN VAN DE VELDE toegeschreven stoffages van J. HACKAERTS, F. DE MOUCHERONS en vooral J. v. D. HEYDE's schilderijen in een stuk van A. v. D. VELDE zelf overgeplaatst wel eens aanleiding tot ernstige bedenkingen zouden geven.

(Wordt vervolgd.)

¹⁾ Er bestaan ook POTTERS met sterk DUJARDIN-achtige en DUJARDINS met sterk POTTER-achtige details. Hoevele stoffages in schilderijen van J. v. D. HEYDE en andere meesters (maar vooral in J. v. D. HEYDE's zijn A. v. D. VELDE-achtig en zoude op de keper beschouwd toch wel eens niet van A. v. D. VELDE kunnen blijken te zijn

De „Stomme Passye” van Jacob Cornelisz.

DOOR

E. W. MOES.

IN mijne „*Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*” (dl. I p. 43—46) heb ik de beschrijving van de door DOEN PIETERSZ. uitgegeven „*Stomme Passye*” moeten samenstellen naar gegevens, die mij voornamelijk verstrekt waren door de vriendelijke hulp der heeren van het Berlijnsche Prentenkabinet. Daar berusten nl. 80 houtsneden, die tot deze reeks schenen te behooren, wat dan ook geheel in overeenstemming was met wat op het titelblad staat:

Hier begint
een scoene stome
passye met storie
wt den bybel en
Euangelien
tot LXXX fi
ghuren
twe.

Gezien had ik echter niet alle prenten van de 80, toen ik er de lijst van moest publiceeren. Zoodoende zijn er eenige fouten ingeslopen, iets waarop de heer CAMPBELL DODGSON van het Britsch Museum mij reeds opmerkzaam maakte. Immers het was onwaarschijnlijk dat er tweemaal in zou voorkomen de Aanbidding der koningen (no. 13 en 16), om slechts één voorbeeld te noemen.

Weinig vermoedde ik toen, dat ik eerlang in de gelegenheid zou zijn, mijne beschrijving te vergelijken met een exemplaar der zeldzame reeks, dat niet alleen compleet, maar zelfs nog vrijwel in den oorspronkelijken toestand verkeert.

Het Rijksprentenkabinet te Amsterdam is nl. onlangs in het bezit gekomen van een lederen bandje met een 16-eeuwsch knipslootje en koperen ringetje, dat het bewuste boekje bevat.

Helaas zijn de fraaie houtsneden, naar het schijnt nog in de zestiende eeuw, vrij smakeloos gekleurd, doch overigens laat de toestand niet het minst te wenschen over, zoodat ik thans een nauwkeuriger beschrijving kan geven.

Het boekje in kl. 8° formaat bevat 10 katerns van 8 bladen, die slechts aan de recto-zijde bedrukt zijn. Hiervan hebben slechts negen katerns een signatuur (doorlopend van A tot I) terwijl van het niet gesigioneerde tiende vel, de helft vóór-, de helft achteraan staat.

De opeenvolging der voorstellingen is soms zonderling, maar de signatuur wijst uit, dat zij de juiste is.

1. Titel.
2. De zeven scheppingsdagen.¹⁾
3. Adam en Eva door God vermaand.²⁾
4. Verleiding van Eva.
5. Bestraffing door God.
6. Verdrijving uit het Paradijs.
7. De offers van Kain en Abel.
8. De broedermoord.
9. Adam en Eva beweenen Abel.
10. De dood van Kain.
11. De Arke Noachs.
12. De verloving van Josef en Maria.
13. Verkondiging aan Maria.
14. Het bezoek aan Elisabeth.

1) In 1527 heeft DOEN PIETERSZ. deze houtsnede ook gebruikt voor zijn volledige bijbeluitgave.

2) Dit prentje, van veel minder qualiteit, is zeker niet door JACOB CORNELISZ. gesneden.

3) Deze voorstelling van een verhaal, dat in den bijbel niet voorkomt, is ontleend aan den Midrasch.

15. De aanbidding der herders.
16. De besnijdenis.
17. De aanbidding der koningen.
18. De opdracht in den tempel.
19. De vlucht naar Egypte.
20. De twaalfjarige Jezus in den tempel.
21. De doop in den Jordaan.
22. De bezoeking in de woestijn.
23. De opwekking van den jongeling van Naim.
24. Jezus en de Samaritaansche.
25. Jezus en de hoofdman over honderd.
26. Jezus op het punt gesteenigd te worden.
27. Jezus en de overspelige vrouw.
28. De prediking van Jezus.
29. De cijnspenning.
30. De genezing van den blindgeborene.
31. Jezus en zijn discipelen.
32. De opwekking van Lazarus.
33. Maria Magdalena wast de voeten des heeren.
34. De intocht in Jerusalem.
35. De verdrijving van de handelaren uit den tempel.
36. Het afscheid van Maria.
37. De omkoopning van Judas.
38. Het Paaschfeest volgens den Joodschen ritus.
39. De voetwassching.
40. Het laatste avondmaal.
41. Jezus op den Olijfberg.
42. Jezus wekt de slapende apostelen.
43. Het verraad van Judas.
44. De Judaskus.
45. Jezus wordt weggevoerd.
46. Jezus wordt voor Caiaphas gebracht.
47. Jezus voor Caiaphas.
48. De bespotting.
49. De verloochening van Petrus.
50. Maria moeder van smarten.
51. Jezus voor Annas.

53. Jezus voor Herodes. ¹⁾
54. De geeseling.
55. De doornenkroning.
56. Jezus wordt aan het volk vertoond.
57. Pilatus zich de handen wasschende.
58. De kruisdraging.
59. Veronica.
60. Jezus wordt ontkleed.
61. De kruisiging.
62. Jezus aan het kruis.
63. Jezus wordt met een lans gestoken.
64. De nederdaling ter helle.
65. Jezus aan het kruis beweend door Maria en Johannes.
66. De afneming van het kruis.
67. De beweening van het lijk.
68. De graflegging.
69. De opstanding.
70. De ontmoeting van Jezus met Maria.
71. De drie Maria's bij het ledige graf.
72. Jezus verschijnt aan Maria Magdalena.
73. De Emmausgangers.
74. De ongeloovige Thomas.
75. De hemelvaart.
76. Het Pinksterfeest.
77. Maria als hemelkoningin.
78. Het Laatste Oordeel.
79. De kroning van Maria.
80. De hemelvaart van Maria.

De meeste houtsneden hebben het bekende monogram van JACOB CORNELISZ, maar gedateerd is geen enkele, en het jaartal 1521 heb ik indertijd gezien op een tweede staat van enkele, aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Over het gebruik dat DOEN PIETERSZ. later nog van deze houtsneden gemaakt heeft, heb ik reeds het een en ander gezegd. ²⁾

¹⁾ Deze voorstelling lijkt vreemd. Er is echter stellig een koning bedoeld, met kroon op het hoofd en scepter in de hand.

²⁾ E. W. MOES, De Amsterdamsche boekdrukkers enz. I p. 46, 47.

Achter dit exemplaar gebonden, doch er niet bijbehorende, zijn nog eenige bladen van een andere uitgave van DOEN PIETERSZ, waarvan ik het bestaan wel aangeduid heb, maar waarvan mij nimmer een exemplaar onder de oogen is gekomen, want hoogstwaarschijnlijk behooren zij tot *THEylich Euangelium Jhesu Christi* dat voorafgegaan is aan het door mij onder no. 41 genoemde *Heylich Euangelium Jhesu Christi*¹⁾. Was mij van deze uitgave slechts het titelblad bekend, hier is een ondertitel overgebleven.

Onder de voorstelling van den Evangelist Mattheus, overschrijvende uit een boek, dat een engel hem voorhoudt, staat in Gothisch schrift:

Dat Euangelii
vā ginte Matthe-
nā den Apostel.
Dat eerste Capittel.

En deze houtsnede is niet de gewijzigde voorstelling zooals zij voorkomt in den hierboven genoemden tweeden druk, maar zooals zij staat in de uitgave, die PELT eerst van het Mattheus-Evangelie afzonderlijk bezorgd heeft.

De signatuur: A viij onder aan de bldz. bewijst, dat er nog zeven bladen aan voorafgegaan zijn, stellig titel en voorwerk bevattende.

De keerzijde en de volgende drie bldz. bevatten dan vers 1 tot 17 van het eerste boek van het Evangelie van Mattheus, waaronder het adres:

Gheprint in dyne
vermaerde coopstadt van Am-
sterdam aen die oude gide in die
kerckstraete By My Doen
Peeterzoon in Enghe-
lenburgh.

Vermoedelijk is deze uitgave voorafgegaan aan de *Glosacie* (no. 39) die eerst omstreeks het midden van 1522 kan zijn uitgegeven²⁾.

1) E. W. MOES, De Amsterdamsche boekdrukkers enz. I p. 55.

2) u. s. p. 51 vlg.

KRITISCHE OPMERKINGEN OMTRENT OUD-HOLLANDSCHE SCHILDERIJEN IN ONZE MUSEA

DOOR

DR. C. HOFSTEDE DE GROOT.

II.

R zijn in de laatste jaren eenige niet onverdienstelijke portretschilders aan het licht gekomen, die in Zeeland thuis behooren. Naast de beide EVERS DIJCKEN, H. BERCKMANS en C. JANSSENS VAN CEULEN, die geruimen tijd te Middelburg werkte en daar groote regentenstukken schilderde, zijn successievelijk Z. BLIJHOOF, KAREL SLABBAERT, A. LOENINGA en SIMON MESDACH als portretschilders uit die provincie bekend geworden. Bij hen sluit zich een schilder aan, van wien ik kort geleden in een particuliere collectie familieportretten twee gemerkte stukken ontdekte, benevens een derde, waarvan ik door de hooge plaatsing niet kon uitmaken of het al of niet gemerkt was.

Van denzelfden schilder zijn in het Rijksmuseum de Nrs. 600 en 601, gecatalogiseerd als: „Hollandsche School, eerste helft of midden der zeventiende eeuw.” Zij zijn afkomstig uit het legaat der Zeeuwsche familie DE WITTE VAN CITTERS en stellen de afbeeldsels voor van PHILIPPE LE MIRE en ANTOINETTE WALLERAN, de eerste op 22, de tweede op 20jarigen leeftijd en beide in 1618 geschilderd. Ook de hierboven genoemde portretten behooren tot een Zeeuwsche familie t.w. de STEENGRACHTS en zijn eveneens uit het jaar 1618. Behalve dit jaartal dragen zij in fraaie groote letters de volle handteekening „JACOB LAMB^s fec.”

benevens de opgave van den leeftijd die bij man en vrouw beide Aet. 47 luidt. Zoowel het karakter der inscripties als het arrangement: levensgroote borstbeelden in een geschilderde ovale steenen omlijsting komt volkomen overeen met de Amsterdamsche stukken, evenals — wat natuurlijk alles afdoet — de schilderwijze en het coloriet, hetwelk een groote voorliefde voor vuile grijs- en roodachtig bruine tinten verraadt.

Zijn deze vier tot dusver bekende schilderijen alle uit het jaar 1618 gedateerd (van het vijfde durf ik om bovengemelde reden ook niets omtrent de dateering te vermelden), — het eenige document wat ons inlichting verschaft over het leven van den schilder, is uit hetzelfde jaar. Uit de Sententien van het Hof van Holland van dit jaar blijkt namelijk, dat JACOB LAMBRECHTSZ schilder te Zieriksee toen deken was van het St. Lucasgilde aldaar en dat dit gilde daar vaste goederen bezat ¹⁾. Vermoedelijk zullen er bij voortgezet onderzoek in de Zeeuwsche familiecollecties nog wel meer portretten van dezen gemakkelijk te herkennen schilder aan het licht komen.

Het portret van Czaar PETER den Groote No. 392 werd in 1821 aangekocht als het werk van AERT DE GELDER en staat sedert dien tijd op naam van dezen schilder. Ik zou de vraag willen opwerpen: om welke reden? Wel is waar zijn de relaties van DE GELDER met den Czaar bekend, maar de schilderwijze van dit portret herinnert mij aan geen der authentieke portretten van DE GELDER, zooals die te St. Petersburg, Frankfort, Dordrecht, bij Baron VAN HARDENBROEK ²⁾ en Baron VAN RHEMEN ³⁾ in den Haag of elders. Voorloopig durf ik den naam van DE GELDER niet door een anderen te vervangen. Ik bepaal mij er toe de aandacht op het schilderij te vestigen.

Tot hetzelfde wil ik mij bepalen bij het schilderij No. 174 Salomo offert aan de afgoden, toegeschreven aan LEONARD BRAMER. Waarom evenwel? Toch niet op grond der handteekening, die L. BRAMIER luidt en niets heeft van BRAMERS gewone wijze van merken. En toch ook niet op grond der absoluut afwijkende wijze van schilderen. Ik beken gaarne, dat ik den naam van den werkelijken schilder vooralsnog niet kan aangeven.

Alvorens van het Rijksmuseum af te stappen, wil ik nog vermelden dat het schilderij No. 879a, toegeschreven aan JAN LIJS gebleken is een copie naar W. C. DUIJSTER te zijn, waarvan de heer BREDIUS het origineel in de collectie

¹⁾ Mededeeling van Dr. A. BREDIUS.

²⁾ Tent. Utrecht No. 300.

³⁾ Portret van HERMAN BOERHAVE, afkomstig van het Huis te Warmond.

LENGLART te Rijssel vond. Ik zelf was onlangs in de gelegenheid in loco de juistheid zijner opmerking na te gaan.

Ook in het Museum te Haarlem bevinden zich een aantal schilderijen, die aan meesters worden toegeschreven, welke stellig aan hun ontstaan part noch deel hebben. Voor eenige ervan ben ik in staat een anderen naam voor te stellen, bij andere moet ik mij er toe bepalen te constateeren, dat de tegenwoordige toeschrijving stellig foutief is en het aan de toekomst overlaten de juiste namen te vinden. Tot deze laatsten behooren o. a.

No. 35. Stilleven op naam van PIETER CLAESZ. Men heeft te zoeken onder de zwakkere navolgers van W. C. HEDA. Wellicht komt zijn zoon GERRIT HEDA in aanmerking. Een juist oordeel zal slechts mogelijk zijn als het stuk van de talrijke retouches ontdaan is.

No. 136. De Kerstnacht, op naam van PIETER LASTMAN. De catalogus geeft op dat dit schilderij gemerkt zou zijn „P. Last me f 1629”, maar van deze handteekening zijn alleen de letters P. L. en wellicht ook het jaartal 1629 leesbaar. Nu gelijkt het schilderij *in geen enkel opzicht* op een der overige vrij talrijke werken van REMBRANDTS leermeester, wiens ontwikkeling wij vooral in de laatste jaren van zijn levensloop voldoende kennen. Den schilder, die door een sterk geprononceerd clair-obscur en door een voorliefde voor vuile bruintgeele en steenroode tinten kenbaar is, hebben wij eerder in de richting van BENJ. CUYP en NIC. MOEYAERT, dan van LASTMAN te zoeken.

No. 146. Portret van MARIA VAN BLEYSWIJCK op naam van NIC. MAES heeft absoluut niets met dien schilder uit te staan en is minstens 20 à 25 jaar na diens dood geschilderd (1715 à 1720.)

No. 163. Portret van JOHANNA ELIANA HUYDECOPER op naam van THEODOOR NETSCHER op wien het evenmin lijkt als het vorige schilderij op N. MAES.

No. 171. Portret van Lord JAMES BETHMAN te Londen op grond van een inscriptie op den achterkant aan JURRIAEN OVENS toegeschreven. Hoe deze laatste schilderde blijkt voldoende uit No. 170 en uit zijne overige bekende werken. Hij overleed in 1678 in Sleeswijk-Holstein, waar hij de laatste vijftien jaren zijns levens vertoefde, terwijl deze Lord BETHMAN omstreeks 1700 te Londen geconterfeit werd, vermoedelijk door een Engelsch schilder. Misschien is hier eene vergissing in 't spel met een Engelsch schilder van den naam OWEN ¹⁾

No. 196. Het Forum van Nerva te Rome, toegeschreven aan JAC. V. D. ULFT,

¹⁾ Natuurlijk niet met den meest bekenden WILLIAM OWEN, die van 1769—1825 of SAMUEL OWEN die van 1768—1857 leefde.

MICHIEL SWEERTS. — GEZICHT IN EEN TEEKENKAMER.

Stedelijke Museum te Haarlem.

lijkt hoegenaamd niet op dezen schilder. Men zou het hooggeplaatste stuk van dichtbij moeten zien om te beoordeelen wie de schilder zou kunnen wezen.

Dezelfde negatieve kritiek moet ik voorts nog uitoefenen ten aanzien van den voorgestelden persoon op het stuk No. 177 door T. QUERFURT in 1701 geschilderd. Deze wordt namelijk verondersteld te zijn DANIEL DEUTZ, die volgens de huwelijksaanteekening in 1708 op 26jarigen leeftijd huwde en dus in 1701 19 jaar oud was. Men behoeft het portret slechts aan te zien om te constateeren dat het niet een negentienjarig jongeling maar een man van minstens 40 à 50 jaren voorstelt.

Positieve resultaten meen ik te bereiken bij de volgende schilderijen.

No. 11. JOB BERCKHEYDE, schilderkamer van een Haarlemsch kunstenaar.

Reeds in den Ned. Spectator van 1893 No. 3 heb ik aangetoond dat de oude traditie alsof onder de voorgestelde personen (alle knapen van 10—15 jaar) de in de aanmerking van den catalogus opgenoemde schilders: D. HALS, F. HALS Fz., H. HALS Fz., J. HALS Fz., K. HALS Fz., J. HALS Fz., D. V. DEELEN, P. MOLYN, G. BERCKHEYDE en J. BERCKHEYDE zouden voorkomen met het oog op hun leeftijd op het tijdstip toen deze voorstelling geschilderd werd, onmogelijk juist kan zijn. Thans kan ik een stap verder gaan en verklaren, dat JOB BERCKHEYDE ook niet de schilder er van is. Dit was veel meer MICHEL SWEERTS of SWARTS.

Als basis van vergelijking voor deze toeschrijving dient in de eerste plaats het schilderij met vier drinkende en rookende jonge mannen in de Pinacothek te München, hetwelk vroeger op naam van G. TER BORCH stond, totdat men ontdekte, dat het nog in 1783¹⁾ onder den naam van SWEERTS te Amsterdam verkocht was. Met dit schilderij komt het Haarlemsche doek in schilderwijze en kleurencombinatie zoo volkomen overeen dat aan de identiteit des schilders niet valt te twijfeien²⁾, Vooral valt de voorliefde voor verschillende nuances van grijze tinten in de kostumes en de grijsachtig roode vleeschtinten in het oog. Desgelijks de breede behandeling van het modelé in groote vlakken in denzelfden trant als de Delftsche VERMEER dit in zijn kleurengamma heeft.

Ook het portretstuk met levensgrooten figuren te Pommersfelden, (No. 561) waaraan een oude traditie den naam van SWEERTS vastknoopt, heeft dezelfde wijze van behandeling. Desgelijks het stuk in de collectie HARRACH te Weenen, terwijl een andere groep van stukken, zooals de nieuwe aanwinst van het Mauritshuis, een Jongmensch, dat zijn pijp stopt in het Museo civico te Milaan (Nr. 118; zie reeds de aanteekening in de nieuwere Münchener catalogi) en het gemerkte stuk

1) Zie KRAMM en de aanteekening in den Münchener catalogus. In de veiling H. BREDEMAN, Amsterdam 1 Juli 1788 komt hetzelfde stuk onder No. 28 nogmaals voor. Het werd toen voor f 79 aan FOUCQUET verkocht.

2) Dit is ook de meening van Dr. BREDIUS, die in de laatste jaren verscheidene schilderijen van SWEERTS in handen kreeg.

der verzameling HOOGENDIJK (tentoongesteld in Pulchri Studio in 1897¹⁾) andere schilderwijzen verraden. Daar wij binnen kort in dit tijdschrift een samenhangende behandeling van dezen schilder mogen tegemoet zien, ga ik thans niet verder op dit onderwerp door. Ik vermeld alleen nog dat wijlen de heer F. D. O. OBREEN mij eens verhaalde dat hij een onbekend portret op zicht ontvangen had, waarvan een uitmuntend kenner onzer schilder- en graveerkunst hem verklaarde, dat hij er wel geen positieven naam voor wist, maar dat het hem in opvatting ten zeerste aan het etswerk van SWEERTS herinnerde. Het bleek daarop dat het schilderij in de familie van den eigenaar bij overlevering ook steeds dezen naam had gedragen. Waar dit portret thuis behoorde en wat er van geworden is, is mij onbekend. Wellicht kan de correspondentie van de directie van 's Rijks schilderijmuseum daaromtrent uitkomst geven.

No. 44*. Portret van DIRCK VAN COORNHERT door CORNELIS VAN HAARLEM is het beste exemplaar van dit herhaaldelijk voorkomende portret en m. i. het eenige dat ongetwijfeld de hand van den schilder verraadt. De overigen, zooals die in de Musea te Amsterdam, Augsburg, Dresden en bij wijlen Prof. M. DE VRIES te Leiden zijn slechts 17^e eeuwse copien er naar.

Bij de portretten van den heer en mevrouw N. L. STOMPWIJK door J. F. DE LA COURT (Nrs. 45 en 46) wordt medegedeeld: van deze schilderes is niets bekend. Men zou kunnen vragen: hoe weet men dan dat de auteur een vrouw en niet een man is geweest? Bovendien kan ik mededeelen, dat in de Leidsche Senaatszaal de voluit gemerkte portretten der professoren J. MARCKIUS en JOHANNES HEYMAN hangen, het eerstgenoemde van 1710 gedateerd, en in de Lakenhal dat van G. BIDLOO uit hetzelfde jaar, Den 7 Aug. 1708 liet JOHAN FRANS DE LA COURT zich 22 jaar oud als Bruxellensis in het album der Leidsche hoogeschool inschrijven en 6 April 1753 herhaalde hij, 70 jaar oud, zijne inschrijving als pictor Leidensis. Ook was hij 12 Dec. 1710 lid van het Leidsche Lucasgilde geworden.

No. 193. Rustplaats voor een herberg wordt aan DIRCK STOOP toegeschreven; het Haarlemsche museum zelf heeft evenwel in No. 199 een gemerkt schilderij van P. VERBEECK als vergelijkingsmateriaal om te bewijzen dat het

1) In een kort artikel in den Ned. Spect. naar aanleiding dier tentoonstelling geschreven, heb ik reeds op M. SWEERTS als schilder van het Haarlemsche stuk gewezen.

2) Een prent door P. TANJÉ in 1745 gegraveerd noemt M. DE LA COURT als schilder van het portret van JOH. v. D. MARCK (v. S. add op M. 3416). Er staat evenwel duidelijk J. F. DE LA COURT op het doek en MARTINUS DE LA COURT (1640—1710) is mij hoofdzakelijk bekend als schilder van pastorales in zwakke navolging van BERCHEM (in Apsley House en bij den heer HAAK te Wageningen). JOH. FRANS zou één der drie zoons JOHANNES kunnen zijn, die M. DE LA COURT successievelijk den 7 April 1683, 25 Januari 1688 en 24 Juli 1689 uit zijn huwelijk met CATHARINA HACKE liet doopen (Fichescollectie der Bibliothèque wallonne). MOES (Icon. Bat. passim) vermeldt nog portretten door D. DE LA COURT en M. DE LA COURT. Men zou deze stukken eens moeten onderzoeken.

eveneens het werk van dezen schilder is, terwijl men omgekeerd DIRCK STOOP op 'een alleszins representatieve wijze leert kennen in het schilderij in 't Rijksmuseum uit de verzameling DE CLERCQ.

Ten bewijze mijner bewering vestig ik bijv. de aandacht op de levendige, harde kleuren: rood in de costumes, blauw in het zadel, in de wijze van behandeling der beide veeren op de hoofdbedekking, op de gezichten van de personen op den achtergrond, op de koppen van de en face geziene paarden, op de steentjes in het terrein van den voorgrond en vele andere dergelijke details.

No. 197. Gezicht op Haarlem van de duinen genomen, door ADRIAEN VAN DE VELDE. Wellicht heeft deze de figuurtjes in dit heerlijk fraaie landschapje geschilderd, dat een uitnemend staal is van de kunst van JOHANNES VERMEER van Haarlem, dien wij hierboven (blz. 126 en verv.) in een geheel ander genre hebben leeren kennen. Het schilderijtje is in alle details karakteristiek voor VERMEER; wij behoeven geen woorden over de toeschrijving te verliezen, gewoonlijk is de schilder in dergelijke panoramas iets donkerder van totaaltint, maar zijn vroege stukken hebben het heldere dat het Haarlemsche schilderijtje kenmerkt. Op grond der vergelijking met stukken als die te Aken (1650 gedateerd) in de collectie WESENDONCK te Berlijn, in het Museum te Breslau (Nr. 138 van den catalogus onder den naam van J. WIJNANTS) mag men het Haarlemsche tafereel aan het begin van VERMEERS rijpen tijd stellen.

Ten slotte zij nog medegedeeld dat onder de onbekende portretten dat van een vlootvoogd (No. 280) hangt, hetwelk zooveel lijkt op enkele schilderijen van A. HANNEMAN onder de familieportretten van VAN AERSSEN, dat ik meen niet mis te tasten door het ook aan dezen schilder toe te schrijven.

Ook in het Koninklijk Kabinet van Schilderijen zijn nog eenige toeschrijvingen aan kritiek onderhevig. In de eerste plaats wensch ik nogmaals met nadruk er op te wijzen, dat het aan LE DUCQ toegeschreven schilderijtje No. 74 toch wel degelijk een K. DU JARDIN is. Wij kennen thans zooveel meer schilderijen van LE DUCQ, dan toen BREDIUS het stukje in 1889 omdoopte, (Gemeentemuseum te 's Gravenhage, Musea te Bazel, te Cassel en te Stockholm, verzamelingen MOLLERUS te Arnhem, LAMPE te Leipzig, SEMEONOFF te St. Petersburg, LIECHTENSTEIN te Weenen,) dat wij positief kunnen zeggen, dat dit stukje niet van hem is, terwijl uit eene vergelijking met het schilderijtje van KAREL DU JARDIN in de verzameling STEENGRACHT even positief blijkt dat deze de schilder wèl is.

Ook het beeld van LODEWIJK VAN DER HELST's kunst wordt verward door de toeschrijving van het damesportret (No. 545) door zijn vader aan hem. Wie de onvaste aard van teekenen en modelleeren van den zoon bestudeerd heeft aan

het portret van ADRIANA HINLOOPEN in het Rijksmuseum, kan onmogelijk dit met ervaren hand op het doek geschreven vrouwenportret op zijn naam overbrengen, dat in alles zoozeer de kunst van den veel talentvolleren vader verraadt.

In den Catalogue raisonné van 1895, den laatsten waaraan ik mocht medewerken, is mijne meening omtrent de beide evenvermelde schilderijen reeds uitgesproken. Ook omtrent een derde schilderij is reeds een vermoeden te kennen gegeven, dat ik thans tot zekerheid kan brengen. Dit betreft het stilleven hetwelk indertijd met een valsche handteekening van G. DOU voorzien als diens werk werd aangekocht, doch dat sinds vele jaren op naam van E. COLLYER staat (No. 402). Inderdaad heeft het met diens werk zeer groote overeenkomst. Mij zijn schilderijen van COLLYER bekend, waarop precies dezelfde voorwerpen, soortgelijk gearrangeerd en in denzelfden stijl geschilderd voorkomen. Toch draagt dit schilderij op de krijtteekening van een oud man de letters I V M. en al moegen hier al veronderstellen dat daarmede zooals ook anders wel voorkomt de teekenaar van dezen studiekop bedoeld wordt en niet de maker van het geheele schilderij, op een stilleven ¹⁾, dat ik in 1894 op slot Fredensborg bij Kopenhagen zag, staat dit monogram op een zandlooper en moet het wel op den schilder van het stuk betrekking hebben. In het vorige jaar (1900) vond ik wederom een stilleven bestaande uit boeken, papieren, muziekinstrumenten en een zandlooper op een tafel die met een kleed bedekt is, ongetwijfeld van dezelfde hand en eveneens met het monogram I. V. M. op den zandlooper. Dit laatste schilderij bevindt zich in het Museum te Nantes, als onbekend gecatalogiseerd, onder No. 557 (78½ bij 69 cM.), en te zamen met het stuk te Fredensborg dwingt het ons het Haagsche schilderij van COLLYER over te brengen op den monogrammist I. V. M.

Nu werd in den allerjongsten tijd uit Engeland een kleine Vanitas gesignaleerd, die de volle handteekening J. v. MEULEN draagt en grootendeels uit dezelfde voorwerpen bestaat als het Haagsche stuk: opengeslagen en gesloten boeken, muziekinstrumenten, een zandlooper, een wereldbol enz. enz., alles op een tafel met een blauw kleed. Ook de schilderwijze komt vrij wel overeen zooals men aan voorwerpen, die aan beide voorstellingen gemeen zijn: den opengeslagen foliant, de omgekeerde luit, de fluit e. a. kan nagaan. Alleen de totaalindruk van het stukje is iets helderder en door het kleine formaat maakt het een iets minder decoratieven, meer gesoigneerden indruk. Het blauw van het tafelkleed vormt een tint, die in het groote stuk ontbreekt. ²⁾

¹⁾ Bestaande uit een tafel met een opengeslagen en een gesloten boek, een fluit, inktpot, papier, globus en zandlooper. Op paneel 85 bij 78 cM. No. 368.

²⁾ Als bewijsstuk voor het groote stilleven in het Mauritshuis werd dit tafereeltje door Dr. A. BREDIUS voor zijn eigen verzameling aangekocht en aan dit museum in bruikleen gegeven.

Ook bevindt zich in het Museum te Aschaffenburg een kleine Vanitas, die voluit J. v. D. MEULEN gemerkt is en blijkbaar van dezelfde hand als het zooeven vermelde stuk. Blijkbaar hebben wij hier den naam van den meester I.V.M. gevonden, en er blijft nog de kwestie open wie deze schilder geweest is, waar hij thuis heeft behoord.

Op deze laatste vraag kunnen wij antwoorden: vermoedelijk te Leiden; dat zijn werk achtereenvolgens aan twee Leidsche schilders is toegeschreven geweest, bewijst a priori reeds min of meer den samenhang met deze stad, waarvan wij bovendien weten, dat dergelijke Vanitas stillevens ¹⁾ er van ouds zeer in trek waren. Ook vermeldt de Leidsche inventaris van 1667 eenen schilder ISAAC VERMEULEN (Verg. den catalogus van het K. K. v. S.), doch voor het overige moeten wij de vraag naar de persoonlijkheid van den schilder vooralsnog onbeantwoord laten. Wij wijzen voorloopig slechts op de mogelijkheid dat hij identiek is geweest met den schilder J. VERMEULEN, van wien het Mauritshuis een kampscene in den trant van P. PALAMEDES, JAN VAN DER STOFFE, ABR. VAN DER HOEVEN en dergelijke meesters bezit ²⁾.

Onlangs heeft W. H. JAMES WEALE in de Revue de l'Art Chrétien onder het opschrift: „Les peintures des maîtres inconnus, tableau attribué à ROGER VAN DER WEYDEN medegedeeld, dat de donateur afgebeeld op de Afneming van het Kruis, die in het Mauritshuis op naam van dezen schilder hangt (No. 264), de Luxemburgsche prelaat NICOLAS LE RUISTRE, prevoost van de St. Pieterskerk te Leuven, kannunik van Dendermonde en archidiaken van Brussel zou zijn, die in 1501 tot bisschop van Atrecht gewijd werd en 9 November 1509 te Mechelen stierf. In het laatstgenoemde jaar grondvestte hij het College van Atrecht te Leuven, welks altaar het schilderij versierde tot aan de opheffing der instelling. Het schilderij zou in de tien eerste jaren der zestiende eeuw geschilderd moeten zijn.

De heer WEALE geeft onbegrijpelijkwijze absoluut geene bewijzen voor zijne mededeelingen, wier juistheid dientengevolge niet te controleeren valt. Eén ding is wel te controleeren en dit uit het schilderij zelf, namelijk dat dit *in geen geval* tusschen 1500 en 1510 *kan* geschilderd zijn. Wij mogen het er oneens over zijn, of het een MEMLING of een VAN DER WEYDEN of wel een werk van een derde tusschen hen beide in staand schilder is, één ding is zeker dat het

¹⁾ Het zou mij niet verwonderen indien ook de tot dusver geheel onbekende stillevenschilder PESSCHERS, wiens Vanitas in 's Rijksmuseum zonder grond in de internationale zaal hangt, zich vroeg of laat als een Leidsche schilder ontpopte.

²⁾ Op mijn studiereizen heb ik meef dan eens stukken aan E. COLLYER toegeschreven op grond van overeenkomst met het Haagsche schilderij. Zij zouden derhalve moeten worden overgebracht op den naam van J. v. D. MEULEN. Zoo o.a. te Castle Howard, in het museum te Marseille, in de verzamelingen HARMS re Lübeck (1889), NOSTITZ te Praag enz.

omstreeks 1450 à 1460 en niet ongeveer vijftig jaren later geschilderd is. Ik behoef hierover geen woorden te verliezen; het zou er slecht uitzien met onze kennis der primitieve schilderkunst ¹⁾ indien wij ons met midder dan een halve eeuw konden vergissen in den tijd van ontstaan van een zoo belangrijk werk

In het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond ²⁾ heeft zich een strijd ontsponnen over de echtheid van het portret van JANE SEYMOUR, hetwelk als copie van HOLBEIN gecatalogiseerd is (No. 278). De catalogus van 1895 meent dat de copie misschien wel op het atelier van HOLBEIN vervaardigd is en geeft op dat het origineel in drie kwart levensgrootte en tot aan de heupen zichtbaar in het museum te Weenen hangt. Jhr. SIX heeft er zeer terecht op gewezen dat origineel en copie op twee punten in het costuum afwijken. In de eerste plaats is de benedenmouw der koningin te Weenen van zilverbrokaat en in den Haag effen wit, en voorts bestaan de paarlensnoeren langs het lijfje om de hals en om de hoofdbedekking ³⁾ te Weenen telkens uit vier paarlen afgewisseld door een grooter en in den Haag deels uit een rei groote parelen deels uit drie paarlen afgewisseld door een iets kleiner gouden ornament of slotje. Merkwaardigerwijze komt deze laatste bijzonderheid op HOLBEIN'S oorspronkelijke schets te Windsor ook voor en het lijdt geen twijfel dat de vervaardiger van het Haagsche stuk behalve het schilderij te Weenen ook de teekening te Windsor heeft gekend en benut. Deze beide zijn door niemand betwijfelde origineelen van HOLBEIN'S hand. Jhr. SIX, die hoewel volgens zijn eigen woorden geen HOLBEIN-kenner, in zijn eerste artikel meende dat het mooie stukje HOLBEIN niet onwaardig zou blijken te zijn (t. a. pl. I 158) is in zijn antwoord (II 33) reeds tevreden, indien in een nieuwen catalogus van het K. K. v. S. niet langer gedrukt wordt, dat dit stukje een copie is van het stuk te Weenen hetgeen het volgens hem „in elk geval niet is”.

Dit laatste is onjuist. Het stukje is in elk geval *wel* een copie naar het stuk te Weenen, behoudens de restrictie in den catalogus reeds gemaakt omtrent het formaat en behoudens de door Jhr. SIX opgemerkte afwijkingen in den beneden mouw en de pavelversieringen. Zoolang het woord copie nog de beteekenis heeft van een niet oorspronkelijk naar de natuur gedaan, maar naar een ander kunstvoortbrengsel gevolgd kunstproduct, zoolang kan men niet anders zeggen dan dat het Haagsche stuk een copie is naar het Weenensche, waarin de vervaardiger enkele wijzigingen heeft aangebracht in de paarlensnoeren die hij op haar beurt

1) En ook met die der kostuumkunde

2) Dl. I blz. 157 en vv. blz. 202 en verv. Dl. II 32, 73, 127,

3) Jhr. SIX had er nog bij kunnen voegen en aan de ceintuur. Daarentegen vergist hij zich in de bewering dat het patroon van den bovenmouw te Weenen anders is als in den Haag. Het zijn en hier en daar gouden streepen in den vorm van kwadraten of ruiten op een rooden grond waardoor dan nog een der diagonalen is getrokken.

naar HOLBEINS teekening copieerde. Dit vastgesteld, blijft de vraag wie de copiïst is geweest, of HOLBEIN zelf of een ander. Vooropgesteld zij hier, dat niemand er aan twijfelt, dat het stukje uit den tijd van HOLBEIN afkomstig is en dat ieder, die niet toegeeft dat het van den meester zelf is, er toch een werk uit zijn onmiddellijke omgeving in ziet.¹⁾ Tot deze laatsten behoor ook ik. Ik heb op mijn zwerftochten door de Europeesche musea naar vrij wat HOLBEINS gekeken, juist met het oog op dit stuk en het er naast hangende vrouwtje (aan wier echtheid ik niet twijfel) en heb nooit een echten HOLBEIN kunnen ontdekken, die het harde en glazige heeft van het gezicht der Haagsche JANE SEYMOUR. De copiïst heeft zijn meester in alle uiterlijkheden van het costuum uitmuntend nagevolgd, maar in het gelaat is zijn kracht te kort geschoten.

In zijn slotwoord citeert Jhr. SIX triomfantelijk het oordeel van JANITSCHKE, die het Haagsche exemplaar voor een replek houdt in tegenstelling met SCHEIBLER en WOLTMANN, die het voor een copie uit het atelier verklaren.

Dit citaat en het stellen van de geringere autoriteit van JANITSCHKE tegenover de veel grootere der beide andere heeren bewijst eenvoudig dat Jhr. SIX, die zich zelf voor geen HOLBEIN-kenner heeft verklaard, ook geen kenner der HOLBEIN-kenners is.

Het schilderij No. 602, voorstellende doode visschen en gecatalogiseerd als „Hollandsche school” schijnt mij het werk te zijn van PIETER VAN NOORT, van wien mij verscheidene dergelijke aan J. GILLIG herinnerende werken (o. a. in de Academie te Dusseldorp) bekend zijn, vooral de kleine onvermiddeld naast elkaar gezette toetsen, waarmede de schilder de schubben aangeeft zijn hem eigen. Schildert hij op paneel dan is hij in den regel iets bruiner en warmer van toon en trekt hij meer op P. DE PUTTER.

Onder de schilderijen, die zich als bruikleen van Mevr. de Gravin VAN LYNDEN—VAN PALLANDT gedurende geruimen tijd in het Mauritshuis bevonden hebben²⁾, was ook een stukje uit de school van POELENBURG, voorstellende een Heilige Familie in een landschap, hetwelk op grond der handteekening werd toegeschreven aan NIC. WILLING of WIELING. Bij een nauwkeurig onderzoek is mij evenwel gebleken dat de handteekening in werkelijkheid luidde A. WEELING. Hiermede vervalt al de geuite bevreemding over den van alle andere bekende schilderijen van WILLING afwijkenden schildertrant, onderwerp, formaat enz. Er

1) Engelsche kenners plegen voor dergelijke atelierstukken den naam van GUIL. STRETES te noemen (WALPOLE I 138); ik weet evenwel niet op grond van welke authentieke stukken.

2) Een kaarslicht aan G. DOU toegeschreven en in het jaarverslag over 1899 vermeld als wellicht het werk van een meester uit diens school is mij, telkens wanneer ik het opnieuw beschouwde, voorgekomen een volkomen echt stukje te zijn.

blijft slechts over te vragen wie de nieuw gevonden schilder geweest is. Omtrent zijn leven (1675—1747) vergelijke men VAN GOOL I blz. 409—412. Behalve wat deze mededeelt, is het bekend dat ANSELMUS WEELING, schilder, in 1698/99 lid van het Middelburgsche St. Lucasgilde werd. Voorts vond ik in de veilings catalogi bij HOET en TERWESTEN de volgende stukken vermeld:

Veiling SANDRA, 3 Aug. 1713 te Middelburg:

No. 57. Een portrait door A. WEELING f 11.0.

Veiling CORNELIS VAN LILL, 18 Juni 1743 te Dordrecht:

No. 57. Een biddende kluyzenaer uytvoerig door A. WEELING, h.
1 v. 1 d., br. 10 d. f 17.10,

Veiling DISHOEK, 9 Juni 1745, 's Gravenhage:

No. 47. Pomona en Vertumnus door WEELING h. 1 v. 7 d., br. 1 v.
5 d. f 13.10.

No. 56. Een slapende Venus van WEELING h. 1 v. 5 d., br. 1 v. 10 d. f 10.10

Ook schijnt er (ook te Middelburg?) een H. G. WEELING bestaan te hebben van wien in de

Veiling GRENIER 18 Aug. 1712 te Middelburg voorkwamen:

No. 8. Een meysje met een wajertje door H. G. WEELING f 4.0.

No. 9. Een conterfeytsel door denzelven f 3.0.

No. 10. Een slapende Diana door denselven f 3.0.

Eindelijk zij hier THOMAS WELING vermeld, die afkomstig van Amsterdam 3 Juni 1710 aldaar poorter werd (Aemstels Oudheid V. 82).

(Wordt vervolgd.)

NASCHRIFT BIJ HUBERT RAVESTEIJN.

(Zie hierboven blz. 121 en verv.)

Dr. BODE deelt mij mede, dat het stukje, dat ik indertijd in zijn bureau zag, overgegaan is in het bezit van den Vorst van LIECHTENSTEIN.

Dezer dagen (October 1901) werd in het Mauritshuis een zeer klein, maar aardig stilleventje van boeken en andere voorwerpen op een tafel vertoond, hetwelk blijkens de overeenkomst in schildertrant van enkele voorwerpen, zooals een tabaksdoos, met het blz. 123 vermelde paneeltje uit den Brusselschen kunsthandel (thans in het bezit van schrijver dezes) ook van HUBERT RAVESTEYN is.

PROTESTANTSCH E KERKGEBOUWEN.

De Zuider-, Wester- en inzonderheid de Noorder-kerk
te Amsterdam, tevens eene bijdrage tot de geschiedenis van het
Fabriek-ambt aldaar.

DOOR

C. H. PETERS,

Rijksbouwmeester 's Gravenhage.

„La dégradation de l'Art est dû à l'apathie
„avec laquelle une nation protestante doit néces-
„sairement traiter les branches les plus élevées
„de l'Art". PUGIN. (Dans ses contrastes)

ONDER al de, voor den Protestantschen Eeredienst in *Nederland* dienende Kerkgebouwen, zijn er nog geen 5 %, is er nog niet één op de twintig, van hetwelk men *kan* zeggen, dat het is, eene werkelijk karakteristiek *Protestantsche* kerk — en onder al de, voor den Katholieken Eeredienst in *Nederland* dienende kerkgebouwen vindt men er hoogstens 4 %, of één op de vijf en twintig of meer, van welke men zou *mogen* zeggen, dat het geen waardig kerkgebouw is voor de Gemeente, waaraan het toebehoort.

Van waar, die zóó opvallende tegenstelling?

Hoe komt het, dat bij één en hetzelfde volk, het *Protestantsche* deel van dat volk, zijn kerkgebouwen, ik zou haast willen zeggen, *verwaarloosd*, terwijl het *Katholieke* deel van datzelfde volk, zijn kerkgebouwen *eert* en *siert*?

Hoe komt het, dat het *Protestantisme* ten onzen, niet zelden bijna reeds tevreden is met kerkgebouwen, soms weinig meer dan eene tegen wind en regen afgesloten ruimte ¹⁾, terwijl het *Katholicisme* ten onzen voor zijn kerkgebouwen veelal niets te goed of te veel is en dit niet zelden door overlading en door te veel ornament, door te veel kleur of te veel goud, de grens zelfs overschrijdt?

Hoe komt het, dat in dezelfde stad, de *Protestantsche* kerk er soms uitziet, weinig beter dan een nare bergplaats van oude banken en half versleten stoelen, terwijl in de *Katholieke* Kerk dierzelfde stad, alles, elk ondergeschikt meubelstukje zelfs, tot de kandelaars toe, door een speciaal deskundige is vervaardigd, na eerst door een geloovig kunstenaar te zijn gedacht en in teekening gebracht, zoodat alles dáár, behalve een zakelijk doel, nog een diepe zin en eene geloofs-beteekenis tevens heeft?

Van waar dat verschil?

Voor de *Katholiek* is de kerk, een Templum Dei, het Huis Gods, een *gewijde* plaats; voor den *Protestant* daarentegen is de kerk slechts een huis des Gebeds, eene plaats van gemeenschappelijke samenkomst, meer niet, al is en wordt ze door sommige predikanten, in oratorischen zin, wel eens een „Huis Gods” genoemd.

De *Katholiek* hecht dus aan zijn kerkgebouw eene veel hogere beteekenis dan de *Protestant* aan het zijne; voor den *Katholiek* is het kerkgebouw het inderdaad onmisbare centrum zijner eeredienst, terwijl de *Protestant* des noods het kerkgebouw kan missen en in 't open veld of in eene particuliere woning, van voldoende afmëting, zijn godsdienst-oefeningen zou kunnen houden.

Zijn daarmede nu, die twee groote uitersten, dat bijna zondigen in het *te veel* hier en in het *te weinig* dáár, die bijna *over*-versiering hier, en dat gemis aan bijna eenige versiering dáár, die bijna *over*-groote piëteit voor het kerkgebouw hier, en dat volslagen gebrek aan piëteit voor het kerkgebouw dáár, is dat alles nu voldoende verklaard, alléén door het verschil in *beteekenis* van het kerkgebouw voor elk dier beide gezindten?

Volgens mij, *neen*.... er is meer, ook de traditie heeft daarin kennelijk haar deel.

Sedert eeuwen toch was en is het in de *Katholieke* kerk gebruikelijk, om,

1) Gewoon om in elk dorp of stad, alwaar bezigheden mij roepen of de omstandigheden mij brengen, even de kerk te gaan bezien, is het eigenaardig, welk eene bevreemding 't zoo eenvoudige verzoek om de Protestantsche kerk even te mogen zien, dikwijls bij koster of kerkvoogd wekt. De kerk te bezien? hm, daar moet stellig iets achter zitten! — en nu komen de vragen: „U wenscht de kerk te zien? — mag ik dan wel eerst uw naam weten? — van waar komt u? — wat is uw beroep? — *waarom* wenscht u eigenlijk de kerk te zien? — wat is het *doel*? — is het om eene dergelijke kerk elders te bouwen?” — vragen zonder eind, zoodat ik, soms weinig tijd te verliezen of geen lust hebbende ze te beantwoorden, mij er meer dan eens van heb afgemaakt met tot eenig antwoord kortweg de wedervraag te stellen: „Mijnheer verplicht mij, met eenvoudig maar te zeggen, of de kerk *al* dan *niet* te zien is?”

zoowel het kerkgebouw zelf, als ook al het daartoe behoorend ameublement, ja, om elk voorwerp van en in dat kerkgebouw, te doen dienen tot sieraad niet alleen, maar vooral ook tot steun en tot verduidelijking van den eeredienst; elke lijn, elke vorm, elk zichtbaar blijvend stuk hout of steen of metaal, dat alles, werd en wordt veelal nog, zóó doordacht bewerkt en geplaatst, dat het, hoezeer ondergeschikt blijvend aan 't kader van 't geheel, toch in eigen vorm-taal meêspreekt tot de goê gemeente.

Het kerkgebouw met zijn geheelen inhoud, men tracht het te doen zijn, een, als het ware *voor allen* opengeslagen evangelieboek, en dit vooral daarom, omdat het *woord* alléén, zegt men, niet voldoende is, daar zijn zoovele hardhoorenden, zoovele dooven, zoovele bekrompenen van geeste, tot wien het woord of niet of slechts ten deele ingaat en die slechts datgene begrijpen en meênemen, wat in meer zichtbaren vorm, wat in beeld of in lijn of in kleur, vóór hen staat en tot hun oog spreekt.

En de *Protestantsche* kerk?

Toen zij voor drie en een kwart eeuw ongeveer, het katholieke kerkgebouw hier bijna allerwege overnam en tot het hare maakte, toen, uit pure réactie grootendeels tegen hetgeen zij daarin *toen* verkeerde en *te veel* achtte, verwijderde zij uit die kerkgebouwen bijna alles wat daaruit maar verwijderbaar was, al het beeldwerk, al het schilderwerk, al het ameublement, niets bleef er dan het orgel, zelfs de preekstoel niet, een hoogst enkele slechts uitgezonderd, ook de doopvont werd buiten gebruik gesteld en verwijderd of slechts bij wijze van souvenir behouden, zooals in *Breda* en in *Zutphen*.

En in die zodoende ledig geworden, wit gekalkte, overgroote gebouwen richtte zij, de *Protestantsche* kerk, zich toen op *hare* wijze zoo goed mogelijk in, voor het moment tevreden met haar eindelijke triumf, tevreden met haar bezit, tot zij daarin straks gewoon geworden, zoodanige ledige, arme en witgekalkte kerk-ruimten, als iets passends, als iets eigens ging beschouwen, als iets dat voor 't vervolg werkelijk voor haar eeredienst zóó en niet anders behoorde.

En terwijl in de *Katholieke* kerk alles spreekt en getuigt van het leven en lijden en sterven en van de groote beteekenis van den Christus en van de deugden en martelingen zijner geloofs-verkondigers, terwijl dáár, overal door voorbeelden en symbolen de kerkgangers worden herinnerd aan hetgeen het geloof vermag en van welke groote waarde en innigen steun dit is voor den zwakken, tot zonde steeds opnieuw geneigden mensch, symbolen en voorbeelden, die, sterk sprekend als zij vaak zijn, bijblijven en op menigeen misschien een dieperen indruk maken dan menig preek, terwijl dáár het geheele kerkgebouw is ingericht om stemming te geven, om den bezoeker te doen beseffen, te doen gevoelen, ge zijt

hier in „het Huis Gods”, verootmoedig u..... heeft onze *Protestantsche* kerk geacht, niets van dit alles van nooden te hebben, alsof ook zij, onder hare geloovigen, geen hardhoorenden, geen dooven en geen bekrompenen van geeste telde, alsof bij haar het woord alléén altijd voldoende zou zijn, om elke ruimte tot een stemmig bedehuis te verheffen en alsof het elk harer voorgangers steeds gegeven ware, met zijn woord alléén, allen te bezielen ten goeden.

Symbolen?..... onze *Protestantsche* kerk, zij benut geen symbolen, zij schijnt zelfs wars van al wat symbool is; zij beseft blijkbaar of heur waarde niet of zij ziet er iets verkeerd in. Slechts bij toeval toch, vindt men bij haar hier of daar nog een enkel symbool, en wel in de eerste helft der XVII^{de} eeuw bij voorkeur het doodshoofd en het geraamte, als „Memento Mori”, iets later vindt men soms den preekstoel- of een lezenaar-voet in de gedaante van een pelikaan, met eigen bloed zijn jongen voedend, en weêr later, komt de cherubijn, ofschoon meestal zóó geplaatst, dat hij zelf niet weet, of hij wel iets te beduiden, te zeggen heeft, veel minder het wat en het tot wien, en eindelijk lost zich de ornamentale versiering bijna uitsluitend op in guirlandes, in wat krullen en in wat bladwerk, hoogstens soms afgewisseld door een palmtak, een duif, of een open-geslagen bijbel.

Alléén het orgel genoot steeds wat meerdere vrijheid, daar vinden wij zelfs *beelden*, een David de harp bespelend, begeleid door musicerende zittende of staande Engelen, en ook vinden wij dáár soms beelden, welke het Geloof, de Hoop en de Liefde moeten voorstellen, terwijl, hoezeer zeldzaam, in enkele ramen met beschilderd glas wel eens eene allegorische voorstelling uw aandacht vraagt ¹⁾. En bij al dien, tot armoede bijna veelal overgaanden, eenvoud der *Protestantsche* kerk, treft u daarin te meer het vertoon van ijdelheid, het onderscheid in maatschappelijken rang en stand, dat zij, in tegenstelling met de Katholieke kerk, in haar gebouwen niet enkel dulde, maar schijnbaar zelfs bevorderde, een ijdelheid en een rangvertoon, zich uitend in en door bijzondere gestoelten, door de wapenschilden der gevers op de vensters en op de meubelstukken en lichtkronen, en niet minder sprekend uit allerlei grafmonumenten en uit de tallooze, vaak rijk gebeitelde grafzerken waarmede oudtijds die kerken geheel bevloerd waren.

Of, en in hoeverre de oorzaken, die de *Protestantsche* kerk ten onzen geleid hebben, tot den vrij nuchteren, vaak killen en niet zelden al zeer weinig

¹⁾ Een enkele keer echter breekt men hier of daar met dien nietszeggenden eenvoud en laat den kunstenaar de vrije hand, zoo o. m. toen ALBERTUS VINCKENBRINCK zijn terecht geroemde preekstoel voor de Nieuwe, (de gewezen St. Catharina-kerk) te Amsterdam mogt maken en niet minder, toen ten jare 1682 „ter eere Godts en tot Dienst zijner Gemeinte aan de Anna Parochie, de kerk aldaar gebouwt werd onder de Besorginge van Jonkheer WILLEM VAN HAREN, Grietman, Midtsghaders Ontvanger-Generaal van het Bildt”.

kerkwaardigen toestand, waarin vele harer kerkgebouwen zich nu bevinden, en of, en in hoeverre dat alles werkelijk van ongunstigen invloed is geweest op de uitbreiding van het Protestantisme zelf en bovendien in hooge mate ten schade heeft gewerkt voor de kunstzin en voor de kunstontwikkeling van ons volk, die vragen, hoezeer in zich hoogst belangrijk, wensch ik nu niet nader te behandelen, alleen veroorloof ik mij hier aan te halen de woorden van een man als JOHN RUSKIN, die in zijn „Stones of Venice” (deel I, bladz. 37) getuigt: „the Protestant kept the Religion, but cast aside the heretics of Rome, and with them the arts by which last rejection he injured his own character, cramped his intellect in refusing to it one of its noblest exercises, and materially diminished his influence. It may be a serious question how far the Pausing of the Reformation has been a consequence of this error.” —

Onder de *Protestantsche* kerken in ons land, bekleed de Noorder kerk te *Amsterdam*, uit een architectonisch-historisch oogpunt beschouwd, eene zeer voorname plaats. — Waarom? — Is zij de grootste of de hoogste onder die kerken? — Is zij onder deze het karakteristiekst gedacht, ontworpen en behandeld? — Is zij het rijkst misschien opgevat, of 't kostbaarst gemeubeld? — Of is zij wellicht het aller-schilderachtigst gelegen, in eene stemmige, rustige omgeving, zoodat natuur en kunst zaâm, hier 't gebouw ten tempel hebben gewijd? — Inderdaad, noch het een, noch het ander is hier het geval. Zij munt niet uit door afmeting, zij is volstrekt niet onze op 't karakteristiekst gedachte en tot stand gekomen *Protestantsche* kerk, van eene rijke opvatting is bij haar zelfs geen sprake, zij is integendeel bitter arm gemeubeld en vormt aan twee zijden door overstaande huizen belend, nauwe straten, terwijl het met enkele overgebleven boomen bezette marktplein aan hare twee andere zijden, elken Maandag de meest typische *Amsterdamsche* achterbuurt-markt-tafreelen ten beste geeft.

Welnu, wat onderscheidt haar dan wel in zoodanige mate van al de andere *Protestantsche* kerken ten onzen, dat zij onder deze eene voorname en nog wel eene onderscheidings-plaats inneemt?

Is zij dan misschien de *eerste*, en dus de *oudste* werkelijk *Protestantsche* kerk *door* en *voor* Protestanten gebouwd? Ook dat niet. — Haar eigenaardige waarde is *alléén* deze, dat in en met haar eigenlijk voor het eerst, eene in allen deele goed doordachte en goed opgeloste *Protestantsche* kerk-type tot stand kwam, eene kerk-type, die voor meer dan driekwart eeuw feitelijk onveranderd, ten voorbeeld, neen meer, tot model werkelijk heeft gediend voor den bouw van tal andere *Protestantsche* kerken zoo ten onzen, als in Duitschland. — Uit *dien* hoofde komt haar met volle recht eene eere-plaats toe in de geschiedenis

van den *Protestantsche* kerken-bouw, eene eere-plaats, haar tot dusverre nog niet gegund, omdat helaas de meeste onzer stede- of historie-schrijvers niet gewoon zijn om de monumenten die zij daarin behandelen vooraf *zelf* eens *goed* te gaan zien, deze *zelf* eerst in hun onderlinge waarde te gaan vergelijken, maar zich meestal vergenoegen met de een of ander na te schrijven en dat doende, dan vaak in hooge mate zondigen tegen het: „eere, dien eere toekomt”. En als die Heeren schrijvers dan nog maar goedvonden met eerlijk weg te zeggen, wat ik u mededeel omtrent deze gebouwen, dat ontleende ik aan C. of D. of W., o neen! — 't wordt als *eigen* opinie, of als resultaat van *eigen* onderzoek opgedischt, zoodat men soms dagen zoekens noodig heeft, om 's mans bron op te sporen, en dan te ontdekken, dat hij geen nieuwe bronnen, maar slechts reeds vervallene benut heeft. —

Hoe is de geschiedenis van onzen *Protestantschen* kerken-bouw?

Toen het Protestantisme in het begin van het laatste kwartaal der XVI^{de} eeuw hier het Katholicisme verving, nam het bijna overal de Katholieke kerken over, verwijderde daaruit al hetgeen direct of zelfs indirect aan dien vroegeren eeredienst ook maar deed herinneren, en richtte die kerkgebouwen nu in voor haar eigen eeredienst. Doch die nieuwe, die zoo in-eenvoudige eeredienst, zonder bijna eenig kerkelijk ceremonieel, hij gevoelde zich in die groote, die ledige gebouwen eigenlijk volstrekt niet t'huis, dat koor, dat dwars-schip, die zijbeuken, die kapellen, zij gaven wel veel ruimte, 't is waar, maar geen bruikbare ruimte, geen ruimte, waarin men overal „den Bedienaar des Godlijcken Woorts” kon hooren en kon zien tevens, en de doop-plechtigheid met het oog kon volgen; men bleef zich echter behelpen, want de oorlog met Spanje had de welvaart geknakt, de handel verlamd en bleef nog bij voortduring te veel offers eischen, dan dat men toen reeds aan den bouw van *eigen* kerken kon of mogt denken.

Toen dan ook in 1588 te *Amsterdam* (dat verondersteld wordt destijds een 60,000 inwoonders te tellen) de kerken te klein werden voor de talrijke gemeente, werd op den 23^{en} Novembris van dat jaar, bij den 36 Raden geresolveert: „dat alzoo die groote kercken genoechsaem te cleijne vallen op Zondaghen ende „andere Ledighe daghen voor de gemeente, aldaer comende omme die Hooft-„predicatie te Hooren, deurt vermenichvuldighe ende overgroote van de Gemeente, „Dat men die Capelle In de Calverstraet, genaemt die Heijlighe Stede sall doen „bequaem maecken omme op de voorn. daghen mede die Hooftpredicatie te „predijcken.”

En ofschoon op den 28^{en} Aprilis 1589 mijnen heren Burgermⁿ de 36 Raden hebben voorgehouden: „hoedat de Capelle In de Calverstraet zoo ontredert is, „dat men die zonder groote costen nijet bequaem sall connen maecken ende die

„saecten in communicatie (geleid sijnde) hebben alls noch bij den Inhoud van „desen gepersisteerd.”

En toen men ten jare 1602 te *Amsterdam* op nieuw meerdere kerkruimte noodig had, werd in de vergaderinge, gehouden den 21^{en} January van dat jaar besloten: „Also men (God Loff) dagelyx bewind, dat dese stad van tijt tot tijt, „meer ende meer toeneempt, ende volckrijcker word, sulx dat de kercken binnen „deselve stad soe wanneer Godes heijlige woord aldaer word gepredickt, deur „den grooten toeloop van 't volck dickwils te cleijn, ofte nyet bequaem zijn, „omme de predication bescheiden te mogen horen. Soe is bij de Heeren Burgerm^{rn}. „en 36 Raden goet gevonden ende geresolveert. dat men bij provisie en metten „eersten sal doen gereet maecken en approprieren St. Ololfs Capelle, ten eijnde, „aldaer sich gepredickt en Godes woord gecundicht mach worden.

„Dat voortz. soe buijten St. Anthonis als buijten de Haerlemmer poorten, „eenige plaetsen sullen worden gedisponeert, alwaer ter gelegender tijt eenige kercken „ten eijnde als voren, soudén mogen worden gesticht ofte gefundeert, tot welcken „eijnde gecommitteert en geauthoriseert zijn d'eersaeme CLAES SIMONSZ. VAN „HEEMSKERCK, ROELOFF EGBERTSZ., JAN THOMASZ. ende PIETER JACOBZ. NACHT- „GLAS Fabriekm^r., alle Raeden, d'welcke van haer ondervinden sullen doen rapport.”

Heeren Gecommitteerden brachten daarop het rapport hunner bevinding uit, onder overlegging tevens van twee caerten, „innehoudende de verclaringe „ende aanwijsingé van de Lengte, brete ende streckinge der respective plaetzen „ende erffen” welke zij buiten elk der beide bovengenoemde poorten 't meest geschikt achtten voor de stichting eener kerk, doch in de Vergaderinge van 5 April 1602 verklaarden Burgemeesteren en Raden „dat de zeer groote ende nodige fabrijcque „bij de hand genomen ten dienste dezer stad, eene zoo notabele somme van „penningen zal behouven ende nae hem trecken, dat den staet der Voorsz. stad „voor dese tijt nijet draagelijck soude wesen te supporterén de costen tot op- „maeckinge der V.z. kercken nodich.”

Op grond daarvan stelde men den bouw dier twee nieuwe kerken voorloopig uit en werd in dezelfde vergadering nu besloten, om ten gerieve „van de „Luiden, wonende bij ende omtrent de Haerlemmerpoort, die het meest deur het „gebreck van aldaer een kerck te fundeeren zijn gedescommodeert, te openen „ende doen approprieren (soe het van node ware) de kercke van 't ronde Bagijn- „hoff ende met der tijt in bedencking nemen soe t'avond ofte morgen de stad, „omtrent de Haerlemmerpoort mochte worden vergroot, dat men alsdan een „bequame kercke met een kerckhoff soude mogen doen stichten ende opmaecken.”

In de Vroedschaps-vergadering van 26 Meij 1603 kwam de voorgenomen kerk-bouw opnieuw ter sprake en nu werd besloten: „Voort alsoe op den eersten

„Junij 1602 bij den voorsz. Raed is geresolveert, dat de ledige erffen gelegen „achter de huizen staende aende zijtzijde van de nyeuwe hoogstraat tot taxatie „van schepenen ten behouwe deser Stadt, souden worden aengenomen, ende dat „een gedeelte derselve soude werden affgesteecken, gehooft ende bequaem gemaect „tot een kerckhoff ende reste gelaten, om daer op te gelegener tijd een kerck „gebout te mogen werden. Ende deurdien men tegenwoordich besich is met het „affbreecken van de reste van deser stede oude muijren, daarvan veel steen is „commende en weinigh bequaeme plaetse te becommen is om deselve te logeeren, „dat oick verstaen werd dat de heijpalen nu wel te becommen ende zeer goetcoop „zijn ende andere consideratien. Hebben burgermⁿ ende 36 Raden goetgevonden „en geresolveert, dat men het fundement van de voorsz. gedestineerde kercke, „metten eersten sal doen heijen, ende ophalen en dat de steen van de voorsz. „muijre commende (voer soe veel aen de kercke van node sal wesen) binnen het „voorsz. geheijde pleijn sal werden gebracht ende ten eijnde het leggen van 't „voorsz. fundement met goede kennisse mach worden gedaen, soo sijn eenige „heeren uijten vsz. Raed gecommiteert omme beneffens FRANS HENDRICKXZ. „OETGENS, oud burgerm^r., de fabriekm^r ende mr. metselaer deser stad de ontwerpen „offte patronen van de vsz. kercke te visiteren ende van haere ondervinding te „doen rapport, omme 'tselve gehoort, al sulcke patroon te arresteren als men „nae gelegentheit van de plaetse raedsaem sal vinden.” — (aldus de Vroedschaps-resolutie).

Aan het plan tot den bouw van twee nieuwe kerken voor den *Protestantschen* eeredienst, waartoe immers reeds in April van het jaar 1589 door de Vroedschap in beginsel was besloten, werd dus nu in 1603, alzoo eerst 14 jaar later, ten minste *eenig* gevolg gegeven, blijkbaar waren echter Burgemeesteren en Raad daartoe nog niet erg gezind, zoodat een stille aandrang van buiten, gesteund door den fabriekmeester, die verklaarde, dat de heipalen nu zoo erg goedkoop waren en dat hij met den afkomenden steen van den stads-muur heusch geen raad wist, (ofschoon de ommuring aan *die* zijde der stad reeds in de jaren 1601 en 1602 geheel *was* afgebroken), zoodat er een stille aandrang van buiten noodig was, om de overheid te doen besluiten althans het fundament van *éene* dier kerken nu te doen leggen.

Diengevolge werd er nu met die fundeering begonnen en op den 21sten Augustus van het jaar 1603 door den zoon van den Regeerenden Burgermeester BICKER, door JAN BICKER, den eersten steen gelegd, der *eerste* *Protestantsche* kerk in Nederland, der Zuider-kerk in *Amsterdam*. Wel had men haar de *Fans*-kerk, naar Johannes den Dooper, willen noemen, maar dat lokte te veel verzet, en daarom kreeg zij, in plaats van eene persoons-, eene plaats- of liever een windstreek-naam, een voorbeeld, later veel gevolgd. Verder dan de

fundeering kwam het *toen* echter niet, de goedkoope heipalen zij waren benut, en de beschikbaar gestelde oude steen was aan het fundament verwerkt en het werk bleef nu stilliggen, het geheele jaar 1604, het geheele jaar 1605, en zelfs gedurende de eerste helft van het jaar 1606.

Op vernieuwden aandrang van buiten, werd alstoen in de Vroedschapsvergaderinge van den 27sten Juli besloten: „Voort alsoe volgens voorgaende „resolutie van den Raed, buijten St. Anthonispoort nu eenige Jaren geleden het „fundement is geleijt, tot opbouwinge van een kerk, ende Burgermⁿ tot meer- „malen van wegen den Kercken Raed, zijn vermaent, ende versocht geworden, „dat het Voorsz. begonnen werck voltrocken mochte worden, opdat de luijden „die overmits de grote confluentie op Sondagen, bededagen ende feestdagen qualijck „hooren cunnen, beter mogen worden geaccomodeert ende bedient, Soe hebben „d'heeren 36 Raden omme de Voorsz. redenen goet gevonden ende geresolveert, „dat de fabriekm^r deser Stede bij goede gelegentheid, ende langsaemerhand al- „doende provisie nodich tot opbouwinge ende vultreckinge van de Voorsz. kercke.”

En inderdaad, uiterst langzaam werd nu de opbouw begonnen en voortgezet, in 1607 kwam men tot het leggen van de zandsteen raamdorpels in de zijbeuken, (blijkens het jaarcijfer op één dier dorpels ingehakt), in 1608 (zie de Kroniek van STAETS) kwam de kerk onder de cap, doch eerst in 1611 „Is vorder't ander werck en *Thoren* worden klaer”, zoodat op den 21sten Mei van dat jaar daarin de eerste, de inwijdings-predicatie kon worden gehouden, terwijl het nog tot in 1614 duurde, alvorens de Suijder-kercks-Tooren geheel was opgemaect of te wel voltooid. — Deze kerk nu, zij is, voor zooveel ik zulks heb kunnen opsporen tot dusverre, de *eerste* kerk voor eene *Protestantsche* gemeente, door een *Protestantsch* architect ontworpen en in opbouw begonnen. Dr. O. DAPPER, zegt dan ook in zijne in 1663 uitgegeven „Historische Beschrijving der Stad Amsterdam,” (bladz. 395) „'t was in deze landen een nieuwigheit, en als een donderslag, toen den luiden „in d'oren, weder van het bouwen der Kercken te hooren, vermits men allengs „uit de gewoonte van dusdanige dingen geraekt was. Want de jongste Kercken „hier in 't ront, waren ten minste over de hondert jaren gesticht geweest, en „door de bloedige beruchte Nederlantsche beroerten, meer Kerken gesloopt, „verniet en aan kolen gelegd, dan vermaekt en gesticht. Doch, heeft het wel- „varen dezer landen, en den zonderlingen aanwas van Amsterdam, weér aenleiding „en oorzaak gegeven tot het stichten der Kerken”.

En wie was nu de bouwmeester dezer *eerste* Amsterdamsche *Protestantsche* kerk?

Haar bouwmeester was, zoo zegt men, en de een zegt het den ander na, niemand minder dan onze beroemde HENDRICK DE KEIJSER, de Mr. Beelthouwer
Oud-Holland 1901.

en Beeltsnijder der stad *Amsterdam*. Noch de Vroedschaps-resolutiën, noch het Groot-Memoriaal, noch de rekeningen dier stad, voor zooveel zij er nog zijn, vermelden daaromtrent echter iets bepaalds, doch men ontleent die opvatting alleen aan een plaatwerk met korte tekst-toelichting, dat SALOMON DE BRAIJ, Mr. Schilder en Bouwmeester te Haarlem, ten jare 1631 tot Amstelredam deed uitgeven, een werk getiteld: „Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tijt, Bestaende „in verscheijde soorten van gebouwen zoo gemeene als bijzondere, als Kercken, „Toornen, Raedhuijse, Poorten, huijse, Graven, en dergelijke gestichten, staende „soo binnen dese stat Amsteldam als elders, alle Gedaen bij den zeer-vermaerden „en vernuften MR. HENDRICK DE KEIJSER, Beelthouwer en Bouwmeester der stat „Amsterdam en in weesen gebracht bij den zeer ervaren CORNELIS DANCKERTS, mr. Metselaer en Boumeester der voorsz. stadt.” — De uitgever CORNELIS DANCKERTSZ. van *Seevenhoven* zegt voorts, dit boekwerk aan de E. E. Hooghe Achtbare Heeren Borgemeesteren midtsgaders de Eerentfeste Thesaurieren der wijdt-beroemde Koop-Stadt *Amstelredam* opdragende: „dat het inhoudt de voor- „naemste konstige Gebouwen onses volckrijckende Amstelredam, alle ghedaen „bij den wijdt-beroemden en vernuften Mr. HENDRICK DE KEIJSER, in zijn leven „uwer E. E. geliefden Dienaer en Bouwmeester der genoemder Stadt.”

Deed DE BRAIJ het in den *titel* voorkomen, alsof alle gebouwen in zijn boek opgenomen uitsluitend zouden zijn ontworpen door DE KEIJSER en uitgevoerd door DANCKERTS, aan het *hoofd* van zijn Eerste Boeck des eersten Deels daarentegen zegt hij: „hier voor te draeghen de Wercken en Ghebouwen, „ghedaen binnen *Amstelredam*, Bij de seer vermaerde en vernutte Meesters, „Mr. HENDRICK DE KEIJSER, Beelthouwer en CORNELIS DANCKERTSZ, Mr. Met- „selaer, *ghesamentlijck* Bouwmeesters der ghenoomde Stadt” — zoodat men daaruit ook kan opmaken, dat die werken het resultaat zijn van den *gemeenschappelijken* arbeid dier *beide, gelijktijdig* in gemeentedienst zijnde Bouwmeesters.

Met opzet, herhaal ik hier, al hetgeen DE BRAIJ's boek ten dezen mededeelt, omdat dit eigenlijk de *eenige* bron is, waaruit men steeds heeft geput, en kon putten, want de Gemeente-archieven, zij bevatten niets beslists daaromtrent en in de kerkelijke archieven werd het mij niet veroorloofd ook maar iets te mogen raadplegen of op te slaan, zelfs niet voorwaardelijk, — geen toegang tot onze archieven, geen blik daarbinnen! — Welnu tot dusverre hebben bijna alle schrijvers over Amsterdamsche bouwwerken der XVII^{de} eeuw, de titelwoorden van DE BRAIJ's boek zóó opgevat, als had *Amsterdam* in de jaren 1595—1621 slechts één bouwmeester, slechts HENDRICK DE KEIJSER, zoodat *alles* wat er in *die* jaren in die stad is uitgevoerd, *zijn* werk zou zijn, eene opvatting, m. i. in strijd, met hetgeen DE BRAIJ verder en wel aan het begin van zijn eerste boek zegt, in strijd trouwens ook met den feitelijken toestand.

Hoe was die toestand?

De stad *Amsterdam* had destijds aan het hoofd van het fabriek-ambt, zooals de afdeeling „Openbare Werken” toen genoemd werd, een *fabriek-meester*, die zorgde voor het onderhoud der gebouwen, bruggen, kaden, enz. die de ontwerpen voor de te stichten nieuwe gebouwen indiende, de noodige materialen kocht, deed opslaan, of deze zoo noodig verkocht, en tevens het finantieel beheer voerde, zie: in bijlage A, Den Eedt van den fabriekmeester; volgens de Thesauriers-rekening over het jaar 1601 door Dr. J. C. BREEN in het Amsterdamsche jaarboekje voor 1900 meêgedeeld, genoot de toenmalige fabriek-meester PIETER JACOBSZ. NACHTGLAS, een tractement van fl. 600.— benevens fl. 30 kleedgeld ¹⁾. Onder den fabriek-meester stonden:

- 1^e, een onderfabriek-meester, zijnde in 't jaar 1601, GERRIT ALBERTSZ. op een tractement van fl. 260, vrije woning en eene schuit spaanders.
- 2^e, sedert 1594 een *penningmeester* van het fabriek-ambt, als hoedanig o. a. den 28^{en} februari van dat jaar in functie trad P. J. NACHTGLAS, die in 1596 FRANS HENDRIKZ. OETGENS als fabriek-meester opvolgde.
- 3^e, een Mr. *Beeltsnijder* ende *Steenhouwer* van deser Stede wercken, als hoedanig den 19^{en} Julij van het jaar 1595 werd aangenomen en beeedigd HENDRICK CORNELISZ. DE KEIJSER, op een belooning van fl. 300.— t'siaers, benevens fl. 20 kleedgeld en een wooning met vrije barninghe van deser stede out hout ende spaenderen, tamelijck te besigen. Zie: bijlage B.
- 4^e, een Mr. *Metselaer* over deser Stede wercken, als hoedanig den 19^{en} Julij van het jaar 1595 werd aangenomen, en beeedigd CORNELIS CORNELISZ. (DANCKERTS) op eene belooning van fl. 400.— t'siaers, benevens fl. 20 kleedgeld en daarenboven een wooning met vrije barninghe van deser stede out houdt ofte spaenderen, tamelijck te besigen. Zie: bijlage C.
- 5^e, een Mr. *Timmerman* over deser Stede wercken, als hoedanig in het jaar 1595 werd aengenomen, na het overlijden van ADRIAEN LENAERTSZ, als zijn opvolger HENRICH JACOBSZ. (STAETS), die in het jaar 1601 had eene belooning van fl. 400.— 'sjaers, benevens fl. 20 kleedgeld, en bovendien evenals zijn voorganger had „tot zijn behoef eene wonijnghe ende daertoe „berninghe van der Stede oude hout ende anders zoevele hij nootlich ende

1) PETRUS PONTANUS zegt in zijn: Historische Beschrijvinghe der seer wijtberoemde Coop-stadt *Amsterdam* verschenen ten jare 1614 bij JUDOCUM HONDIUM in de Calver-stræet in de Wackeren Hont: ten aanzien der fabriek-meesters, „Maer de ghene die de Romeijnen *Curatores* ofte Besorghers der stadt noemden, heetende onse Fabriek-meesters, omdat zij alle dinghen die tot de gestichten der stadt, behooren, besorgen.” —

S. DE BRAIJ is in zijn „*Architectura Moderna*” niet al te best te spreken over een stads-fabriekmeester, want hij zegt in zijn voorwoord „Aen den Leser”: „Maer eener die bewint heeft over den gantschen Bouwe „sonder de geseijde kennisse, wij noemen die tot onderscheijt van de konstigen, Bouw-Heer; als sulcx zijnde „bij macht-hebbingh, of Oversteschap, gelijk gemeijnlijk bij ons de Stee-Fabrijcquen alsulckx zijn, Welcke „dickwijl soo veel van 't pit der sake weten, als een blinden Mol.”

„tamelick in zijn huijs behouwen zall, ende dezelve barnijnghe te besighen „als oft zijn eijghen hout waer ende anders nijet”. Zie: bijlage D.

6^e, soms een *Onder-timmerman*, althans den 24^{en} februari 1616 is geresolveert om HENDRICK JACOBSZ., stads-timmerman, op zijn versoek een onder-timmerman toe te voughen, die hem assisteerd om die wercken te belooopen ende toe te zien, en als zoodanig werd zijn zwager JACOB JACOBSZ. voor fl. 380 voor een jaar aangenomen. (zie: De Kroniek van STAETS door Mr. N. DE ROEVER, bladz. 34) ¹⁾.

Aangezien uitvoering der werken *in eigen beheer* destijds in *Amsterdam* regel, en *aanbesteding*, behalve voor belangrijke graaf- en ophoog-werken hooge uitzondering was, zoo volgt uit de medegedeelde inrichting van het fabriek-ambt, dat de stad toen, onder leiding van den fabriek-meester, in haren dienst had, niet zoozeer drie bouwmeesters, als wel drie bekwame *werkbazen*, die elk aan het hoofd hunner *eigen* afdeeling, hunner *eigen* werkplaatsen van hun *eigen* werkvolk stonden en bij die werkplaats woonden ook. DE KEIJZER had als Mr. Beelt-houwer, de zorg voor de steen- en beeldhouw-werken; DANCKERTS had als Mr. Metselaar de zorg voor de metselaars- en stucadoors-werken ²⁾ en STAETS had als Mr. Timmerman de zorg voor al de timmer-werken en was de Meester in den Stads-timmertuin, terwijl de fabriek-meester had te zorgen, dat over onderlinge

1) Bovendien waren er nog aan het fabriek-ambt verbonden eenige *Roijmeesters*, wier bezoldiging echter niet in de Thesauriers-rekeningen maar in de, op 2 kwartaal-rekeningen na, alle verloren gegane specifieke rekeningen der Fabriek-meesters voorkomen. PETRUS PONTANUS zegt in zijne: „Historische Beschrijvinghe van *Amsterdam*” bladz. 302. „Maer degene die sorghe draghen over de dinghen dewelcke behooren tot de „palen ende oorten der stat, die noemen de borghers met den ordinarische name van *Roijmeesters*, omdat zij „neerstelick, ende soo vele in haer is, vlijtelic toesien of de Wijcken ende Straeten wel op mal canderen „responderen; en dat niemant bouwende in 't gemeijn oft in besonder de proportie der straten te buijten „gae, dat hij de ghemeijne Canalen ende Water-leijdinghen niet eenich beletsel voor en werpe: oft eens „anders licht en beneme”.

Aan elk der drie werkplaatsen of werven waren bovendien nog *onder-meesters* of *onder-bazen* verbonden, wier dagloonen in de loon-cedules door den Meester wekelijksch den Fabriek-meester ter uitbetaling overhandigd of toegezonden, zijn opgenomen.

2) CASPARUS COMMELIN zegt in zijne: „*Beschrijving van Amsterdam*” uitgegeven in Ao. 1694. „De „*Stads-Steen-Thuijn* ligt aan het noordeijnde van de Leijde graft, alwaer de Stads-Oppermeester-Metselaar „woont, achter welke wooning een groot Erf is. — Deze Opper-Metselaar heeft opsicht op alle de Stads- „Metselwerken, Metselaars en Opperluijden, nevens Kalk, Steen en diergelijke materialen, die alhier in voorraad „tot onderhoud van kleijne nootwendigheden opgedaan en bewaart worden.

„Hierbij is nu ook de *Steenhouwerij*, staande onder het opsicht vande gemelde Meester-Metselaar (waarbij alzo blijkt dat *toen*, in 1693, de steenhouwerij en metselarij onder één en dezelfden Meester stonden).

„De *Stads-Timmer-Thuijn* is de plaets daer al het Hout-werk der Stads gemeene werken bereijdt en „klaer gemaakt werden; en dat onder 't opsicht is van een Mr. Timmerman, behalve de knechts, verscheijde „onder-meesters nevens hem hebbende.

„Welke *Timmer-Thuijn* al van buijten menschen gedagten gestaan heeft benoorden de Binnen-Amstel, „tegenover de Roode Brug en 't half ront, tot deze in 1632 werd verplaatst naar de Baen-graft, tusschen de „Thuijn-straat en Angelijs-straat, en in het jaer 1660 werd overgebracht naar de oostzijde van den Amstel, op „de achtergracht, tusschen Weesper-poort en Amstelbrug.” Bij de werkplaats waren tevens de woonhuijzen van den Stads-Timmerbaas en van den Boekhouder, alsmede „werkluijden woonhuijskens.”

samenwerking, door die drie Meesters alles nu ten besten werd uitgevoerd en ieder op tijd met zijn werk gereed en met zijn volk ter plaatse was.

Bij eene zoodanige uitvoering in *eigen beheer*, bepaalde zich bij gewone bouwwerken het aandeel van den Mr. *Steenhouwer* gemiddeld tot hoogstens een $\frac{1}{8}$ ^e gedeelte van het geheel, dat van den Mr. *Metselaar* tot ongeveer een $\frac{2}{8}$ ^e of daaromtrent en was het aandeel van den Mr. *Timmerman* het grootste, ongeveer een $\frac{5}{8}$ ^e, terwijl bij kerkgebouwen het aandeel der steenhouwerij soms steeg tot een $\frac{2}{8}$ ^e, dat der metselarij tot een $\frac{3}{8}$ ^e en dat van den Mr. *timmerman* diensgevolge daalde tot een $\frac{3}{8}$ ^e van het geheel.

Doch *wie* was nu *de* bouwmeester telkens?

Een bouwmeester, in den zin van een, den bouw ontwerpend, detailleerend en de *geheele* uitvoering leidend en daarvoor dan ook *uitsluitend verantwoordelijk* architect, was er niet, *kon* er hier niet zijn, nergens, is daarvan trouwens ook sprake, de fabriek-meester zal, zoo veronderstel ik, het uit te voeren werk, het te stichten gebouw, telkens besproken hebben 't zij met één, 't zij met twee, 't zij met alle drie meesters; al sprekend, of als gevolg dier bespreking werd daarvan nu een schets gemaakt, die nader besproken en overwogen en zoo noodig gewijzigd, eindelijk aller goedkeuring erlangt, en nu door den fabriek-meester aan Burgemeesteren wordt voorgelegd, en door Gecommitteerden uit de Vroedschap veelal nog eens nader met den fabriek-meester wordt overwogen, veranderd allicht en zóó, eindelijk vastgesteld, tot uitvoering komt.

En dat het op *die* wijze ongeveer destijds *moet* zijn toegegaan, daarvoor pleiten mede de persoonlijke eigenschappen en bekwaamheden van *elk* der drie *vak*-meesters, welke in de jaren 1594—1621 te Amsterdam aan het hoofd der stedelijke bouw-werven stonden.

Wie was HENDRIK DE KEIJSER? Te Utrecht in 1567 geboren en woonachtig, is hij aldaar eerst een leerling geweest van zijn vader, den kistmaecker of schrijnwerker, en vervolgens van CORNELIS BLOEMAERT, ¹⁾ den steenhouwer, schilder en vesting-bouwmeester, (+ ± 1593) en vervolgens van JOACHIM WTTEWAEL, den schilder (+ 1604); den 31^{en} October 1591 wordt hij als poorter te *Amsterdam* ingeschreven, („HENRICK DE KEIJSER, beeldsnijder van Utrecht") en dáár op 27jarigen leeftijd, in 1594, aangenomen tot Stads-Beeldhouwer en Beeltsnijder, als hoedanig hij nu aan het hoofd staat der Stads-steenhouwerij, en zich persoonlijk doet kennen als een hoogst bekwaam en gezocht Beeldhouwer, die in klei ²⁾, in steen ³⁾ en in marmer ⁴⁾, werkelijk een *Meester* is, en

1) De beeldhouwer, zooals men meent, van den preekstoel in de St. Jan te 's Hertogenbosch.

2) Getuige het model der „begræffnisse" van Prins Willem I, zijnde, uitgevoerd in gebakken aardewerk, eene studie van het liggende gedeelte van diens Graftombe, nu in het Rijksmuseum.

3) Getuige vooral het beeld „der Razernij" in het Rijks Museum, door den Heer A. PIT hem toegeschreven, alsook zijn beeldhouwwerk aan verschillende nog bestaande gebouwen te *Amsterdam*.

4) Getuige vooral de Graftombe van Prins WILLEM I te *Delft*.

buiten zijn ambts-werk om, dat hem daartoe inderdaad voldoende tijd liet, nog tal van particuliere werken in en buiten *Amsterdam* uitvoerde, zooals o. m. de Graftombe ter eere van Prins WILLEM I. in de Nieuwe kerk te *Delft*, hem door de Staten van Holland in 't jaar 1616 opgedragen.

DE KEIJSER, hij was echter vóór alles *beeldhouwer*; in *dat* vak, in *die* richting, lag blijkbaar zijn opleiding, zijn aanleg, zijn roeping, zijn werkelijk talent; zijn meeste werken getuigen, dat hij ze *zelf* heeft geboetseerd, zijn beste, dat hij *zelf* het was, die, in *die* mate aan den kouden steen en aan het kille marmer, het warme, het tot u sprekende, het werkelijke leven wist te geven. Als *de* Meester echter der Stads-steenhouwerij, alwaar het beeldhouw-werk inderdaad uitzondering en het steenhouwwerk hoofdzaak was, was hij natuurlijk de man, die had te zorgen voor de goede bewerking en voor de tijdige levering van den gehouwen steen, voor de verschillende telkens onder handen zijnde stads-werken benoodigd, dit vorderde tal van uitslagen, tal van bemoeiingen, welnu, als erkend man van smaak, geheel t'huis in de vrije behandeling der klassieke kunst-vormen, werd hem nu, door zijn collega's DANCKERTS en STAETS, dit alles van lieverlede blijkbaar geheel overgelaten. De geheele detailleering en de artistieke behandeling van al het steenhouw-werk, 't werd zodoende geheel en al *zijn* werk, en in de deur-omlijstingen met heur bekroningen of afsnuitingen en opschrift-cartels, in de raam-encadrementen, in de behandeling der kolommen en kroonlijsten, in de details van de afdekking der gevels en contreforten, enz. zie ik voor mij meer speciaal het werk, het 'directe aandeel van DE KEIJSER, in hetgeen de drie stads-bouwmeesters te zamen, hadden tot stand te brengen. Dat doende, nam hij, de beeldhouwer, onwillekeurig dus een deel van hetgeen anders des bouwmeesters taak is, over, en in *dien* zin werd hij mede-bouwmeester.

Doch het zal menig bouwmeester, zoowel toen als nu, veel gemakkelijker vallen om zich tot beeldhouwer te bekwamen, dan het een beeldhouwer moet vallen om des architect's taak geheel of ten deele over te nemen, want, hoe verwant die beide kunstvakken, de bouw- en de beeldhouw-kunst ook mogen zijn, haar wegen zijn volstrekt uiteenlopend, beide eischen zij voor den beoefenaar een *eigen* opleiding, en inzonderheid de architectuur, een technisch kunstvak, op wetenschap en op ervaring gegrond, een wetenschap en eene ervaring, die inderdaad maar niet zoo voor het grijpen liggen.

Doordien DE KEIJSER echter steeds meer door allen, als een bekwaam kunstenaar werd erkend en gevierd, want het werk van een „aan steen leven gevend” beeldhouwer, spreekt oneindig veel meer tot de menigte en is door haar ook veel gemakkelijker naar waarde te schatten, dan het bouwwerk van een erkend knap bouwmeester, welnu, naar mate DE KEIJSER's roem toenam, namen

allicht zijn aandeel in 'en zijn invloed bij de besprekingen in het fabriek-ambt mede toe, en daarmede dus ook zijn mede-bouwmeesterschap; onwillekeurig werd nu van lieverlede door de burgerij alles op DE KEIJSER's naam gesteld, zoodat toen S. DE BRAIJ, negen jaar ná DE KEIJSER's dood, den 14 Dec. 1630 in Haarlem zijn boek „de *Architectura Moderna*” beëindigde, hij daarin op grond van DE KEIJSER's roem, blijkbaar zonder voldoende voorafgaand ernstig onderzoek, HENDRICK DE KEIJSER eigenlijk voorstelt als *de ontwerper van alles* en DANCKERTS DE RIJ als *de uitvoerder van alles*:

„Die, hetgeen dat HENDRICK schetst
„Konstigh met zijn hant opmetst,”

of ook: „Siet wat DE KEIJSER kon uijtrecchten met DE RIJ”, terwijl hij daarentegen de man, die m. i. het meeste aandeel had in al de bouwwerken die hij noemt, terwijl hij HENDRICK JACOBSZ. STAETS in zijn boek niet eens noemt, niet eens bij name vermeldt, maar hem, de Stads-Mr. Timmerman totaal negeert zelfs. Waarom DE BRAIJ, die het toch werkelijk beter had *kunnen* weten, juist DE KEIJSER als *Stads-bouwmeester* zóó uitsluitend op den voorgrond stelt, aan DANCKERTS slechts in de tweede plaats eenig aandeel in de eer gunt en STAETS niet eens noemt, dat is mij niet duidelijk. Dank zij DE BRAIJ's boek echter, dat reeds in 1651 in *Amsterdam* werd herdrukt, is DE KEIJSER, de Mr. Beeldhouwer, nu geworden *de* groote, de *eenige* bouwmeester van zijn tijd, is DANCKERTS geworden de goeie Mr. Metselaar, en werd STAETS, de Mr. Timmerman, de door allen vergetene. En als men *nu*, een 300 jaar later, nu bijna alle geschreven en in schets-vorm vroeger nog aanwezige bewijsstukken van eens ieders aandeel in die groote ontwikkelings-periode der stad *Amsterdam* verdwenen zijn, het aandeel van *elk* dier *drie* meesters wil nagaan, opsporen en vast stellen, dan mag men eerst beginnen, met alle vroegere schrijvers over dat tijdvak terug te brengen tot hun vrij wel eenige bron, tot DE BRAIJ, om daarna, zonder het te willen, tevens in tegenspraak te komen met *die* schrijvers uit *dezen* tijd, welke, getuige o. m. het eerste gedeelte van het nog in uitgave zijnde groote prachtwerk: „*Amsterdam in de Zeventiende Eeuw*”, trots meerdere en betere studie gegevens, toch nog ten dezen de traditie blijven volgen.

Het is echter niet te ontkennen, dat DE KEIJSER, vooral doordien hem, behalve het beeldhouwwerk ook de detaileering van het steenhouwwerk grootendeels werd overgelaten, een grooten invloed gehad heeft op de bouwwerken en op de bouw-vormen van zijn tijd, hetgeen ten deele, echter eerder ten nadeele, dan ten voordeele is geworden voor onze verdere bouwkunst.

Een bouwmeester toch is gebonden aan, behoort vóór alles uit te gaan van gezonde, constructieve beginselen, waaraan hij steeds zijn oplossingen en zijn vormen-

keuze toetst, welnu dat *kon* en dat *deed* DE KEIJSER in zijn details niet, hij gebruikt, bij voorkeur, bijna vrije, spelende, zelfs grillige vormen, getuige vele zijner cartels en een deel zijner gevel-afdekkingen en gevel-bekroningen, en daardoor is hij helaas geworden, volgens Dr. GEORG GALLAND (Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei, bladz. 231): „der Vater des Barockstils in seiner Heimat” — of met andere woorden, hij heeft volgens GALLAND onze bouwkunst op een pad gebracht, waarop zij, tenzij zij bij voortduring kon beschikken over groote kunstenaars, reeds spoedig *moest* vervallen in het vreemde, in het gezochte, in het bizarre en in het smakelooze.

DE KEIJSER stierf, oud 54 jaar, op den 15^{en} Mei 1621, alzoo nog in de volle kracht van zijn leven, te midden van zijn werkkring, en opvallend is het, dat de laatste groote werken waarin hij, 't zij *uitsluitend* betrokken is, zooals de Graftombe voor Prins Willem I, 't zij *ten deele* betrokken is, zooals de Wester-kerk voor *Amsterdam*, architectonisch het minst gelukkig zijn.

Op de vraag, wie was DE KEIJSER? is dus mijn antwoord, hij was een uitstekend beeldhouwer; in samenwerking met een bouwmeester even groot in de architectuur als hij in de beeldhouwkunst, hadden die twee, ongetwijfeld in allen deele meesterstukken kunnen leveren, doch een zoodanig bouwmeester was er destijds niet, *Amsterdam* had *toen*, geen *allen* en *alles* leidend, voor ieder denkend en ontwerpend en verantwoordelijk *bouwmeester*, maar een fabriek-meester, die met de stads-meesters der drie bouw-bedrijven een zoodanig bouwmeester verving, en die *fout*, zij is de oorzaak, dat zoowel de Zuider- als de Wester-kerk van *Amsterdam* geen betere monumenten zijn geworden, en dat DE KEIJSER, door geen echte bouwmeesters-hand teruggehouden, helaas in het barocke is vervallen. —

En wie was CORNELIS CORNELISZ. DANKERTS? Hij was de zoon van den vorigen Stads-Mr. Metselaar, van CORNELIS DANKERTSZ, bijgenaamd DE RIJ (de Rooimeester), die oud 24 jaar, na het overlijden zijns vaders in 1595 als Opperste Metsel-baes in stads-dienst kwam, met de bepaling: „dat hij, daer het van noode „sal zijn, met den truffel selfs moet medewercken”. Hij was een ervaren bruggen- en gewelven-bouwer, een man, door DE BRAIJ mede „een seer vermaerde en „vernufte *bouwmeester* van Amstelredam genoemd; een man, voorts seer arbeijdt-„saem en naerstigh en sonderlingen ervaren in zijn konst en Handwerck, in zijn reden „en manieren gantsch stil en oprecht, een goet Burger, en geen bedriegelijckheijdt „in hem hebbende noch oock sijn selven ijets latende beduncken, of sich ver-„heffende, ofte eens anders eere toe sich soeckende te trecken”..... en is „tegenwoordigh (1631) al een man van goeden en hooghen ouderdom, hebbende „69 jaren, doch niet te min noch een vast man en alsnoch in sijnen dienst „en overste Meesterschap vervolghende, zijnde als tegenwoordigh boven de gewoon-

„lijcke wercken der Stadt besich met de volvoeringe van de Wester-kerck en der-
„selver Toorn, over den welcken onsen Bouw-meester Mr. HENDRICK DE KEIJSER
„gestorven is. — ¹⁾

VAN DER AA, zegt in zijn in 1858 verschenen Biographisch Woordenboek, dat hij *tevens* was plaatsnijder en handel dreef in prenten en landkaarten en noemt zes boekwerken op, welke door hem geschreven zouden zijn, o. a. een boek: „Architectura van Kappen en Trappen” alsmede eene vertaling van het werk van SCAMOZZI, getiteld: „Grondregulen der Bouw-const ofte de uijtnementheijt van de vijf Orders der Architectura van VINCENT SCAMOZZI uijt het Italiaens overgeset en met curieuse copere plaeten verciert”. Het titelblad dezer in 1640 te *Amsterdam* verschenen uitgave van dit werk, geeft tevens zijn portret, omsloten door de sijmbolen der architectuur. Hoezeer deze boekwerken, naar ik vermeen, door onzen Stads-Metselaar zijn bewerkt en geschreven, zoo heeft VAN DER AA hem, blijkens onderzoekingen van den Heer E. W. MOES, toch ten onrechte als de graveur en uitgever vermeld. Als schrijver van zoodanige werken, was hij dus niet enkel een gewoon Mr. Metselaar, die zijn vak kende, maar een geletterd man tevens, geheel t’huis in het volle bouwvak, en daarom met volle recht mede-bouwmeester in het fabriek-ambt destijds, een man overigens, die op grond van zijn bescheiden karakter, gaarne een ander al de eer gunde, ook al kwam een deel dier eer hem eigenlijk toe. —

En wie was ten slotte HENDRIK JACOBSZ. STAETS? Noch S. DE BRAIJ, noch C. KRAMM, noch J. IMMERZEEL, noch VAN DER AA, niemand maakt ook maar eenige melding van hem, blijkbaar bestaat hij voor hen niet, en toch nam hij werkelijk het actiefste en het grootste aandeel in al de stads-bouwwerken van de jaren 1595—1625, en had hij stellig van hun drieën, de drukste taak, de grootste verantwoordelijkheid en het lastigste deel van het gezamenlijke bouwmeesterschap.

Bezwaard met de grootste werkplaats, den stads-timmertuin, en met het meeste werkvolk, over de 100 man soms, vroeg en verkreeg hij dan ook in het jaar 1616 een *onder-timmerman*, die hem waar noodig kon vervangen en helpen; van zoodanige hulp was evenwel bij DE KEIJSER of DANCKERTS geen sprake, integendeel DE KEIJSER had volop tijd over voor allerlei particulier werk en DANCKERTS vond blijkbaar nog allen tijd om verschillende bouwkundige studie-

¹⁾ DE BRAIJ besluit zijn boek den 14en December 1630, met te zeggen:

„O konstlievende DANCKAERTS! ik maëck een eijnde aen de begeerde Beschrijving deses Boecks, maer niet een eijnde aan u wel verdiende Lof, zijnde ghehouden bejide de levendige en dooden, welcker gedencknisse door u arbeid sekerder is bewaert als door hen wercken selve, en wij genieten door u vlijt, dat ijeder blijvende in „zijn Stadt en selve binnens huijs, ’t allen tijde alst ons maer lust en believe, ons mogen als in wesen voor „ooghen stellen een menighte en veelheijt van verscheijde aenmerckelijcke Gebouwen en Gestichten, staende in „verscheijde plaetsen en oorden”.

De lof DANCKERTS hierin toegekend, betreft blijkbaar echter meer den uitgever DANCKERTS, dan den bouw-meester van dien naam.

Oud-Holland 1901.

werken zâam te stellen. Dat DE BRAIJ hem negeert is te opvallender, omdat het juist STAETS was, die ten jare 1610, geholpen door den Landmeter LUCAS SINCK,¹⁾ het grootsche plan voor de uitbreiding der stad ontwierp met de drie nieuwe grachten, de *Heeren-gracht*, de *Keizers-gracht* en de *Prinsen-gracht*, dat uitgevoerd, *Amsterdam* heeft gemaakt tot de meest merkwaardigste, de werkelijk 't mooiste aangelegde stad niet alleen van Nederland, maar, volgens velen, zelfs van geheel Europa; terecht zegt dan ook een oud Liedeken:

„Och Aemsterdam, och Aemsterdam,
„Ghi sijt so schoonen steê.”

Hij was het ook, die ten jare 1601, den Raadhuis-toren die toen zes voet over- of uit het lood hing, in drie dagen tijds weder deed recht zetten, wien in het jaar 1617 (blijkens resolutiën van den Oud-Raad) speciaal werd opgedragen het ontwerp der koren-beurs, evenals in 1620 de vergrooting en verbouw van het Staten-College te *Leiden*, en die een vol jaar, in 1627, „dat er geen fabriek is geweest” tevens het ambt van fabriek-meester waarnam. Hoezeer bescheiden van aard, is het toch wel te begrijpen, dat het hem moest hinderen, dat zijn stad- en tijdgenooten gewoon waren, veelal aan DE KEIJSER eigenlijk *alleen* de eer te geven, die feitelijk hun drieën zâam, en niet het minst hem, toekwam, en van daar zekerlijk, dat hij in 1628, toen hij 70 jaren oud, in 't krankbedde lag, een chronologisch overzicht zamen stelde van al hetgeen er tijdens zijn dienst-tijd bij de stad „alléén van *Magistraten* weghe,

„Gedaen is en gebouwt door Gods genaed' en segen”. —

Dat overzicht gaf hij aan zijn schoonzoon Ds. JACOBUS LAURENTIUS, die het op het rijm bracht en met een inleidings- en een slot-vers voorzag, waarna het gedrukt, beleefdelijk aan Heeren Burgemeesteren en Thesaurieren werd aangeboden en door dezen aanvaard.

Die rijm-kroniek, gedrukt op één groot vel in 3 kolommen, fraai omrand en versierd met het wapen der stad en met ééne houtsnede, scheen spoorloos verdwenen, tot in November 1881 door aankoop gelukkig één exemplaar in het bezit kwam van het stedelijk archief, welks beheerder, Mr. N. DE ROEVER haar, toegelicht door eene belangrijke studie over het fabriek-ambt der stad in dien tijd, onder den titel: „*De Kroniek van Staets*” toevoegde, aan het jaarverslag over 1885—86 van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

In den herdruk dier Kroniek, bezitten wij nu eene waardevolle bijdrage over dat belangrijk bouw-tijdvak, te waardevoller, omdat van wege de uitvoering der

¹⁾

„Dees mester timmerman, met Meester LUCAS, naeme
„De Nieustadt bij-der handt, begonnen te beramen
„'t Patroon van 't gantsche werck, met alle sijne grachte
„Met al sijn straten, met sijn wallen, fortén, krachten”.

werken in *eigen beheer*, alles destijds zoo erg huiselijk, op 't eenvoudigst, en met zoo weinig mogelijk teeken- en schrijf-werk werd behandeld en afgedaan. Van een volledig bestek van een gebouw of van eene gedetailleerde omschrijving van een bouwwerk, was toen blijkbaar evenmin sprake, als van een volledig stel teekeningen, dien geheelen bouw of verbouw tot in zijn onderdeelen, in lijnen en vormen bepalend en vaststellend. Waartoe al die moeite en al dat tijdverlies? zou men *toen* gevraagd hebben. Het model oftewel patroon, door STAETS, of DANCKERTS of De KEIJSER geschetst, zaâm met den fabriek-meester besproken, werd daarna 't zij al dan niet gewijzigd, door den fabriek-meester aan Heeren Burgemeesteren en Raden voorgelegd en door dezen goedgekeurd. Het was veelal slechts een hoogst eenvoudig krabbeltje of eene schets in kleur met daarbij ingevulde afmetingen in voet-maat, vaak ook, scheen het meer met eene schrijfsen maar zoo even te zijn aangegeven als wel bepaald geteekend te zijn, zoodat soms een gewoon half vel Hollandsch papier aan beide zijden beteekend, het geheele ontwerp bevatte; aan de voorzijde vond men dan meestal onder de platte gronden daarboven een opstand en die opstand niet zelden nog in tweevoud, namelijk de eene helft iets eenvoudiger of rijker dan de andere helft, terwijl op de keerzijde even de voornaamste doorsnede was gekrabbeld.¹⁾ Was na overlegging en bespreking van eene dergelijke schets tot den voorgestelden bouw besloten, dan nam de Meester, die het eerste en het meeste bij dien bouw betrokken was die teekening mede, en gaf daarvan ter zijner tijd, 't zij aan elk zijner collega's een „gedubbeld” exemplaar, zooals men toen zei, eenë copie dus, of wel hij besprak met ieder hunner, diens aandeel in de uitvoering en het daartoe noodige. Van daar, dat wij uit *dat* tijdvak *bijna* geen *enkele* origineele bouw-teekening of bouw-beschrijving meer hebben of vinden.

Ook is het opvallend, dat in de resolutiën dier dagen betreffende de stichting van groote stads-gebouwen of werken bijna nimmer gehandeld wordt over of zelfs sprake is van de bouw-kosten. Terwijl heden ten dage, de vraag, „wat zal het voorge-

1) Het Gemeente Museum te *Haarlem* is in bezit van een facsimile van een geheel op die wijze behandeld ontwerp van een belangrijk gebouw, hoogstwaarschijnlijk een ontwerp voor den nieuwen vleugel van het Raadhuis aldaar, geteekend: S. BRAIJ 3/6 A° 1629; een ontwerp alzo van den boven bij herhaling genoemden SALOMON DE BRAIJ, de facsimile zelf is van 1632. Mede bevat dat Museum nog eene origineele teekening in O. I. inkt van DE BRAIJ, groot 27 bij 37⁵ cM., voorstellende *Ulyssus* en *Circé* en geteekend »S. BRAIJ 1634;“ overigens schijnt er weinig anders van DE BRAIJ's werk te zijn overgebleven, dan zijne: „Bedenckingen over het Uijtleggen en „Vergrooten der Stadt *Haarlem*“, een rapport in druk, door hem den 12 Maj 1661 uitgebracht aen „Heeren Borghermeesteren ende Regeerders derselver Stadt“, voorzien van een project en uitvoerige berekeningen, een werkelijk hoogst waardevol stuk, dat getuigt van zijn kennis en tevens van zijn breede opvatting in zake Religie, waar hij de Heeren o. a. in overweging geeft (blad. 20): „Zoo zoude oock mede zeer dienstigh zijn, ende „machtigh tot de bevolckinhg helpen, indien uwer E. E. Achtbaarheeden een Alghemeene Vrijheijdt aan alle „bekende Kristelijke Religien ende Godtsdiensten, liefde toe te laeten: ende zonderlinghe aan den Roomsche „Catholijcken, uwer E. E. Achtbaarheeden beste ende onderdaanighste Mede-borgheren, ende Inghezetenen; „daar uijt veele goede voor deeze Stadt, ende zeeckerlijk meerder to-komst van Buijten-volckeren zouden komen „te ontstaan, ende te volghen. Ende beneffens dien oock meede (zoo niet voorbij en is) te ghedooghen de „mede ende bijwooninghe der Jooden, met toelatinghe van te hebben een *Sijnagoge*, naer haar ghebruick“.

stelde werk kosten" bijna het *allereerst* gesteld en behandeld wordt, en de geheele tot standkoming niet zelden beheerscht, en in elk geval van zeer grooten invloed is op de meer of minder breed opgevatte, of meer degelijke of meer sierlijke uitvoering van het bouwwerk, was blijkbaar destijds die vraag, geheel van ondergeschikt belang, en eene raming van kosten vindt men evenmin als een bestek uit dien tijd. — Hoe komt dat? — Kwam het er destijds dan *volstrekt* niet op aan, hoeveel een voorgenomen groot bouwwerk wel zou kosten? — Destijds was men niet *minder* zuinig dan nu, in algemeenen zin zelfs *veel* zuiniger nog, doch door de uitvoering in *eigen beheer*, en door den bouw nu, 't zij ietwat vlugger, 't zij ietwat langzamer uit te voeren en dus over *meerdere* jaren te verdeelen, had men het steeds in de hand, om te zorgen, dat die kosten voor het loopende dienstjaar niet te bezwarend werden, niet drukten, en al naar de behoefte of naar den aan drang van buiten, werd nu of aan dezen of aan genen bouw wat meer gang gezet, in elk geval, de kosten zij verdeelden zich over de drie werk-plaatsen en over zoovele jaren als de fabriekmeester oordeelde, dat in verband met de beschikbare middelen zulks het raadzaamst zou zijn. Van daar dat die bouwkosten nu van meer ondergeschikten, van meer verdeelden aard geworden, destijds niet den doorslag *behoefden* te geven en destijds niet vermeld of genotuleerd werden. Met de *Zuider*-kerk b.v.b. begon men, zooals boven reeds is meegedeeld, in het jaar 1603, doch eerst in 1611 was die kerk en eerst in 1614 haar toren voltooid; de *Wester*-kerk begon men te fundeeren in het jaar 1620, doch eerst in 1631 was zij en eerst in 1638 haar toren volmaect.

Het gevolg daarvan is echter, dat wij nu ook volstrekt niet weten, wat die werken, wat b.v.b. die kerken hebben gekost, haar bouwkosten zijn inbegrepen in de totale uitgaven van den fabriek-meester over de betreffende jaren en van die rekeningen, elk kwartaal opgemaakt en ingediend aan Heeren Thesaurieren, zijn nog slechts vier kwartalen, namelijk drie van het jaar 1582 en één van 1599 overgebleven, alle overigen zijn vernietigd, althans verdwenen.

Dat HENDRICK DE KEIJSER over het tijdvak 1595—1621 werkelijk *niet* is geweest het alléén ontwerpend en leidend en verantwoordelijk hoofd van het fabriek-ambt, de *eigenlijke*, de inderdaad *eenige* Stads-Bouwmeester, met terzijdestelling van CORNELIS DANCKERTS en van HENDRICK JACOBSZ. STAETS, dit blijkt mede, bij vergelijking hunner jaarwedden en hunner extra ordinariis-vereenigingen, want had DE KEIJSER in die jaren *werkelijk* de positie bekleedt, die de schrijvers hebben goedgevonden hem later toe te kennen, dan zou dit natuurlijk ook wel blijken en uit zijne jaarwedde en uit de hem toegekende extra-ordinariis bedragen.

Welnu DE KEIJSER genoot (blijkens de Resolutiën) van af het jaar 1595 tot en met het jaar 1606, alzoo gedurende zijne 12 eerste dienstjaren, eene

wedde van fl. 320, terwijl DANCKERTS en STAETS elk fl. 400 wedde, alzoo fl. 80, meer hadden. In geen dier jaren genoot DE KEIJSER *eenige* vereering, doch wel DANCKERTS, wien reeds van af het jaar 1598 geregeld elk jaar een extra-ordinaris van fl. 100 werd uitbetaald, en evenzeer STAETS wien, van af datzelfde jaar, geregeld fl. 200 extra-ordinaris werd toegekend. Niet wegens buitengewone diensten, maar uit overweging van huiselijke bezwaren, komt hierin *eerst* met het jaar 1606 eenige verandering. Den 25^{en} November 1606 toch, is door Burgermeesteren en Oud-Burgermeesteren (de *Oud-Raad* z. gn.) „hen voorgedragen „sijnde, dat Mr. HENDRICK CORNELISZ. DE KEIJSER deser Stede Beeldesnijder, „belast sijnde met eene geroerde Huisvrouw en sware behuijshoudinge op de „gagie die hij van dese Stadt jaerlicks is genietende qualicken konde toekomen, „is geresolveert, dat men deselve Mr. HENDRICK DE KEIJSER extra ordinarie „jaerlicks vereeren sal met de summe van 100 gulden, eens”.

In de Rapiamus van het jaar 1607 komt voorts voor, volgende post:

„Den 15^{en} Junij 1607 Mr. HENDRICK DE KEIJSER Beeltsnijder en Mr. CORNELIS „DANCKERTS Metselaer betaelt hondert seven en negentig gulden seventien stuivers „en VIII penningen over d'oncosten bij haer gedaen op een reijse naar Londen „(Londen) omme aldaer inspectie te neemen op seeckre wercken als breder „blijckende bij declaratie daervan sijnde..... fl 197-17.8-,”

Uit deze post blijkt, volgens wijlen den archivaris SCHELTEMA, dat beide bouwmeesters ter zake van den bouw eener beurs te *Amsterdam*, toen naar *Londen* zijn geweest, om aldaar de door Sir THOMAS GRESHAM in 1566-67, in navolging van *Venetie* gestichtte beurs, (de eerste of oudste beurs van Londen,) te gaan opnemen. En inderdaad, de in de jaren 1608—1613 te *Amsterdam* door hen gebouwde beurs, was in vorm en ontwerp geheel en al in overeenstemming met die te *Londen* en had de gedaante eener groote open binnenplaats, rondom met galerijen omzet en met een klokketoren op één der zijden.

Den 28^{en} Junij 1607 werd blijkens het Resolutie-boek van den Oud-Raad „nog geresolveert, dat men de stadtsmeesters boven haar ordinaris wedde, te „weten: HENDRICK JACOBSZ. STAETS, Stadts-Mr. Timmerman boven 400 gulden „’sjaers ordinarie, 250 gulden extra ordinarie, in plaets dat hij te voren 200 „gulden extra ordinarie heeft gehadt —

„CORNELIS DANCKERTS, Stadts-Mr. Metselaar boven 400 gulden ’sjaers ordinarie „nog 150 gulden extra ordinarie, in plaets dat hij 100 gulden extra-ordinarie „heeft gehadt —

„HENDRICK DE KEIJSER, in plaetse van 320 gulden, 400 gulden mede ordinarie ende „daerenboven nog 100 gulden extra ordinarie, gelijk hij hier te voren heeft gehadt, „ende dat men hem daerenboven nog 100 gulden sal geven voor eene reijse van

„sijn extra ordinaris moeijte die hij heeft gedaen van het maecke van diverse „patrone so van de kercke, beurse ende anders, en dat de voorschrevene ver- „hoginge sal ingaen met den ingang van het jegenwoordigh jaer 1607”. —

Op grond van eene gelijksoortige overweging als in het jaar 1606, werd twee jaar later, in 1608 opnieuw DE KEIJSER's wedde verhoogd:

„Den 18^{en} Januarij 1608 is nog bij Burgermⁿ geresolveert, dat men „HENDRICK DE KEIJSER, Mr. Beeldesnijder in het aansien van zijn zware huijs- „gezinde ende andere extra ordinariisse dienste geven sal, eens fl. 100 — des sall „hij nu voortaan hem jaerlix moeten contenteeren met 400 gulden ordinaris ende „100 gulden extra-ordinaris, te samen 500 gulden”. Eerst van nu aan is zijn wedde even groot als die van DANCKERTS en van STAETS, wier extra-ordinaris bedragen echter ter zelfder tijd elk met fl. 50 zijn verhoogd, zoodat, terwijl DE KEIJSER nu in totaal ontvangt fl. 500, aan DANCKERTS werd uitbetaald fl. 570 en aan STAETS fl. 670. — In het jaar 1610, den 30^{en} Aprilis, is bij de Heeren voorsz. geresolveert, „dan men HENDRICK JACOBS, Stads-Timmerman, extra ordinarie voor zijn „moeijten (die hij nu meerder gehadt heeft) ook met het maecken van de Kaerten „dienende tot vergrotinge van dese Stadt, zal laten genieten inplaetse van 250 „gulden, de somme van vier hondert gulden, dese reijse en CORNELIS DANCKERTS „en Mr. HENDRICK DE KEIJSER heurluijden extra ordinaris van 100 gulden voor „dese reijse te verhoogden tot 200 gulden, ten aensien van de groote wercken, „die onder handen sijn, te weten elck twee hondert gulden”. —

Eerst met het jaar 1612 is het extra-ordinaris van DE KEIJSER gelijk met dat van STAETS en voor beiden groot fl. 400.—, terwijl den 13^{en} Januari 1615 geresolveert werd: „dat men HENDRICK JACOBSZ. op zijn requeste, daerin hij „mencijoneert van extra ordonarij dienste gedaen in 't afsteeken van seekere „erven, soe bij AERIAEN OEKERSZ., als Meester LUCAS tijden (beiden waren „zij landmeters), ende die gronden daer van ontworpen, ende insonder dat hij „Monkelbaens-tooren, die in punte stond omme neder te storten, bij der hand „genomen ende in corten tijd gerecht ende vastgesett heeft, etc., is geresolveert „dat men hem daarvan tot een vereeringh van stadtsweeghen zouden doen hebben „drie hondert gulden Corent eens” — een bedrag hem ook direct uitbetaald — en ten laste gebracht van het met ultimo Januari aflopend dienstjaar 1614, zoodat STAETS dat jaar in totaal genoot fl. 1120.— Den 2^{en} Januari 1616 werd de extra ordinaire gage van CORNELIS DANCKERTS fl. 150 't jaer verhoogd, sodat hij deser Stede Timmerman en Steenhouwer uit extraordinaris gelijck sal wesen ende genieten fl. 400 'tjaers. — Sedert bleven, tot aan DE KEIJSER's dood, 15 Mei 1621, aller wedden en extra-ordinaris gages onveranderd. — Den 31^{en} October 1625 echter verzocht Mr. HENDRICK JACOBSZ. STAETS verhooging van tractement, daar

hij reeds 20 jaren in dienst is en veel zware dienst heeft verrigt, o. a. heeft helpen verrichten de Beurs, Zuider-, Wester- en Noorder-kerk en ook mede ge-occupeerd is geweest in de vergrooting der stad, waarom is geresolveerd hem te geven voor dese reijse tot eene vereering fl. 300, doch geen tractements-verhooging, en den 8^{en} November 1628 werd hem toegeleyt voor zijn extra-ordinaris moeijte gehad na het overlijden van DIRCK GERRITSZ. fabriek-meester, mitsgaeders over de vereeringe van seker gedicht aan Heeren Burgermⁿ, een bedrag van fl. 150.—

Uit een en ander, ontleend aan de Resolutiën van den Oud-Raad, blijkt m. i. *overtuigend*, dat, DE KEIJSER in tractement (wedde en extra ordinis zaâmgenomen) jaren lang de minste was, dat STAETS daarentegen jaren lang het grootste tractement ontving, en dat eerst van af 1612 DE KEIJSER met STAETS gelijk werd gesteld en elk hunner nu fl. 800 genoot, terwijl DANCKERTS toen fl. 650 ontving, zoodat de tractements-verhouding dier drie bouwmeesters aantoon, dat DE KEIJSER¹⁾ in de oogen van het Stads-bestuur volstrekt niet de zwaarste, noch de meest verantwoordelijke of de hoofdpoot heeft gehad, maar veel eer STAETS.

En nu, na deze vrij lange tusschen-studie over het fabriek-ambt, eene studie noodig, om, voor zooveel zulks nu ten minste nog mogelijk is, de werkkring van elk der drie bouwmeesters in de jaren 1595—1621 aan het fabriek-ambt verbonden, aan te toonen, nu kom ik terug tot onzen Protestantschen kerken-bouw en herhaal ik de vraag, boven op bladzijde 157 reeds gesteld, wie hunner was nu de bouwmeester der *eerste* in *Amsterdam* gebouwde Protestantsche of de *Zuider-kerk*?

T. VAN DOMSELAER zegt in zijne „Beschrijvinge van Amsterdam”, verschenen in 1665) boek IV, bladz. 77) dat in het jaar 1600 werd besloten de speeltuinen te dier plaetse (d. w. z. waar sedert de Zuider-kerk gebouwd is) aftebreken en ter kerk-bouwinge op te ruijmen, welken bouw door de volgende pestilentielle ziekte en andere voorvallen zint verhindert zou zijn geworden, aan welke bron *van* DOMSELAER dit echter heeft ontleend, blijkt nergens, zoodat ik mij boven op bladz. 152 dan ook bepaald heb, tot de data in de Vroedschap

1) Mr. HENDRICK CORNELISZ. DE KEIJSER is echter geworden één dier gelukkige stervelingen, door dichters bezongen, aan wien het dankbaar nageslacht, heeft goedgevonden het vaderschap van bijna *alles* toe te schrijven, wat er in *zijn* tijd, wat er in de jaren 1595—1621, in of zelfs buiten Amsterdam belangrijks op architectonisch en sculpturaal gebied is tot stand gekomen, en daar de archieven en de rekeningen dier dagen meerendeels uitmunten, door hetgeen zij *niet* vermelden, was dat ook vrij gemakkelijk; S. DE BRAY is begonnen met de verheerlijking, en bijna allen, zij hebben hem eigenlijk blind gevolgd, doch men vergat, dat ons land toen *tal* van *bekwame* mannen op bijna *elk* gebied telde, en tevens vergat men, dat de roem van een DE KEIJSER niet stijgt, met *elk* bouwwerk, dat men zoo maar goedvindt aan hem toe te schrijven.

Behalve wijlen Mr. N. DE ROEVER in 1866, Dr. GEORG GALLAND in 1890, en de Directeur van 'het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst, de Heer A. PIT in 1900, heeft niemand de persoon van DE KEIJSER en de plaats die hem toekomt, in zijn tijdvak en in de geschiedenis van *Amsterdam*, nauwgezet bestudeerd of altnans waardehebbende studie-resultaten daarvan ten beste gegeven, wel schijnt de Berlijnsche architect PAUL F. KNOCHENHAUER vele weken aan het raadplegen der archivarische bronnen, in 1886 te *Amsterdam* besteed te hebben, doch voor zooveel ik heb kunnen nagaan, heeft hij, vóór zijnen dood, in 1891, niets van zijne studiën omtrent DE KEIJSER in het licht gegeven.

Resolutiën vermeld. — Eerst in Juni van het jaar 1603 werd met den bouw begonnen, die zich toen echter bleef bepalen tot de fundeering, daarop in Juli 1606 werd voortgezet om eerst in April 1611 te worden voltooid.

In het voorjaar van 1603 dus, zoo niet eêr reeds, was het plan der kerk ontworpen en vastgesteld. Getuigt *dat* plan nu, van een *bizonder* bouwmeesters-talent? Is *hier*, waar gevraagd werd het plan eener *Protestantsche* kerk, werkelijk reeds een in allen deele *Protestantsch* kerk-plan gedacht en gegeven? — Neen, volstrekt niet! — Die Zuider-kerk, zij is feitelijk nog bijna geheel en al een *Katholiek* kerk-gebouw, alléén een *koor* ontbreekt er aan, want, zegt DE BRAIJ, „t welck met wille is achter-ghelaten, vermits deselve bij de Gereformeerden, „en openbare Godsdienst ongebruijckelijck en ten overvloede zijn”, en hij meent blijkbaar, dat de ontwerper, door enkel het koor weg te laten, nu reeds eene *Protestantsche* kerk heeft verkregen. Het is eene kerk bestaande uit drie schepen, namelijk uit een hooge opgaande midden-beuk met twee lage zij-beuken, onderling door twee reien Dorische kolommen, half ronde bogen dragende, gescheiden en in zes travées of boog-vakken onderverdeeld, terwijl een ingebouwde toren de zuid-westelijke zijbeuk-travée vult. Doch waartoe hier die *drie* beuken of schepen? — In eene *Katholieke* kerk zijn zij gewenscht, zijn zij noodig zelfs, ten einde aan een groot getal geloovigen het ongehinderde gezicht te geven, in de midden-beuk op het hoofd-altaar en in elk der neven-beuken, op het daarin geplaatste zij-altaar; doch in eene *Protestantsche* kerk, zijn die beuken met hun pijlers of kolommen en zware basementen werkelijk eene belemmering in den dienst, voor tal van plaatsen het gezicht benemend op den predikstoel, een bezwaar, dat men ten vollen kende en had ondervonden ook, want sedert het jaar 1578 reeds, alzoo reeds bijna 25 jaar aaneen, had men daarmede te Amsterdam, zoowel in de *Oude*-, de gewezen St. Nicolaas-kerk, als in de *Nieuwe*-, de gewezen St. Catharina-kerk werkelijk getobt. Waartoe dat gebrek bij den bouw eener geheel *nieuwe*, eener *eigen*, eener *Protestantsche* kerk nu bestendig en een plan-vorm gevolgd, die zich eigenlijk voor eene zoodanige kerk volstrekt niet eigende? want behalve het genoemde bezwaar, in zich reeds overwegend, drukt het *drie*-schepige, het *drie*-deelige kerk-plan, ook volstrekt niet het eigenaardig, het centraal karakter van den *Protestantschen* eeredienst uit, dat zich concentreert als het ware in den preekstoel met zijn daarom of daarvoor gelegen doophuis.

Waarom hier nu een kerk-vorm gevolgd, die men sedert lang bij ervaring *wist*, dat verre van doelmatig was? (Wordt vervolgd.)

Toevallig is mij gebleken dat den 17en aprilis 1586 reeds was geresolveert, dat men die Walsche Gereformeerde Religie gunnen zal die Capelle in de Calverstraet omme heur Predicatie te doen ende dat men die ter eerster gelegender tijt daertoe bequaem ende gereet zal laten maecken — doch volgens WAGENAAR had die gemeente de capel niet aanvaard. en was zij inmiddels verhuurd. —

EXTRACT UIT DE NOTULEN DER CONFRERIE VAN PICTURA
TE 's GRAVENHAGE, GEHOUDEN DOOR PIETER TERWESTEN,

MEDEGEDEELD DOOR

DR. A. BREDIUS.

DE hiervolgende aantekeningen waren oorspronkelijk bestemd voor OBREEN's *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, waarin ik ongeveer al wat ons rest van de papieren rakende het Haag'sche St. Lucas Gilde heb medegedeeld. Helaas, OBREEN stierf en het *Archief* hield op te verschijnen. Al behelzen de „Notulen” van PIETER TERWESTEN niet veel gewichtigs, in hun geheel geven zij een aardig denkbeeld van het leven der schilders in de 2^e helft der achttiende eeuw. Men schilderde zwakjes, groote kunstenaars waren er niet in den Haag, men liet schilders van elders overkomen om de Prinsen van Oranje te portretteren (AVED, ZIESENIS) en een prulschilder als RODE, een Deen, moest nog regentenstukken maken. Maar men notuleerde ijverig. Sommige tirades ademen geheel den geest van dien „pruikentijd.” En als zoodanig vind ik het niet onbelangrijk genoeg, dit stuk Haagsch kunstleven ongepubliceerd te laten. Hij die eenige bijzonderheden over de schilders SCHOUMAN, de bloemschilder VAN OS, SCHWEICKHARDT, BOLOMEY, RODE, DE XAVERY's, DE MONI, HAAG en anderen wil weten, zal hier allicht een en ander van zijn gading vinden. Ook over eenige buitenlanders, miniatuurschilders

Oud-Holland 1901.

enz. behelst dit handschrift bizonderheden. Ik heb gemeend mij te kunnen onthouden van noten, die het reeds lijvige stuk nog zouden rekken.

PIETER TERWESTEN, de auteur der Notulen, was een zoon van MATHEUS TERWESTEN, den historieschilder; hij werd 1714 in den Haag geboren, heeft maar kort geschilderd, werd ambtenaar, maar bleef secretaris en later hoofdman van het St. Lucas Gilde, dat den naam „Pictura” had aangenomen. Hij maakte het vervolg en 3^e deel van HOET's Catalogus van schilderijen en een Catalogus van het Kabinet van Prins WILLEM V.

De geest, die toen in „Pictura”'s bestuur heerschte, is niet beter te karakteriseren, dan door de aanteekening, dat men het oude devies „*In poculis libertas*”, ongepast en *aanstootelijk* (sic!) vond, en het verving door het heerlijke vaers:

„*Tot Bloei van Kunst en Wetenschap*
„*Vereent zich hier de Broederschap.*”

Ik vermeen, dat menigeen met een glimlach de aanteekeningen van PIETER TERWESTEN zou doorlezen; zij zijn een weerspiegeling van het Haagsche kunstleven dier dagen. Over defecten aan een lamp werden bladzijden vol genotuleerd!! Een en ander bevindt zich in 5 lijvige folianten, waarvan het eerste op het Stedelijk Archief, de overigen in de Archieven der Haagsche Teekenacademie berusten. Een en ander is ook door JOHAN GRAM gebruikt voor zijn aardig boekje over „Pictura”; daarin zijn echter details niet vermeld, die voor de biographieën van enkele schilders belang kunnen hebben.

16 November 1762.

Gekozen tot Deken: AART SCHOUWMAN.

Tot Hoofdluyden: G. COPIUS.

H. VERSCHUURING.

T. P. C. HAAG.

Tot Secretaris: PIETER TERWESTEN.

22 Maart 1763.

Men besluit, de verkooping der schilderijen, door Baron VAN DENEKE nagelaten, te aanvaarden; zij wordt in de Haagsche Courant bekend gemaakt.

25 April 1763.

Men zal tevens verkoopen schilderijen van den Pensionaris SNELS te Gouda, van de Heeren MOUSCHER en DOMINICUS. Er zullen 300 Catalogi worden gedrukt. De onnoodige boeken uit de bibliotheek zullen verkocht worden en noodige kunstboeken daarvoor aangeschaft.

8 en 9 Juli 1763.

Mons. JACQUET brengt nog voor de veiling 3 vruchtstukjes op glas van VISPRÉ.

11 en 12 Juli 1763.

De verkooping heeft f 3865 — 10 — opgebracht.

27 Juli 1763.

De aan de Confrerie behorende schilderijen zullen van achteren met een P (Pictura) gemerkt worden.

15 November 1763.

De gekochte kunstboeken blijken te zijn: de Zinnebeelden van POOT, een VAN GOOL, de Catalogi van HOET, DE PILES, en een HOUBRAKEN 2e druk. De schilder COSMO ALEXANDER zal vermaand worden de verschuldigde 18 gulden te betalen.

13 December 1763.

De schilder COSMO ALEXANDER verstaat niets dan Engelsch; de predikant MACLAINE zal met hem spreken.

De schilder SCHALCH adverteert zijne schilderijen, maar blijft in gebreke twee stukjes ter kamer te bezorgen om ter verkooping te plaatsen; moet ook nog 18 gl. meestergeld betalen.

27 December 1763.

Men koopt SAMUEL VAN HOOGSTRATEN's 9 Zanggodinnen of zichtbare wereld.

6 Januari 1764.

Men zal nogmaals de schilders COSMO ALEXANDER en SCHALCH dagvaarden. (Zij betalen hierop.)

31 Januari 1764.

De schilder SCHALCH brengt een stukje ter kamer, zijnde „een landschapje „met paarden etc., en 2 gewasse teekeningen zijnde Engelse gezigten.”

14 Februari 1764.

SCHALCH vraagt zijn stukje terug; moet een ander daarvoor leveren.

21 Februari 1764.

SCHALCH brengt nu nog 6 teekeningen; BOLOMEY heeft nog zijn meester-geld niet voldaan.

6 Maart 1764.

De jonge VAN SNEEK, Mr. Schilder en Verwer, (sic) vraagt, om 25 schilderijen op de veiling te mogen doen. (Zijn niet geaccepteerd.)

27 Maart 1764.

15 schilderijen, door DE NEUVILLE te Amsterdam uit het Cabinet DE LORMIER gekocht, zullen wegens DE NEUVILLE's insolventie weer worden verkocht. Zij zullen met andere schilderijen 29 Mei in veiling worden gebracht.

10 April 1764.

Men zal het groote stuk van JORDAENS, aan de kamer toebehoorende, mede verkoopen, als het 8 à 10 ducaten opbrengt, „omdat het al te groote plaats „beneemt en verscheide anders daar dan kunnen gehangen worden.”

18 Mei 1764.

Onder de partij schilderijen van den Hr. ROLANDUS (die met die van den Heer PIERSON, Baron VAN NAGEL en anderen zullen verkocht worden) is er een dat „te obsceen is” en wordt teruggezonden. De Heer ROLANDUS is hierover zeer gebelgd en laat nu al zijne andere stukken terughalen.

28 Mei 1764.

De Zweedsche schilder PACHS, die den Zweedschen gezant Baron VAN KRUYS en gemalin portretteert, moet zijn meestergeld betalen.

30 Mei 1764.

Het groote stuk van JORDAENS is „na genoeg” voor f 50.— verkocht. De auctie had f 16,591.— opgeleverd.

De schilder SCHALCH toont zich (12 Juni) zeer ontevreden over den geringen prijs, waarvoor men zijn 8 gewasse teekeningen verkocht heeft. Hij vindt het niet aangenaam, dat men de opbrengst tot gedeeltelijke (!) dekking van zijn meestergeld zal inhouden.

9 October 1764.

Het blijkt, dat de Confrerie thans uit 61 leden bestaat.

1 Februari 1765.

Men vraagt, of *de jonge* CARREE, de beeldhouwer XAVERY en de plaatsnijder BOULLY niet hun meestergeld betalen moeten?

Men zal onderzoeken (12 Febr.) of XAVERY hier al iets gemaakt heeft, BOULLY zal zoo spoedig niet heengaan, daar hij de bewuste schilderij van BOLOMEY graveert, en wat den jongen CARREE betreft, „zijn vader heeft voor 2 jaren ge-„refuseerd, onder pretext dat zijn zoon nog niets voor zig zelven deed”. Maar hij moet toch als meesterszoon 6 gulden voldoen.

5 Maart 1765.

De kladschilder CRUYSELBERGEN is overleden en had een schoone verzameling schilderijen en prenten; men zal vragen die te mogen verkoopen. XAVERY werkt wel voor een Amsterdamsch Heer, maar moet met BOULLY, den plaatsnijder, thans betalen.

19 Maart 1765.

De Heer VAN CATWYCK zal den Prins Erfstadhouder polsen of hij Opper-Protector der Confrerie worden wil.

26 Maart 1765.

De Heer VAN CRUYSELBERGEN junior zal al de schilderijen etc. naar Brussel medenemen.

2 April 1765.

Het blijkt, dat de Boekverkooper P. G. VAN BAALEN in stilte met vrouw en goederen verdwenen is, met achterlating van drie kinderen en vele schulden.

30 April 1765.

De Heer confrater DE RIEMER doet aan de Confrerie present een fraai Ex. van zijne Beschrijving van den Haag, door zijn vader Mr. JACOB DE RIEMER, in ribbenhoornen band op groot papier.

9 Juli 1765.

Aan den van het Hof van Brunswijk gekomen schilder CISNITZ (ZIESENIS) wordt verzocht zijn geld te betalen, wat hij onvriendelijk refuseerde.

16 Juli 1765.

De schilder KELLER is overleden en heden (16 Juli 1765) begraven; de schilder VAN DER AA was administrateur van diens boedel; men vraagt dien dadelijk of de schilderijen enz. door KELLER nagelaten, niet verkocht moeten worden.

12 Augustus zal een „vismaaltijd met de respective vrouwen off dames „op 't Eijland aan den dam gehouden worden”.

20 Augustus 1765.

De Deken SCHOUMAN gaat voor 6 à 7 weken naar Engeland.

3 September 1765.

De schilder VINCENTIUS wenscht bij eene aanstaande auctie nog 29 schilderijen en een boek met teekeningen van AGRICOLA te voegen. (Herhaaldelijk is er sprake van schoonmaken en vernissen der schilderijen vóór de verkooping.) In een auctie komt een portefeuille met teekeningen van MAROT voor.

19 September 1765.

De hoofdman HAAG is subiet per order van Zijn Hooght naar Amsterdam vertrokken.

24 September 1765.

De Regenten der Confrerie koopen een stuk van LASTMAN (de offerhande te Lystra) en een stuk van S. v. HOOGSTRATEN voor f 115.—

7 Januari 1766.

De mede-confrater PIETER NIJMAN is reeds sedert eenige weken in Amsterdam overleden.

14 Januari 1766.

Men zal ter eere van Z. Hooghts meerderjarig worden illumineeren en hem vragen Protector der Confrerie te willen worden.

4 Februari 1766.

Men zal maar niet illumineren.

11 Maart 1766.

In de Bagijnestraat woont een miniatuurschilder PASCHINI die reeds eenige portretjes geschilderd heeft; men zal den knecht om het meestergeld zenden. Hij weigert, zeggende dat hij zich hier onder protectie van den jongen Graaf van BENTINCK bevindt. (Men zal hem onderrichten, dat zelfs HAAG, Hofschilder van den Prins, had moeten betalen. Dit memoritje wordt door COPIUS in 't Italiaansch gesteld.) 25 Maart is DOMENICHO PASCHINI, zijnde een Venetiaan, nog niet gekomen. Hij eindigt met 2 April te betalen; 22 April brengt HAAG de boodschap, dat de Prins Opper Protector wil worden en zich in October zal laten recipieeren.

6 Mei 1766.

Om 't stuk van LASTMAN wordt een verguld bies gemaakt. Men begint al preparaties (timmeren in 't Koorn-huys) en over 't vuurwerk enz. te spreken; de vuurwerkmaker CHRIST. HEYDEK moet 2 à 3 concepten daarvan inleveren. In navolging der S. Jorisridders zal men een groote „installatie order” een van goud voor den Prins, de anderen zilver-verguld doen maken; ook boeken voor inschrijving enz.

10 Juni 1766.

De Jood POLAK moet het schrift voor het inteekenboek graveeren. Mr. VAN MOELINGEN zal de orders van Pictura maken.

1 Juli 1766.

De Heer VAN DER WALL zal komen, om over het schilderen van het theater van het vuurwerk te spreken.

Verder *uit den treure* notulen over de preparativen voor 't feest.

29 Juli. Men verkoopt de portretten van WILLEM III en zijne gemalin voor *f* 30.— mits ze tot nà de installatie hangen blijven! De wijn wordt aanbesteed à *f* 4.— de man. Het vuurwerk *f* 526.— Oud Deeken TERWESTEN zal de grauwe beelden van de Bouwkunst, Doorzigtkunde en Graveerkunst schilderen. SCHOUMAN Pictura, Academia en de Beeldhouwerij.

De maaltijd kost *f* 14.— per man; maar dan moet de kok geven een soupé 3 dagen later — de zogenaamde „koude bouten” — en bij het betalen der rekening een diné aan de Regenten van 6—8 personen. Men zal schenken differente beste roode, Hoggemer, Rijnse, Moesel, Surason, Bourgonje en Champagne wijnen (*f* 4—10 p. man.) Voor de koks 1 anker roode wijn — voor de musicanten (7 pers.) 3 à 4 flesschen de man! 1 fl. voor ieder knecht.

Met 350 glazen te illumineren. De tafel zal de vorm hebben.

10 Febr 1767.

De knegt moet de volgende schilders wegens het Confrerierecht gaan vermanen:

HENDRIK CARREE als Mrs. zoon *f* 6.— ADRIAEN SCHREGARDUS *f* 18.—
..... VAN OS BOSMAN HEINSIUS, KAREL DE LA FARGE, NIEUWLAND
DE LA FARGUE, Mons: TRINQUESE ieder *f* 18.— Mevr. DE GASC, geboren ROSINA
LISIEWSKA, pourtraitschilderesse, vroeger wede van MATTHIEU, (Hofschilder van
den Koning van Pruisen), waarvan zij een zoon had die dezen winter op de
Academie geteekend heeft. Deze dame zal door den Oud Dekken TERWESTEN
zeer vriendelijk gevraagd worden hare *f* 18.— te voldoen.

17 Febr. 1767.

Alleen de schilder VAN OS heeft betaald. Juffr. CARREE zeide „nu haar soon nog bij zijn ouders was, behoefde hij nog niet te betalen”. CARREE zegt, bang te zijn om schutter te moeten worden.

Successievelijk betalen zij met tegenstribbelen; alleen de schilder HEINSIUS zal gedagvaard worden. Dit helpt; hij betaalt f 12 — 5, maar vertrekt 25 April op clandestine wijze.

11 Aug. 1767.

ANTONY BOELAERT betaalt vast f 12.— om te kunnen schilderen kamer-behangsels, chassissen etc.; als hij blijft, zal hij de f 6.— betalen.

11 Sept. zal men naar den miniatuurschilder MARINKEL in de Nieuwe Doelen zenden, die nog niet betaald heeft. Was al vertrokken. — De auctie in Octob. brengt f 4066 — 6 op.

Dec. 67. Men zal LA FARGUE NIEUWLAND vragen een plaatje voor den Confrerie Almanak te maken; om hem in het nog steeds onbetaalde meestergeld „zo wat te soulageeren en tegemoet te komen”.

Januari 1768. De Hr. NICOLAAS HOOREMANS woont thans te Vianen. Moet nog betalen.

9 Febr. 1768. De Hr. JOAN GEORG ZIESENIS, Keurv. Hannov. Kabin. schilder met zijn discipel CHRISTIAN LUDWIG KRIEGELSTEIN zijn gekomen om den Prins „te pourtraiteeren off af te maaken, want voorl. jaar had hij den Prins te Brunswijk reeds gedoodverwd. Vraagt om meê te mogen teekenen op de Academie. Verwondert zich over de weinige teekenaars aldaar.

23 Febr. 1768. Het Mr. geld van KAREL LA FARGUE is ontvangen f 18.— De schilder HAUKE zal daarover aangesproken worden. De Prins heeft de schilderijen (41) v. SLINGELANDT uit de hand gekocht voor f 50.000.—

29 Maart 1768. De schilder HAWKE is naar Leyden vertrokken, maar zal terugkomen.

Men zal ZIESENITZ om het Meestergeld aanspreken. Men zal in May wegens de kermis bijeenkomen, thee drinken *en een Creeftje eeten*.

De confrater TURNHOUT heeft in Suriname een goede betrekking en moet dus zijn Fonds maar voldoen.

Er blijkt ruim f 1113 in kas te zijn!

7 Juni 1768. ZIESENITZ wil niet betalen en zegt dat men nergens in de wereld voor „de vrije cunst” hoeft te betalen. Hij heeft er met den prins over gesproken, die eerst zei, hij moest het maar betalen, doch later dat hij, de Prins, er met den Magistraat over zou spreken. (f 18.—) De Deeken SCHOUMAN en Oud

Deeken AUG. TERWESTEN zullen ZIESENITZ bezoeken. Men zegt hem, dat ook de uitheemsche schilders MUSART, BOLOMEY, HUMBERT, betaald hadden en AVED, die ook uit Frankrijk ontboden was.

De schilder ANTONIE BOELAART beklagt zich dat een Grutter HASERSLOOT 2 kamers en een schoorsteenstuk, door hem geschilderd, niet betalen wil; en vraagt die stukken te doen examineren.

28 Juni 1768 stuurt ZIESENITZ met een kwaden brief de *f* 18.—

4 July 1768. Men haalt 10 stukken van FRANS FLORIS van de Gravin BENTINCK met *warne* terpentijn uit en vernist ze daarop! Deze stukken stelden de daden van Hercules levensgroot voor en worden bij VAN MANDER genoemd, alle 7 voet hoog en 5 voet $7\frac{1}{2}$ d. breed. Men stelt er een annonce over in de krant.

BOELAART moet zijn *f* 164.— voor de kamers en 't schoorsteenstuk hebben. Het is maar *f* 100.— zuivere winst; — minder dagloon dan een verwersknecht. Men vraagt voor de Examinatie en verschot 2 Ducaten.

23 Aug. 1768. De pourtraitschilder HANF¹⁾ zal om zijn meestergeld *f* 18.— aangesproken worden. Ook de uit Rotterdam gekomen schilder XAVERY.

De Hr. NICOLAAS HOOREMAN is te Vianen overleden, men zal trachten zijn fonds *f* 100.— en 6 achterstallige Ducatons te incasseren.

30 Aug. '68. De pourtraitschilder SAUFFROIS, die op Blijenburg logeert, zal om de *f* 18.— aangesproken worden. SAUFFROIS gaat naar Amsterdam.

13 Sept. De kunstschilder LOUIS DE MONI van Leiden komt ter kamer om de Florissen te zien en wordt de avond met veel agrement met hem doorgebracht.

21 Sept. De Prinsen bezoeken de kamer en Prins HENDRIK VAN PRUYSEN koopt een stukje van CORNELIS TROOST, (de vrouw die veynsde zeer bedroeft te zijn als haar man op reis ging en inmiddels verblijd haar vrijheid te hebben van met een ander zig te kunnen vermaken.) XAVERY betaalt.

27 Sept. 1768. De schilder [FRANCISCUS] XAVERY heeft zijn meestergeld *f* 18.— betaald.

VERVOLG der comparitien van den 15^{en} en 29^{en} November 1763 als ook den 31 Januari 1764.

Geconsidereerd zijnde, dat op de laatste vriendelijke Rekeningsmaaltijd, door den Hoofdman COPIUS als afgaande Directeur der Academie den 4 laatstleden gehouden onder andere ook, daarbij weder als ordinair verzocht zijnde geworden, den Hr. Bailliuw JAN HUGO VAN STRIJEN, in qualiteit als Bibliothekaris der Confrerie-kamer; en dat niet tegenstaande ZWEd: deszelfs woord had

¹⁾ Geboortig uyt Saxon; schilderde portraiten. (M. S. TERWESTEN).
Oud-Holland 1901.

gegeven, om te zullen komen, dezelve echter naderhand en wel op gem: maaltijdsdag smiddags om 12 uur goed gevonden had te doen zeggen, dat alzoo ZWEd. dien n.m. zelfs menschen ten eeten kreeg, hij dus niet konde komen, maar deed bedanken. En alzoo Regenten gem: wijze of behandelen zoo niet affronteus, ten minste gansch onvriendelijk voor kwam, vooral gereflecteerd wordende, dat gem: Hr. Bibliothekaris reeds sedert eenige jaren herwaarts, wanneer ZWEd. bij particuliere vriendelijke maaltijden door de Regenten is verzocht geworden, zich niet altoos op deze of geene pretexts daarvan heeft doen excuseeren, maar zelfs sedert jaren zich ook geheel niet meer als confrater ter kamer heeft vertoond, en zelfs ook op de laatste Teering en Jubilé Maaltijd der Ingeteekende fondsen, den 31 Januari en 1 Februari 1762 gehouden, zich mede heeft geexcuseerd en geabsenteerd; en dus genoegzame blijken schijnt te geven zijnWelEd. geen vermaak in 't Gezelschap der confrerie nog der Regenten heeft. Is vervolgens goedgevonden en gearresteerd om gem: Hr. Bibliothecaris in 't vervolg de moeite te zullen benemen van zich niet weder te behoeve 't excuseeren nog te bedanken, vermits zijnWelEd: provisioneel bij de particuliere maaltijden, nooit door de tegenwoordige Regenten meerder genoodigd zal worden; Reserveerende Regenten voorts aan hun de maght om des noods, een 2^e Bibliothecaris te nomineeren en aan te stellen, even zoo als ook voor deze geweest is ten tijde der 2 Bibliothecarissen wijlen de Heeren Courantier PAAUW en 's Lands Drukker ISAAC SCHELTUS, En 't welk vervolgens gehouden is ter nadere deliberatie &ca.

EXTRACT UIT DE NOTULEN DER CONFRERIE VAN PICTURA,
GEHOUDEN DOOR PIETER TERWESTEN.

17 Januari 1775.

Present Uts:, except, den hoofdman SCHOUMAN.

Den Hoofdman SCHOUMAN met den schilder VAN OS naar *Amsterdam* op de verkooping der Teekeningen van wijlen de Hr. VAN DE VELDE aldaar vertrokken, en dus absent zijnde, is voorts niets ten opzigte der Confrerie Kamer geresolveert.

24 Januari 1775.

Den Hoofdman SCHOUMAN weder hier geretourneert, en dus present zijnde, is voorts door den *secretaris* gecommuniceert, dat de schilder SCHWIKHART hem gezegt hadt, dat zoo *Regenten* de Kamer-bode maar geliefde te gelasten, de op de kamer zijnde schilderijen van de Hr. CORNELIS VAN HEEMSKERK op zijn verzoek te laten volgen, hij dan bezorgen zoude die in 't kort gehaaldt wierden.

18 April 1775.

Dat voorts de Kamerbode HIJMBAG gezegt had, gem: *Gravinne* na een stuk der Kamer, zijnde een musiceerend *Gezelschap door G. v. K.*¹⁾ gevraagd had, wat hetzelfde kosten moest.

25 April 1775.

Wijders niets ten opzichte der Confrerie-Kamer, maar alleen in consideratie gekomen de *Hr. Academie Regent* BOLOMEIJ, naar vriendelijke afscheideening van respectieve Regenten, gisteren van hier, voor 6 maanden, vertrokken was naar *Zwitserland* en *Italiën*.

18 Juli 1775.

Door den Hoofdman HAAG gecommuniceert wordende, zijn Ed: voor eenige weken na *Leeuwarden* zoude vertrekken, terwijl den Hoofdman SCHOUMAN ook dagt, a.s. week op de verkooping der schilderijen van wijlen de Hr. BAKKER van *Bakkershagen* te gaan.

12 September 1775.

Voorts door den Hoofdman HAAG gecommuniceert werdende, dat een portretschilder van *Leijde*, RODE genaamt, zedert eenigen tijdt hier diverse portretten van *Luiden van aanzien* zelfs had geschildert en nog schilderde, en dus het recht der Kamer voldoen moest. Is vervolgens goedgevonden zich te zullen informeeren waar dezelve hier logeerde.

19 September 1775.

Vernomen zijnde dat de voorn. *Leijdsche schilder* RODE, alhier in het zogenaamde *Leijdsche veerhuis* gelogeert waar, is vervolgens goedgevonden, en de Kamerbode HIJMBAG gelast om morge bij den zelven te gaan verzoeken om de ordinaire voldoeninge van deszelfs meester-geld ter sa van *f 18.— glds*; voorts niets verder geresolveert.

26 September 1775.

Door den Deeken COPIUS gecommuniceert zijnde, dat de voorgemelde schilder RODE aan de Kamerbode zelfs gezegt had, dezelve heeden avond bij Regenten ter Kamer zoude komen om hen WEd. wegens het gerequireerde meester-geldt zelfs te spreken: is den zelven wel verwagt, maar echter niet gecompareert.

3 October 1775.

Door den Deeken gecommuniceert, dat de Kamerbode weder bij gemelde schilder RODE was geweest en door dezelve verzocht zijnde uitstel, met belofte van binnen *vier weken* de gerequireerde betalinge te zullen doen; opgamelde

¹⁾ Waarschijnlijk het stuk van GYSBERT VAN DER KUYL, thans onder No. 814 berustende in 's-Rijks-Museum te Amsterdam.

Deeken daarmede niet tevrede nog content waar, en dus andermaal de Kamerbode gezonden had, dog dat dezelve toen niet 't huis waar, maar dat zijn hospita hem toen verzekerde dat de betaalinge binnen gem: tijd zeker geschieden zou, terwijl zij wist hij het thans niet konde doen.

10 October 1775.

Den Secretaris door indispositie absent zijnde, is voorts volgens bekoome rapport, bij presente *Regenten* weder in consideratie gekoomen om, tot welzijn der *Teecken Academie* de Heeren *Kunstschilders* VAN OS, VAN DER WALL en SCHWIKHART tot meede Regenten der zelve Academie te verkiezen.

24 October 1775.

Door den *Deeken* gecommuniceerd zijnde, zijn WelEd. de voorgem: schilder RODE heeden avond was verwagtede, zoo is dezelve daar ook gekoomen, en heeft vervolgens zo aan gem. *Deeken* als *Secretaris* vriendelijk verzogt, dat, vermits hij nog wijinig betaalinge kreeg, en zulks al van dag tot dag verwacht hadt, hem nu nog uitstel tot heeden over 8 *dagen* vergunt mogt worden, 't welk hem dan ook is geaccordeert, mits als dan betaalende.

20 November 1775.

Is de Academie Regent BOLOMEY (van deszelfs gedaane reijze na *Zwitserland* en *Italiën*, den 16^e deezer hier geretourneerd zijnde) na een absentie van 7 maanden, weder ter Kamer present geweest.

27 November 1775.

De 2 nieuw gemaakte Academie-Regenten de Hⁿ *Kunstschilders* VAN DER WALL en SCHWEICHART, als hun eerste cessie heeden in gem. qualiteit gehad hebbende, aan den *Deeken* COPIUS hun meestergeld betaald.

12 December 1775.

De bewuste schilder RODE uit *den Haag* vertrokken dog dat echter zijn *Hospita* alhier aan de Kamerbode verzeekert had dat de vereijste betaalinge gedaan zou worden, schoon 't nog wel een maand 2 à 3 *duuren* kon; en eindelijk dat de schilder ZIEGLER zich nog excuseerden om te betaalen, wijl hij nog niets te doen hadt, en dus zig gereet maakte om maar weder van hier te vertrekken.

19 December 1775.

De bewuste schilder RODE heeft een kapitaal stuk met de portraiten der respective hoofdluyden van 't *Chirurgijns Gilde* alhier, volgens een reeds daar van gemaakte teekening aangenomen te schilderen en dat dus geen zwaarigheid weezen zal omtrent de betaaling van zijn vereyst meester-geld.

26 Maart 1776.

Voorts nog kennisse gegeven, dat gem. Hr. ROEPEL, bij discours verneemende, dat wijlen zijn oom, de Hr. *Kunst en bloemschilder* C. ROEPEL, meede Regent v/d. Confrerie Kamer geweest was, vervolgens belooft had, een *Copie* van 't portret van zijn gem. *Oom* in pastel, aan de Kamer ter gedagtenisse present zoude doen.

9 Juli 1776.

De Kamerbode VAN KLEEFF gezonden aan de *Anatomie of Chirurgijns Gilde Kamer*, alwaar de schilder RODE den Deeken en Hoofdlieden derzelve schilderde, en denzelve nader om de voldoering van deszelfs *meestergeld* laten aanmanen.

30 Juli 1776.

Is goedgevonden en gearrest: om door EBBENS een gelijke lijst met een gladde vergulde bies, als om 't bloemstuk van R. RUISCH is, te doen maken om 't bloemstuk van VERBRUGGEN, hebbende te dien einde de lijst van 't zelve medegenomen, terwijl de Hoofdman HAAG aangenomen heeft, om 't gem: stukje van RACHEL RUISCH door ZEPPEL te zullen doen opplakken: Verder zijn de stukken van VALCKENBURG heden aan de Hr. Confrator VAN RIELLE, op deszelfs verzoek teruggebracht, terwijl het groote stuk van HOOGSTRATEN ter kamer gebleven is.

31 December 1776.

Door den Hoofdman SCHOUMAN gecomm: werdende den grooten Teekenaar en beminnaar der kunst de Heer PLOOS VAN AMSTEL van *Amsterdam* misschien heden avond ter Kamer komen zoude zoo om de *Teeken Academie*, als om het fraije Teekenboek van LEONARD DAVINCI te bezichtigen, is zijn WelEd: ook om 8 uur gekomen; doch vermits de *Academie* toen bijna geëindigt waar, zoo heeft zijn WelE: zich met het doorzien van het gem: Teekenboek na genoeg gediverteert en gecontenteerd, en is vervolgens, na wederzijdsche toewenschingen van een gelukkig a.s. Nieuwjaar te mogen genieten, weder vertrokken.

18 Februari 1777.

Ingevolge het laatst geresolveerde de Hr. Confrater ROEPEL tegen heden avond met zijn zwager de Hr. *Commis* en mede Confrater HEIJNST ter Kamer verzogt en gekomen zijnde, heeft eerstgemelde Heer het Portret van wijlen deszelfs oom, de Heer Bloemschilder COENRAAD ROEPEL, alsmede Regent der Teeken Academie en Confrerie-Kamer geweest zijnde op een vriendelijke wijze aan Regenten tot een present en gedachtenis voor de Kamer geoffereert: zijnde

't zelve zeer fraai en krachtig, naar het origineele portret van wijlen gem: Heer, geschilderd door den beroemde portretschilder R. BLEEK, gecrayonneerd door de kunstlievende Jufvr: PIETERNELLA VAN CUIJCK. En terwijl hetzelfde in alle deelen zeer goed en kunstig gecrayonneerd werd, en dus te meer een aangenaam present voor de Kamer was, zoo is niet alleen gem: Hr. Confrater ROEPEL zeer vriendelijk door gezamenlijke Regenten daar voor bedankt, maar is zijn WelEd: tevens verzocht geworden, gem. Jufvr. Kunstenaressen voor de zelve moeite en betoonde achting voor gem: Kamer provisioneel uit derzelve namen ook te willen dank zeggen.

25 Februari 1777.

Vervolgens goedgevonden en gearrest: die occasie te zullen waarnemen en tevens de dagen nog wat verlengde en helderder werden, gemelde Jufvr: met derzelve vader ter Kamer te doen verzoeken, en dezelve niet alleen als Meesteresse te verklaren, maar ook tevens Confrateresse of Lid honorair der Kamer te zullen maken; zijnde 't zelve dus voorts gehouden ter nader deliberatie. Voorts door den Deeken gecomm. dat zijn WelEd: bij den Heer Confrater VAN KERVEL geweest was, en gesproken wegens het verkoopen der nagelate schilderijen door wijlen Mevr: zijn moeder, en vervolgens dezelve aan 't Sterfhuis had gaan bezien en al zeer mooie daaronder bevonden, dat het circa een getal van 40 stuks zouden zijn, en de Jufvrⁿ zijn WelEd: zusters zeer geinclineerd scheenen om dezelve op de Kamer te doen verkoopen.

25 Maart 1777.

Wijders, ingevolge het laatst gearresteerde Jufvr. CORNELIA PIETERNELLA VAN CUIJCK tegen heden n.m. ter Kamer verzocht, en ook aldaar met derzelve Oom CAREL en Tante MARIA VAN CUIJCK gekomen zijnde, zijn dezelve door gezamenlijke Regenten op 't allervriendelijkste gerecipient geworden, en na met genoeg de Kamer bezien en thee gedronken te hebben, is vervolgens door den deeken aan Welgem: Jufvr: C. P. VAN CUIJCK gecomm:, dat Regenten uit consideratie der meesterachtige kunst die haar WelEd. in 't crayonneeren van 't portret van wijlen de Hr. Kunstschilder COENRAAD ROEPEL betoond, en uit erkenning dat haar WelEd. hetzelfde uit achting aan de Confrerie-Kamer had opgedragen, Regenten goedgevonden hadden haar als Meesteresse der nobele teeken en schilderkunst te erkennen en te accepteren, en voorts ook als Lid honorair der kunst Confrerie Kamer te verklaren, zijnde haar WelEd: vervolgens door welgem: *deeken* met de groote orde van *Pictura* omhangen en dus als Lid honorair der Kunstkamer behoorlijk geïnstalleerd geworden, terwijl voorts aan haar WelEd:

ter gedachtenisse zoo van 't een als ander, ook is voorgelezen en t^er hand gesteld de volgende acte.

„*Regenten der Kunst-Confrerie Kamer van Pictura* in 's Gravenhage, „hebben ter voldoening van der zelve Resolutie van den 25 Febr: laatsleden, „uit consideratie dat Jufvr. CAROLINA PIETERNELLA VAN CUIJCK het portrait „van wijlen den Hr. Kunstschilder COENRAAD ROEPEL, in leven mede regent „derzelve Kamer, uit kunstliefde Meesterachtig en fraai gecrayonneerd en „uit achting voor gemelde Confrerie Kamer aan dezelve ook opgedragen, „heeft goedgevonden om, zoo tot Encouragement van gem: Kunstschilderesse, „als tot een blijk der bijzondere achting welke gem: Regenten nevens alle „kunstlievende billijk voor zoodanige Kunstenaressen hebben moeten, dezelve „Jufvr. CAROLINA P. VAN CUIJCK, in navolging van de alom beroemde „bloemschilderesse RACHEL RUIJSCH Aⁿ 1701 en anderen, insgelijks tot „Meesteresse der Loffelijke Schilder en Teeken-Kunst te erkennen.

27 Mei 1777.

Is voorts door den Secretaris gesuppediteerd just opgemaakte Catalogus v/d Kamer, en vermits de Hr. SCHOUMAN het gearrest^e portret v/d kunstschilder en Ridder KAREL DE MOOR voor rekening der Kamer gekoft had f 6 gulden, heeft gem: deeken aan zijn Ed: tot betaling van 't zelve aan den Vendumeester gesuppediteerd f 6 — 7 — 8. En is verder goedgevonden en de Kamerbode VAN KLEEFF gelast te bezorgen, dat de Kamers jegens heden over 8 dagen schoon en in orde gemaakt waren, terwijl Regenten alsdan weder dachten te zamen te komen.

6 October 1777.

De Comperitie van morge, mits de Intekening der teeken Academie, op heden tevens gehouden zijnde, is ten opzichte der Confrerie Kamer niets voorgekomen, als dat de Hoofdman HAAG een zeer welgelijkend fraai portret van zich zelf, in plaatse van 't vorige ter Kamer bezorgt en present gedaan heeft, en is voorts in consideratie gekomen, en den Academie Regent VAN DER WALL verzocht, om, wanneer 't zijn Ed. convenieerd, eens op de portretten van wijlen de Hr. ROEPEL, MIJTENS en DE MOOR, tot narigt agter op te stellen derzelve namen.

4 November 1777.

Dat, ingevolge het laatst gearrest: verlede Zaterdagavond met veel genoegen door den Deeken ten bijzijn zoo van de Hoofdmannen SCHOUMAN en BOLOMEI benevens hem secretaris, als van 10 Heeren Confraters, ordinarij modo tot mede-Leden der Confrerie-Kamer geïnstalleerd waren geworden de bovengem: Heeren PIETER HAVARDT en JAN WILLEM BERT VAN SCHNEIDER; voorts is niets geproponeerd nog gearresteerd.

16 December 1777.

Wijders in consideratie gekomen zijnde dat eenige Kunstschilders hier waren, welke nog niet aan het Recht der Kamer voldaan hadden, is vervolgens goedgevonden en gearresteerd, den Deeken de Kunstschilders JEAN TESSIER, den Bloemschilder FREDRIKS, den Landschapschilder THIER, en den Portretschilder REUMONTE, zal doen aanmanen tot voldoeninge van derzelver meestergeld; Eindelijk is goedgevonden om, terwijl de Academie Teekening, met de a.s. Kersdagen en Nieuwjaarsdag, die 2 geheele weken zal stil staan, ook niet eerder 't zamen zullen komen dan op den 1ⁿ dingsdag in 't nieuwe jaar.

13 Januari 1778.

Den 11ⁿ dezer het Meestergeld ontvangen v/d portretschilder ANTON REUMONTE; verder in consideratie gekomen dat niet te min de gedane sollicitatien voor de Kamer, de schilderijen van wijlen de Hr. Mr. CORNELIS RIJKEVORSER echter op deszelfs Buitenplaats *Valckenbosch* den 9ⁿ April a.s. verkocht zullen worden, terwijl deszelfs considerable prentkunst in 't najaar alhier door de Boekverkoopers VAN DAALEN en WIJNANTS zoude worden verkocht.

20 Januari 1778.

Door den Hoofdman SCHOUMAN gecommuniceert, zijn Ed: gesproken was over, en gezien hadt een partijtje schilderijen van wijlen Mevr: PLOOS VAN AMSTEL, om ter Kamer te verkoopen, en dat zijn Ed: meenden deze week wel nader daarover geraadpleegd zou worden.

17 Maart 1778.

Wijders ook heden n.m. door den drukker KARNEBEEK 250 ex.pl. der catalogus bezorgt wordende, zoo zijn dezelve ter verzending gereed gemaakt, als: na *Middelburg* aan den Heer Kunstschilder PERKOIS 3. *Amsterdam* aan de Heer P. YVER 12. *Haarlem* a/d Hr. V/D VENNE 6. *Leiden* a/d Hr. DELPHOS 6. enz.

2 Juni 1778.

De Deeken COPIUS weder beter, en dus present zijnde, is door dezelve nader in Consideratie gebracht om 't aan weerzijde boven de groote porte brise-deur staande, ongepast en zelfs aan stootelijk devis van *In poculis Libertas*, te vernietigen, en in plaats van 't zelve daarop te doen plaatsen het volgende door zijn WelEd. vervaardigd tweeregelig vers:

„Tot Bloei van Kunst en Wetenschap,
„Vereent zich hier de Broederschap.”

Is 't zelve vrij toepasselijker en beter bevonden, en dus gearresteerd en gem: deken voorts ook verzocht om hetzelfde nú maar ten spoedigste te doen veranderen.

16 Juni 1778.

Door den Hoofdman SCHOUMAN in het hier voorgem: groote Inteekeningboek de op den 2 dezer vertoonde schets Teekening voor aan in 't net geteekend en met *Oost Ind. Inkt* gewasschen zijnde, is 't zelve in alle deelen zeer fraai en meesterachtig bevonden en ZEd. dus door Regenten voor de Kamer vriendelijk bedankt geworden.

30 Juni 1778.

De Hoofdman HAAG, zoo vernomen werd, uit *den Haag*, en dus absent zijnde, is voorts door den Deken COPIUS gecommuniceerd dat zijn Ed. van den teekenmeester en portretschilder LE CHALLAS, alhier den 26^e dezer deszelfs meestergeld ontvangen en dezelve aldus aan 't Recht der Kamer voldaan hadt.

7 Juli 1778.

Den Hoofdman BOLOMEI naar *Dordrecht* en dus absent zijnde, is voorts door den deken gecommuniceerd dat de Landschapschilder JEAN GEORGE TEISSIER op gisteren deszelfs meestergeld betaald hadt. Verder is goedgevonden dat opgem: deken ook tot gem: betaling zou doen aanmanen de Kunstschilders KETELHOET, ROEDIG, VERMAAASEN en BRUGMAN.

14 Juli 1778.

De Hoofdman BOLOMEI absent. Deken COPIUS als Hoofdm. SCHOUMAN gerapporteerd: dat hun WelE. verleden vrijdag 10 dezer smorgens 9½ uur, geappointeerd zijnde bij den Heer *Bailluw* VAN BOETZELAAR, ook als toen zeer vriendelijk door zijn HoogEd: gerecipient waren geworden, en na alvorens de noodzakelijkheid van hun verzoek kortelijk voorgedragen, en ZHed. daaromtrent geïnformeerd, en voorts op deszelfs vraag geantwoord te hebben, dat wanneer het tegenwoordig jaarlijks douceur van *f* 150, maar met *f* 250 geaugmenteerd werd, dat dan met een goede directie een vrije academie daarvoor gehouden zou kunnen worden, dat echter door denzelven wat veel geconsidereerd werd, doch daarop gedemonstreerd zijnde, het honneur en den roem, dien Hun Ed: Achtb. daardoor voor altoos verkrijgen zouden, ongelijk grooter en meerder zou zijn dan gemelde somme.

21 Juli 1778.

Verder is goedgevonden de Deeken mede tot gem: betaling zoude doen aanmanen, den sedert langen tijd hier bevindende miniatuurschilder en crayonneerder SOMSOIJS etc.

28 Juli 1778.

Door den Deken COPIUS gecomm. werdende dat zijn WelEd. den miniatuurschilder SOMSOIJS tot betaling van deszelfs meestergeld had doen aanmanen doch

Oud-Holland 1901.

dat dezelve zich daarvan geëxcuseerd hadt, terwijl hij een Fransch Edelman was, en die dus met geene *Burgerlijke Gildens* te doen had &^a. Is vervolgens goedgevonden opgem: Deken hem nader dierwege zal gelieven onderrichten, dat geen Edel nog Onedel daarvan geëximeerd is, en dat hij dus gehouden is mede aan het privilege der Confrerie Kamer te voldoen &c. Voorts is door den Hoofdman: BOLOMEI ter voldoening van 't geresolveerde v/d 26 Mei, 3 fraaie ordonnantien tot een nieuw plaatje v/d *Almanak* vertoond, en is daaruit eenparig gekozen geworden, daar *Pictura* onder *d'Oranje Boom* zit, terwijl zij nevens haar heeft een *Oijevaar* met de *hoorn van Overvloed*, waaruit onder andere vele medailles tot prijzen komen om aan de beste voedsterlingen van *Pictura*, door 2 teekenende kindertjes verbeeld, uit te deelen &c, hebbende gem: Hoofdman BOLOMEI vervolgens aangenomen een nette Teekening daarvan te maken en ter Graveering te zullen bezorgen.

11 Augustus 1778.

Door den deken gecomm. den schilder VERMAASEN uitstel van betaling van deszelfs meestergeld verzocht had tot in de a.s. maand September 't welk geaccepteerd is.

25 Augustus 1778.

Dat een Heer v/d Magistraat van wegens dezelve aan ZE. had kennis gegeven om aan de gezamentlijke Regenten der *Teeken Academie* te comm: dat derzelver Request aan opgem: Magistraat om een vrije Teeken academie te verkrijgen, door zijn HoogEd: de Heer Bailluw VAN BOETZELAAR (aan wien gemelde Regenten 't zelve den 10^m Juli passato hadden overgegeven) in Burgemeesters Kamer gebracht zijnde, vervolgens door den Heer President Burgemeester (zijnde de Heer DIERQUENS) zelfs was voorgelezen, doch niet temin het zelve zeer geloueed en wel opgesteld bevonden was geworden, waar echter, vooral door opgem: president Burgemeester, en voorts door d'andere Magistraatspersonen goedgevonden niets daarop te disponeeren vermits in het daarbij gedaan verzoek niet kon worden getreden.

15 September 1778.

Nader in consideratie gekomen zijnde dat door de respective Heeren Leden dezer Kunst Confrerie-Kamer tot nog toe niets ten behoeve en tot welzijn der Teeken Academie gecontribueerd wordt, daar 't echter zeker is, dezelve Academie behoort en moet aangemerkt worden als het fundament en basis waarop dezelve *Confrerie* berust, en waarna dezelve genaamt wordt; en ten einde dat dezelve Academie zooveel doenlijk floreerende, en door den tijd is 't mogelijk vrij te maken, zoodat een ieder die het verlangd, en daartoe bekwaam geoordeeld wordt,

daarop zonder betalinge zal kunnen komen Teekenen en zijn Kunst Studie naar 't Leven voort zetten: „Is vervolgens na deliberatie eenparig goed gevonden en geresolveerd, dat wanneer voortaan iemand verlangt tot mede-lid of confrater dezer Kunst Confrerie geaccepteerd te worden, dezelve als dan gehouden zal zijn om, buiten en behalve zijne intekening en Jaarlijkse ducaton ten behoeve en voor dezelve Kamer ook ten minste Een Jaarlijksche ducaton ten behoeve en tot welzijn der gem: Teeken Academie te zullen moeten contribueeren.

24 November 1778.

Door den Hoofdman BOLOMEY van *Parijs* bekomen en tot een present gesuppedieerd zijnde 50 kleine en 50 groot papieren Exemplaren van het nieuw gegraveerde plaatje voor de Almanak, benevens het plaatje zelfs, 't welk zeer fraay en uitvoerig werd bevonden.

22 December 1778.

Door den Deken COPIUS gecomm: werdende, zijn WelE. ingevolge het laatst gearresteerde, de bewuste versjes door een kundig oog hebbende doen examineeren, vervolgens in plaats der zelve, het volgende versje bekomen had.

Op het Titul Plaatje.

„Hier dekt des Vorsten boom de schoone Schilderkunst,
„door blijde Broederschap en Oienvaar omgeven.
„De Hoorn des Overvloeds zwel door der Broed'ren gunst,
„Ach mogt, tot húnnen roem, 't Haags Teeken school herleven.

4 Mei 1779.

In consideratie gekomen zijnde de kunstschilder BENTFORT reeds voor deze en geene zoo portraiten als andere stukken geschilderd hadt, en deszelfs meestergeld nog niet betaald had, is vervolgens gearr: dezelve door den Kamerbode daartoe te zullen doen aanmanen, en tevens de schilders VERMAASEN en ROEDIG 't zelve ook weder te zullen doen herinneren.

25 Mei 1779.

Eindelijk is door opgem: Deken gecomm: dat de Kunstschilder BENTFORT en VERMAASEN derzelver gerequir: meestergeld betaald en dus aan het Recht der Kamer voldaan hadden.

15 Juni 1779.

Den Hoofdman SCHOUMAN op een verkooping te *Leyde*, en dus absent zijnde, is voorts door den Deken gecomm: dat de portretschilder BRUGMAN bij zijn welEd: geweest was, en zich wegens de betalinge van 't vereischte mr. geld geëxcuseerd had echter na eenige overtuigende redenen, van zijn verplichtingen daartoe, gehouden te hebben, eindelijk dan maar verzocht had een maand uitstel

te mogen hebben, en 't welk zijn WelEd: hem geaccordeerd had, zijnde ook door den Hoofdman HAAG kennis gegeven dat de gewezen Heer *Lieuten.* VAN DONGEN bij ZWE, geweest was en gezegd had, zich als Kunstschilder hierdacht te onthouden en thans woonde bij de zoogenaamde *Spookbrug*.

29 Juni 1779.

Voorts is goedgevonden, dat, terwijl toekomende week het huis van wylen de Hr. v. CATTENBURG zou worden verkocht, den deken de Heer ROIJER zal doen verzoeken om als dan de schilderijen ten spoedigste ter kamer geliefden te doen bezorgen: en zulks insgelijks ook van de Hr. predikant DE KONING ten opzichte v/d. schilderijen en 't pleisterwerk van wijlen de Hr. DE WAART te laten verzoeken: zijnde eindelijk ook gearr: dat opgem: Deken de Hr. Kunstschilders VAN DONGEN, TEMMING, WILT en *de Jonge* SCHAASBERGEN, door den Kamerbode zal doen aanmanen tot betaling van hun mr. gelden.

13 Juli 1779.

De Kunstschilder ROEDIG en de miniatuurschilder WILT hun mr. geld betaald, maar de Hr. v. DONGEN in gebreke gebleven, was naar Amsterdam vertrokken, en van daar retourneerende dan betalen zou. Wijders in consideratie gekomen zijnde, hoe het plan tot een vrije Teeken Academie te zullen beginnen om het publiek te maken en aan de gang te krijgen? is, niettemin gezamentlijke Hoofdmannen oordeelen het daarom zeer noodig was, dat de Heer PLOOS v. AMSTEL, als bij ondervinding zeer kundig daaromtrent zijnde, verzocht werd om deszelfs advies dienaangaande te mogen vernemen, echter niets finaals nog daarop geresolveerd alzo den deken, onder andere redenen, vermeende het genoeg was als men met de Heer ROIJER daarover raadpleegden.

5 Augustus 1779.

Wijders is door den deken COPIUS kennis gegeven, dat de miniatuurschilder en crayonneerder SMITH, welke om betaling van zijn mr.geld aangemaand was, bij ZWEd. geweest was, en vriendelijk verzocht had nog eenig uitstel van betaling, 't welk ZWEd. hem ook geaccordeerd had. Doch terwijl de Teekenmeester SCHAATSBERGEN brutaal geweigerd had dat zijn zoon de gerequereerde 6 gulden betalen zouden, zijn WelEd. volgens het gearr: *de Haag-Boode* B. GROENENMEIJER bij zich ontboden had enz.

26 October 1779.

Is vervolgens goedgevonden: Voorts van de Hr. wijnkoper WILLIAMSON, van een jong schilder SNOEK 4, en van den kunstschilder A. FRESE een memorie van 11 stuks schilderijen ter verkooping bezorgt zijnde, is vervolgens de catalogus

daarmede gesuppleerd en gearr., dezelve nu provisioneel a/d Heer *Drukker* DE GROOT ter drukking te geven....

8 November 1779.

Verder wierd door den Deeken COPIUS gecomm: ZWE. aan de *Medailleur* VAN MOELINGEN besteld had te maken 6 *Orders van Pictura*, en bij die occasie ook vernomen dat hij voor de vorm derzelve eijste 6 ducaten, waarop geconsidereerd werd, dat zoo hij dezelve voor 4 ducaten wilde laten, men dezelve dan behoorde te nemen, om altoos meester daarvan te zijn.

11 Januari 1780.

Door den Deeken gesuppediteerd de op den 8^e Nov: passato aan den *Medailleur* VAN MOELINGEN bestelde 6 *Pictura's Orders* en waarvoor zijn WelEdel: volgens deszelfs gedane eisch 36 glds. en alzoo f 6 per stuk en dus f 1 minder dan de vorige, betaald had.

1 Februari 1780.

Door den Hoofdman SCHOUMAN gecomm: een zeer vriendelijke Brief van de Hr. PLOOS VAN AMSTEL te *Amsterdam* waar bij ZWelE. op verzoek door opgem. Hoofdman van wegens gezamentlijke Regenten gedaan, diverse onder-richtingen omtrent een Academie Reglement bezorgden, welke, na prelectuure door gem: Hoofdman aan den Secretaris gesuppediteerd zijn ten einde dezelve te examineeren en het noodige daaruit te trekken &c. Voorts geconsidereerd zijnde deze week de laatste der vier Teeken-maanden van de Academie was, en dezelve daarmede voor dit jaar cesseerden, is echter goedgevonden heden over 8 dagen weder te zamen te komen ter deliberatie van 't geene tot de vrije Teeken Academie verder vereischt zal worden.

4 April 1780.

Door den Deeken COPIUS gecomm. ZWelE: reeds weder antwoord van Kleeve wegens den Medailleur J. C. MARME bekomen had, onder anderen inhoudende dat dezelve 40 ducaten eischten voor het maken van een stempel medaille, ('t welk maar 110 ducaten minder als den eisch van den medailleur SEPP te Vianen was.)

Waarop gedelibereerd zijnde, is, zonder de medailleur VAN BAARLE te *Dordrecht* of een ander te regardeeren, eenparig goedgevonden, vermits men goede voorwerpen van voorn: MARMÉ gezien hadt en zijn eisch zeer modicq was, en ten einde buiten risque te zijn en te blijven aan denzelven de geeischte 40 ducaten te zullen accordeeren.

25 April 1780.

Door den Secretaris gecomm: dat dezelve ingevolge het laatst gearresteerde het Academieplan met de brief den 20 dezer door den Kamerbode VAN KLEEFF aan den Heer Burgemeester PATIJN hadden bezorgen, dat welgem: Heer, zich zeer 't onvrede toonende, dat het zelve plan nu op 't laatst eerst aan ZWelEd. geoffereerd werd na eenige redenwisseling met hem VAN KLEEFF daarover gehouden, en op deszelfs persuasie de brief geopend en gelezen te hebben, als toen ook gezegd had nergens van te weten, want dat de President Burgem: VAN DER GOES hem nooit iets daar van gezegd had.

9 Mei 1780.

Door den Deeken COPIUS gecomm: een nadere missive wegens den medailleur J. C. MARMÉ te *Kleeff*, onder andere inhoudende, Dat niet anders dan beste Ducaten Goud ad *f* 45 de once tot Medaille gebruikt kon worden, wijl 't pistole of ander Goud te hard is, en de stempel met 't schroeven daarmede gerisqueerd zoude worden om te bersten. Is vervolgens goedgevonden daarmede genoeg te nemen en nu een contract dieswegen met hem te zullen aangaan.

5 December 1780.

Monsr. ELOUIS zich met deszelfs certificaat van de *Academie van Parijs*, bij den Regent Hoofdman HAAG aangediend en verzocht hebbende van mede op de academie te mogen Teekenen, is dezelve heden avond ter Kamer bescheiden en voorts geaccepteerd van aanstaande Donderdag daarop te kunnen komen teekenen.

12 Décembre 1780.

De medailleur MARMÉ is te Kleef ziek geworden.

25 Dec. 1780.

Er komt een zilveren proefmédaille uit Kleef; bij de harding der stempel is echter een bersje gekomen in dezelve, zoodat MARMÉ een andere stempel begonnen hadt.... alle désasters moesten voor zijne rekening zijn; men zal daarover schrijven.

In het nu volgende deel der Notulen lezen wij:

Naamen der Regenten van de Haagsche Teeken-Academie, welke hun tijd en vlijt aangewent hebben, nadat dezelve Academie in den Jare 1682 was geëri-geert en den 29^{en} September deszelven Jaars voor het eerst daarop geteekent geworden, om dezelve A^o 1780 en dus 98 jaaren daarna, tot *Een Vrije Teeken-Academie* te maaken, zijn:

AUGUSTINUS TERWESTEN, Matthaei Fil: Historie Schilder, dog wegens Indispositie altans Emeritus [Obiit 15 Nov. 1781].

AART SCHOUMAN, Historie en Vogelschilder. Obiit 5 Julii 1792.¹⁾

GERARD COPIUS, Portretschilder. Obiit 6 Oct. 1785.

TETHARD PHILIP CHRISTIAAN HAAG, Hofschilder en Kunst-Bewaarder van Zijne Doorl. Hoogh. den Heere WILLEM V, Prince van Orange en Nassau, Erfstadhouder &ca &ca &ca.

BENJAMIN BOLOMEY, Portret en Historieschilder. Heeft bij missive van 5 Maart 1792 bedankt en woont nu te Lauzanne.

JAN VAN DER WALL, Landschap en Perspectiefschilder. Is bij Resolutie van den 28^e October 1783 bedankt.

HENDRIK WILLEM SCHWEICKHART, Landschap-Schilder, (NB. den 9 May 1787 met'er woon van hier naar Engeland vertrokken.)

PIETER TERWESTEN, Matth: Filius, Bloem- en Vrughtschilder, Secretarius Academiae et Fraternalis Picturae.

Thans volgt een deel Notulen, geheel door PIETER TERWESTEN geschreven, eindigende 19 April 1796 met de woorden:

Hiermede heeft den Secretaris P. TERWESTEN zijn Academisch secretariaat, na 't zelve 32 Jaaren met genoeg en zooveel zijn gering vermogen heeft toegelaten, te hebben waargenomen, geijndigt: en nu, mits zijn 83Jaarige Ouderdom, daarvoor verder vriendelijk bedankt.

Finis.

Die 309 bladzijden eng maar keurig geschreven aantekeningen behelzen bitter weinig belangrijks. Zij wijden geweldig uit over de onbelangrijkste zaken, over het vernieuwen van een lamp, over de beuzelachtigste dingen.

Er is eerst een lijst van ruim honderd inteekenaars, „leden honorair” der vrije Haagsche Teeken-Academie, met Prins WILLEM V en Zijne gemalin aan het hoofd, voorts vele hofdignitarissen (die meest een of twee jaren later bedankten) leden van den Magistraat etc.

Dan volgen de lotgevallen der medaille, verhalen zonder einde, door J. C. MARMÉ gemaakt, door VINKELES in plaat gebracht;²⁾ aan de ééne zijde de edelmoedigheid, in de gedaante van een hovenier, door de overvloed geleid, planten voortbrengende („alhier gemeent Genies tot Kunsten” zegt TERWESTEN) en medailles uitstrooiende. Op de keerzijde:

Uitmuntenheid in Teeken-Kunst

Werd dit geweit door 's Minnaars gunst.

¹⁾ NB. De sterfjaren zijn er later, doch door dezelfde hand, achtergeplaatst.

²⁾ Een afdruk van dit prentje is in het register geplakt.

Herhaaldelijk vindt men dan klachten over de modellen. Zij passen niet goed op, of loopen weg, omdat ze nagejouwd worden als „model der academie”, en soms is het zeer moeilijk geschikte modellen te vinden. Meest zijn het soldaten, die onverwachts een ander garnizoen krijgen, zoodat men tusschenbeide niet teekenen kan. Dan weér bezigt men twee modellen tegelijk om er „groepen” na te teekenen.

Men sluit een vriendschapsverbond met het Dichtlievend Genootschap „Kunstliefde spaart geen vlijt”, dat zijne vergaderingen hield in het Mauritshuis. Over en weér recipieert men elkander en houdt „vriendelijke” maaltijden. Dan werden „diverse puntdichten daarbij ex-tempora geciteerd, tot bizonder vermaak „van Elkanderen; zijnde eindelijk het Gezelschap tegens half 12 uur met veel „genoegen gescheiden”. Soms kwamen er op die feesten echter kleine incidenten voor als het volgende: 15 Mei 1784 hadden zij zich weder goed „gediverteert”, en een Dominée SCHARP had ook bizonder fraaie puntdichten gemaakt. Maar toen hij op „de drie S, zijnde Staats, Stadhouderlijke en Stads-bestiering” een vaers gemaakt had en „met forsluidende stem het volgende citeerde:

„Gods blixem sla hem Eeuwig blind

„Die niet èn Staat, èn Stad, èn onze Vorst bemind —

„had hetzelve eenige getoucheert en zelfs als verstomt: terwijl er ook maar Een „van de Tractanten daarop gezegd had: het is mooy, SCHARP! en korte tijdt „daaraan was den Ontvanger der Pocaal zonder afscheid te nemen, vertrokken.”

(Wordt vervolgd.)

DE SCHILDERIJEN-VERZAMELING VAN DAMIAAN DE GOES,

DOOR

DR. F. V. ENGELBURG.

DAMIAAN DE GOES, die van 1523 tot 1544 als politiek agent van Portugal's koning Don JAN III buitenslands toefde en zich voornamelijk te Antwerpen en te Leuven heeft opgehouden, werd op omstreeks 70jarigen leeftijd het slachtoffer der Inquisitie te Lissabon, beschuldigd van ketterij en van gemis aan eerbied voor de uiterlijke elementen van den Katholieken eeredienst. Als bewijs voor dit disrespekt werd, gedurende het tegen hem ingestelde proces, met verscheiden getuigenissen aangevoerd dat hij lijdelijk had toegelaten hoe er reuzel placht te druipen van een door hem gebruikten zolder op een crucifix, dat zich bevond in een kapel onder genoemden zolder. Tot zijn verdediging voerde DAMIAAN DE GOES twee argumenten aan; ten eerste dat het dak van zijn zolder placht te lekken, zoodat geen reuzel maar regenwater naar omlaag moest gevallen zijn; ten tweede dat, in plaats van onverschillig voor devote voorwerpen te wezen, hij integendeel daarvoor steeds meer dan gewone voorliefde had gehad, getuigen de vele kunstvoorwerpen van godsdienstigen aard, die hij in zijn huis bezat of aan anderen had geschonken.

Oud-Holland 1901.

Kort geleden werd het proces-verbaal van GOES' verhoor voor de Inquisitoriale rechtbank van Portugal opgediept uit het thans nationaal eigendom geworden archief der Compagnie van Jezus; dit proces-verbaal bevat enkele verklaringen en getuigenissen van kunst-historische waarde, waar namelijk door de verdediging wordt aangevoerd hoe talrijk, hoe kostbaar, hoe mooi en hoe duur genoemde gewijde kunstvoorwerpen van den aangeklaagde wel geweest waren. De arme, in het nauw gebrachte grijsaard die, terecht, het ergste van zijn meedoogenlooze rechters vreesde, bracht niet enkel zijn eigen herinneringen aangaande de waarde zijner schilderijen, doch ook het oordeel dienaangaande van huisvrienden en bedienden in het geding; deze mededeelingen leiden tot de conclusie dat DAMIAAN DE GOES van zijn langdurig verblijf in de Nederlanden gebruik heeft gemaakt om talrijke schilderijen, waaronder belangrijke, te koopen en naderhand naar Portugal over te brengen.

DAMIAAN DE GOES legt er nadruk op dat hij is „verzot op schilderijen en teekeningen” (*Pinturas e Imagens*) en „veel, veel geld” voor deze dingen heeft uitgegeven. Behalve wat hij aan kerken, aan zijn Koningin, aan familie-leden en aan bekenden heeft present gedaan — aanstonds volgt een opgave dier geschenken — bezit hij nog op het tijdstip zijner in-hechtenisneming door de Inquisitie, 1571, in zijn private woning een verzameling, waarvan een buurman getuigt „dat de beschuldigde vele schilderijen in zijn studeerkamer heeft.”

En dat deze verzameling te Lissabon als goed bekend stond, blijkt uit de verklaring van een ander getuige hoe „o senhor DON ANTONIO (zeker een der koninklijke prinsen) ten huize van beschuldigde kwam kijken naar de studeerkamer en naar de altaarstukken (*retabulos*) die hij bezat, gelijk ook gedaan placht te worden door vreemdelingen en gezanten.” De meeste van DAMIAAN DE GOES' schilderijen kwamen uit Vlaanderen, naar hij zelf herhaaldelijk doet blijken; het overbrengen trouwens van GOES' inboedel uit Leuven, waar hij laatstelijk woonde, naar Lissabon, heeft een schat van geld gekost, hetgeen doet vermoeden dat de inboedel omvangrijk en kostbaar is geweest.

Hieronder volgt de lijst van schilderijen, in de voornoemde processtukken vermeld:

1. „Een altaarstuk met deuren, waarop geschilderd is de kruisiging, een stuk dat meer dan honderd crusados waard is wegens de groote volmaaktheid van het werk, gedaan door meester QUENTINO.” Deze woorden komen voor op een lijst, door GOES zelf opgemaakt, van hetgeen hij sedert 1526 aan kerken in Portugal had geschonken. Met „mestre QUENTINO” kan geen ander bedoeld zijn dan QUINTIEN MATSYS; het altaarstuk waarvan sprake is, werd geschonken aan

een kerkje te Alemquer, GOES' geboorteplaats; omtrent de datum der schenking geeft een verdere verklaring van GOES de volgende bijzonderheden: „nadat ik in de kerk van O. L. V. de Varzea te Alemquer mijn grafkelder deed maken, gaf ik er een altaarstuk met deuren, geschilderd, onze Heer Jezus Christus aan het kruis.” Deze grafkelder werd omstreeks 1560 gemaakt. Wat betreft de voor deze triptiek betaalde koopprijs van „meer dan honderd crusados,” een crusado van Koning Jan III's dagen gold, volgens den gezaghebbenden penningkundige Arago, in 1874 8000 à 9000 reis; honderd crusados zouden *heden* overeenkomen met ongeveer 200 ponden sterling.

Van dit werk van QUINTIJN MATSYS is niets meer te vinden; het is verloren gegaan zonder sporen achter te laten. Misschien is het vernield door de Franschen of Engelschen, die omstreeks 1810 te Alemquer en elders verschrikkelijk hebben huisgehouden. Misschien ook is de triptiek reeds vroeger verdwenen. Want de 18e eeuwse schrijvers in Portugal zwijgen over dit kunstwerk dat in de oogen van DAMIAAN DE GOES uitblonk door „groote volmaaktheid.” Het in 1712 uitgegeven boek van padre ANT. CARVALHO DA COSTA, Corografia Portuguesa, bespreekt de Varzea-kerk en het daarin voorhanden beeldhouwwerk, maar zwijgt over schildersrukken. In 1747 en 1758 werd eveneens uitvoerig over Alemquer geschreven, zonder vermelding evenwel van het altaarstuk. Het is mogelijk dat onder de regeering van FILIPS II van Spanje, die in 1580 ook over Portugal koning werd, het kunstwerk naar een der koninklijke paleizen werd overgebracht. FILIPS II heeft inderdaad menig waardevol schilderij uit Portugal naar Madrid doen verhuizen, o. a. portretten der koninklijke familie door ANTONIE MOOR. Er bestaan in het Madridsche museum twee Vlaamsche Afnemingen van het kruis in Q. MATSYS' manier. Uit door mij te Alemquer gezochte inlichtingen bleek dat aldaar zelfs geen vage overlevering bestaat van wat er geworden is van het door GOES geschonken altaar-stuk.

2. „Een paneel (paineel) waarop geschilderd is de kroning van onzen Heer Jezus Christus, een stuk dat veel geld waard is wegens de volmaaktheid, nieuwhed en originaliteit (invenção) van het werk, gemaakt door HIERONIMO BOSQUE,”

Dit schilderij van Hieronymus Bosch, of van Aken, wordt naderhand nog kortelings vermeld als te zijn „groot en van veel waarde;” het werd, evenals het vorige en waarschijnlijk tegelijkertijd, aan de kerk te Alemquer door GOES geschonken. Een zijner bedienden verklaarde in zijn getuiganis dat het de „gevangenschap van Christus” voorstelde. Deze bediende had meegeholpen om dit stuk en dat van Q. MATSYS uit de woning van GOES naar Alemquer over te brengen. Ook dit schilderij is onvindbaar geworden.

Aan den nuntius Montepoliciano, die er hem lang over geplaagd had, gaf GOES in Lissabon ten geschenke:

3. een schilderij voorstellende de „tentatie van den Heiligen Job” en
4. een ander schilderij, voorstellende de „tentatie van den Heiligen Antonius,” beide gemaakt door „o grande jheronimo bosque” en die tezamen bij de tweehonderd crusados — dus bijna het dubbele van den prijs van Q. MATSYS’ triptiek — hebben gekost.¹⁾

Aan de Koningin had DAMIAAN DE GOES present gegeven „na zijn aankomst uit Vlaanderen:”

5. een altaarstuk met het beeld van Christus „aho natural” (naar de natuur, d. w. z. levensgroot?) en

6. een ander altaarstuk, rond, met het beeld van O. L. Vrouw met haar zoon op de schoot, „twee stukken van groote prijs en waarde,” zegt DAMIAAN DE GOES in zijn schriftelijke verdediging.

7. „een groot altaarstuk met deuren, waarop het beeld van O. L. Vrouw was geschilderd met haar zoon op de schoot,” werd in 1545 vlak na zijn terugkomst uit Vlaanderen door GOES aan diens broeder geschonken, die het wederom schonk aan de kerk van het kasteel te Almada (tegenover Lissabon,) waarheen GOES gedurende zijn verblijf in Vlaanderen ook een „groot venster met de schilderij der aankondiging” had gezonden. Noch van het venster, noch van het altaarstuk is eenig spoor over in genoemde kerk.

8. een klein altaarstuk, voorstellende O. L. Vrouw met haar zoon in haar kleed, na de afneming van het kruis, geschonken aan Fernão Coutinho, die met GOES in Vlaanderen was en het geschenk „in groote waardeering hield.”

9. een groot altaarstuk met deuren, voorstellende de drie magische koningen, de geboorte en de besnijdenis van Christus, „een stuk dat veel waard was.”

10. een klein altaarstuk met het beeld van den H. Bernardinus.

11. een klein altaarstuk voorstellende twee grijsaards die bidden.

De drie laatstgenoemde stukken werden door GOES geschonken aan den paleis-secretaris Carneiro en waren „van veel bekwaamheid (artificio) en waarde.”

Tot de verzameling die DAMIAAN DE GOES nog tijdens zijn arrestatie bezat, behoorden niet minder dan drie altaarstukken, voorstellende tafreelen uit de Passie, namelijk de kruisdraging, de gevangenneming en de kroning van Christus. Voorts worden nog vermeld, als behoorende tot deze verzameling, een afbeelding van S^a. Isabel en een altaarstuk van O. L. Vrouw.

¹⁾ Een mooie triptiek van HIERONIMUS BOSCH, voorstellende de verzoeking van den H. Antonius, is in het bezit der koninklijke familie van Portugal.

Nog vermeldt GOES „andere schilderijen die ik gegeven heb aan verscheiden personen buiten dezen Staat.”

Na zijn dood werd de boedel van DAMIAAN DE GOES verkocht; het is waarschijnlijk dat de te Lissabon wonende vreemdelingen het beste daaruit erlangden. Een houtskool-portret van GOES, door DÜRER geteekend, verhuisde naar Duitschland en bevindt zich thans in de Albertina te Weenen. En wat te Lissabon achterbleef, ging verloren met de vernieling, die het gevolg was der befaamde aardbeving in 1755.

Het is niet onmogelijk dat DAMIAAN DE GOES eerst met het aanleggen eener schilderijenverzameling aanving nadat hij, zijn langdurig en veelbewogen jonggezellen-leven moede, zich omstreeks 1538 te Leuven met zijn uit een gegoede Hollandsche patricier-familie stammende bruid had gevestigd. QUINTIJN MATSYS heeft voor Leuven gewerkt en er misschien wel gewoond. Evenzoo Hieronymus Bosch. Beide schilders waren nog tamelijk kort geleden gestorven, toen GOES hun werken kocht. Indien de mededeelingen van laatstgenoemde aangaande de door hem betaalde prijzen juist zijn, stonden MATSYS en BOSCH vrijwel op gelijke hoogte van waardeering bij de kunstkenners van het jaar 1540; misschien zelfs stond „o grande Bosque” bij GOES hooger.

Lissabon, Januari 1902.

PROTESTANTSCHЕ KERKГЕBOUWEN.

De Zuider-, Wester- en inzonderheid de Noorder-kerk
te Amsterdam, tevens eene bijdrage tot de geschiedenis van het
Fabriek-ambt aldaar.

DOOR

C. H. PETERS,

Rijksbouwmeester 's Gravenhage.

II.

„Het *Katholicisme* wist in al de zeventien eeuwen van zijn erkend bestaan,
„zijn kerkgebouw te beperken tot enkele hoogst karakteristieke *typen*,
„en verkreeg daardoor niet zelden in allen deele meesterstukken van
„kerk-architectuur.

„Het *Protestantisme* daarentegen kwam wel is waar in de eers'te der
„ruim drie eeuwen van zijn erkend bestaan tot een paar karaktervolle
„typen, doch wist zich daarbij niet te bepalen, wist deze zoodoende niet
„tot meesterstukken te brengen en is feitelijk nog steeds zoekende”.

ARE H. DE KEIJSER werkelijk een groot *bouwmeester* geweest en
als zoodanig belast met het ontwerp en met de uitvoering dezer
eerste Amsterdamsche *Protestantsche* Kerk, dan zou hij stellig
eene geheel andere Zuiderkerk hebben gebouwd en zeer zeker
haar plan *niet* hebben gevolgd, want het kenmerk van een groot
man ligt juist daarin, dat hij steeds het *beste* plan en de *beste*
oplossing weet te geven, doch H. DE KEIJSER was beeldhouwer
en geen architect, en de Mr. beeldhouwer H. DE KEIJSER, heeft met den Mr.
metselaar DANCKERTS en met den Mr. timmerman STAATS zaâm het ontwerp
dezer kerk opgemaakt en uitgevoerd, zonder dat men zich eerst voldoende verdiept
heeft in het eigenaardig karakter eener *Protestantsche* Kerk, zonder dat men zich

NOORDERKERK TE AMSTERDAM, gezien van de Z. Z. Oostzijde in Anno 1901.

daarvan eigenlijk werkelijk eerst rekenschap heeft gegeven. De inderdaad *verantwoordelijke* bouwmeester, hij miste hier, omdat er *drie* bouwmeesters waren, en geen hunner had blijkbaar voldoende overwicht, om, na zich het gestelde vraagstuk eerst volkomen te hebben ingedacht en opgelost, zijn overwegings-resultaat, zijn opinie aan zijn collegas als het ware op te leggen.

Hoe anders toch is het te verklaren: 1°. dat men *dit* en geen *doelmatiger* plan-vorm heeft gekozen; 2°. dat men in deze kerk van betrekkelijk kleine afmeting, trots haar zware muren en hare zware buiten-contreforten (1.37 M. bij 1.42 M.) nog heeft aangebracht de voor het binnen-effect zóó hinderlijke ruwe houten *trek-balken* met hun *muurstijlen* en *karbeels*; balken met stijlen en schoren er niet *later*, maar *direct* bij den opbouw ingebracht, op daartoe expresselijk gebeitelde zandsteen voet- of kraag-stukken. Bij eene middenships-breedte van 10.50 M. en eene hoogte onder het houten tongewelf van \pm 19 M., met zijbeuken van slechts 6.70 M. breedte en 12.80 M., gewelfshoogte, had men zeer goed die ongelukkige balken met hun stijlen en schoren kunnen missen. Het is waar, ook de *Oude Kerk* te *Amsterdam* heeft houten tongewelven met ziende trekbalen, gesteund door muurstijlen en karbeels, maar zij is eene kerk met vijf beuken, te zamen breed 48.10 M., bij eene middenbeuk gewelfhoogte van \pm 22.50 M., terwijl de drie beuken der *Zuider-kerk* slechts eene totaal breedte hebben van 25.60 M.; en ten overvloede is de gewelf-oplossing en de belichting in de *Oude Kerk* veel gelukkiger dan in de *Zuider-kerk*. Hieruit blijkt m. i. duidelijk, dat onze drie bouwmeesters den bouw dezer *Protestantsche kerk* inderdaad niet met de noodige zorg en nauwgezetheid hebben ingedacht, overwogen en opgelost. Blijkbaar had men wel de zijbeuk-overwelling dier *Oude Kerk* voor oogen bij het opmaken van het ontwerp der *nieuwe Kerk*, of is het soms louter toeval, dat van hare zes zijbeuk-travées, ter weerszijden twee, geheel volgens het systeem der *Oude Kerk* zijn gevolgd, met tot in het gewelf oplopende ramen, met insnijdende gewelfkappen en met afzonderlijke daken door eigen topgewelf gesloten? Doch in plaats van nu dat werkelijk dankbaar systeem ook rationeel voor *alle* travées toe te passen, bepaalde men zich slechts tot *twee*, in de overige travées met hun lage, gedrukte ramen, zelfs geen ruimte voor eene voetlijst van het gewelf overlatend; van daar dat die tusschen-travées u hinderen zoowel van binnen als van buiten en het gebouw daardoor uitwendig tevens het karakter heeft gekregen eener Katholieke Kerk met twee lage dwars-schepen. En dat men zich inderdaad nog niet wist los te maken van de type eener *katholieke kerk*, dat blijkt ook uit den aanbouw van den gesloten toren, die hier feitelijk alléén dienst doet als ingangs-portaal, en daartoe een geheel zijbeuk-eindvak bezettend het vrije doorzicht stoort, bekort en twee lichtramen bezet. Waarom hier niet liever eene

open, eene zich bij en aan de kerkruijnte aansluitende toren-oplossing gekozen? — Waartoe was hier eigenlijk een toren noodig? — Alléén om tot portaal te mogen dienen en tot plaatsing der klokken, welke de goê gemeente kerkwaarts moesten roepen en hun dooden moesten beluiden? — Die toren is m.i. mede nog een reminiscentie aan de *Katholieke* kerk en met het geld en de zorg aan dat lichaam besteed, groot 9.5 M. in 't vierkant bij 69.6 M. hoogte, had men van de kerk *zelve* een beter monument kunnen maken. Niet dat ik dien toren misprijs, 't zij verre, maar de kerk was hier het doel, het gebouw, het monument dat men wenschte, waarnaar men verlangde; welnu, vergeleken met de kerk, is aan den toren, althans aan zijn boven-bouw, veel meer studie en talent besteed dan aan de kerk *zelve*. Die boven-bouw verraadt in allen deele, doch vooral in zijn genialen overgang van het vierkant op het onregelmatig achtkant, door middel der vier vrijstaande een zestienhoek vormende Ionische kolommen, dat een man van talent dit bovendeel heeft ontworpen, gedetailleerd en uitgevoerd, dat *hier* de Mr. beeldhouwer, de man met gevoel voor vorm en vooral voor silhouet, nude leiding heeft overgenomen. Trouwens met dien eersten omgang (op 29.75 M. + straat) eindigde de baksteen beneden-bouw en begon de zandsteen boven-bouw, begon *zijn* gedeelte dus, en *dat* gedeelte heeft hij met inbegrip der daaruit opgaande achtkante houten spits blijkbaar geheel geïnspireerd, is *zijn* werk.

En toch, trots deze bemerkingen, die enkel ten doel hebben om aan te toonen, dat hier, door de toevallige samenwerking van *drie* bouwmeesters onder *een* administratief hoofd, niet is bereikt, wat misschien éen voor alles verantwoordelijk bekwaam bouwmeester wel zou hebben bereikt, toch, trots deze bemerkingen, heeft dit kerkgebouw inderdaad ook veel goeds. In haar klassieken eenvoud, door hare slanke, zich verdunnende Dorische kolommen, van 87 cM. diameter bij pl. m. 9 M. totaal hoogte, de halfronde zandsteen gordel-bogen dragende, door de gelukkige proportie zoo der boog-vakken of travées als van het geheel, alsook door haar ruime, overvloedige belichting, heeft deze kerk iets vriendelijks, iets doorluchtigs, iets elegants, en maakt zij van binnen werkelijk een aangenamen indruk. Opvallend is daarbij haar eenvoud; zij bezit toch, behalve een paar gewelf-rozetten, en éen grillig gebeitelde opschrift-cartel, geen enkel ornament, nergens zelfs, eene gepaste profileering.

Haar geschilderde gilde-ramen, haar koperen kaarsen-kronen, haar vroeger ameublement, „of allerlei noodigheden om den godsdienst daer in te oefenen” (volgens DAPPER), dit alles is vervangen, doch niet verbeterd, en zij is ten overvloede nu ontsierd door drie leelijke galerijen of kraken met amphiteatersgewijze daarop geplaatste banken. En toch, trots dat alles, trots de hinderlijke trek-balken, die in de midden-beuk ter weerszijden tot vijfmalen toe de zware zandsteen kroonlijst

geheel onderbreken, en trots haar nu gesausde zandsteen kolommen, bogen en lijsten vormt zij toch een indrukwekkend, een inderdaad stemmend kerkelijk geheel. Men was blijkbaar dan ook in de XVII^{de} eeuw met dit kerkgebouw ingenomen, tenminste PONTANUS zegt in het jaar 1614: „De *Zuider-kercke*, so „genaemt van hare positie ende gheleghentheijt, omdat se niet gelijk de andere „kercken Oost of West en staet, maer in het Zuiden, is verciert met seer schoone „ende constelicke glaes-vensters, ende met eenen vloer uit eender handt met graf- „steen gheplaveijt. Van waer oock de gantsche propositie van het werck niet „weijnich schoonheijt ende ciragie en krijght.”

DE BRAIJ geeft in zijn *Architectura Moderna* den plattegrond met twee aanzichten en een perspectivisch inzicht der kerk, alsmede de blijkbaar volgens 't ontwerp van DE KEIJSER gebeitelde kerkhof-poortgens, beide poorten „van sonder- „linge zelaemheit en konstrijcke vinding,” zegt DAPPER, en met een: „frontispicium „of voorhoofd, in de Sant-straat met menigthe van dootshoofden en kooren-airen „daer nevens, en tevens met allerlei doodgravers-gereedschap verciert; 't poortgen in „de Bree-straat met zeer cierlijk een doodtbaer met doodtkleet bedekt, daer boven „op dootshoofden en menschen schinkels”, aldus DOMSELAER, die evenals DAPPER van den toren zegt: „voort een cierlijcke en hooge doorluchtige Tooren, daer in „lieffelijck, welklinkent en aengenaem klok-gespeel hangt, dat zeer helder en zuiver „is, doch wat lichter en hooger van toon als dat van d'Oude kerks-Toren.” Bijna alle XVII^{de} eeuwse geschiedschrijvers van *Amsterdam*, alsook WAGENAAR, die in de XVIII^{de} eeuw Amsterdam even nauwgezet als uitvoerig beschreef, zij alle hebben in hun werken deze kerk in goed uitgevoerde koper-gravures afgebeeld ¹⁾.

- 1) 1e. Dr. O. DAPPER geeft in zijne: „Historische Beschrijving der Stadt Amsterdam”, verschenen Ao. 1663 een perspectivisch buiten-aanzicht der Kerk, genomen op de zuid- of Kerkhof-zijde, in een koper-gravure groot 18⁵ bij 29⁵ cM.
- 2e. T. VAN DOMSELAER geeft in zijne: „Beschrijvinge van Amsterdam”, verschenen Ao. 1665, mede een buiten-aanzicht der Kerk van dezelfde zijde gezien, waarop echter de toren veel te hoog is opgetrokken; deze kopergravure, groot 11⁵ bij 13⁵ cM. en geteekend: J. VEENHUIJSEN, komt mede voor in het werkje van M. FOKKENS, „Beschrijvinge der wijt vermaerde koopstadt Amstelredam”, verschenen Ao. 1663, alsook in het boekje van F. VON ZESEN, getiteld: „Beschreibungh der weid-beruhmde Kaufstadt Amstelredam”, verschenen Ao. 1664.
- 3e. CASPERUS COMMELIN geeft in zijne „Beschrijvinge van Amsterdam”, verschenen Ao. 1694, in deel I, bladz. 470, een buiten-aanzicht der Kerk, mede van de Kerkhof-zijde; het is eene koper-gravure groot 25⁵ bij 33⁵ cM.
- 4e. JAN WAGENAAR geeft in zijn: „Amsterdam in zijne Opkomst, Aanwas, Geschiedenissen, enz.” verschenen Ao. 1765, in deel II op bladz. 130, twee perspectivische binnen-zichten, een naar het zuiden en een naar het noorden genomen, kopergravures, beide groot 24 bij 17 cM. en geteekend: J. GOEREE sculp. et dir.
- 5e. W. P. VAN STOCKUM Jr. geeft in zijn: „Amsterdam in de XVII^{de} eeuw”, waarvan de eerste aflevering verscheen in 1898, in deel I, bladz. 106, eene verkleinde reproductie van de afbeelding uit DAPPER bovengenoemd, en voorts de reproductie eener door P. H. SCHUT omstreeks 1650 gemaakte gravure, de Kerk mede van de Kerkhof-zijde gezien en wel op het oogenblik eener begrafenis.
- 6e. Voorts bestaat er nog in kopergravure een plattegrond met al de zitplaatsen der Kerk, door PIETER VAN DEN BERGE, groot 58 bij 58 cM., denkelijk uit het begin der achttiende eeuw.

In het eerst stond deze kerk geheel vrij, omsloten door twee straten en door het kerkhof, tot eerst de kosterij er ten n.o. tegen werd aangebouwd, en na opheffing van het kerkhof, ook dat terrein grootendeels met huizen werd bezet, zoodat het vrije uitzicht op kerk en toren nu bijna geheel vervallen is, en de vrije licht-invaling werd verminderd en ter plaatse der kosterij zelf verviel. Reeds DAPPER klaagde in 1663 over de belichting en noemt de kerk duister en dompig, zoodat dan ook omstreeks 1680 in al de ramen het geschilderd door gewoon glas werd vervangen.

Terwijl de stad *Amsterdam* aldus vanaf 1603—1611 bezig was met den bouw *harer* eerste *Protestantsche* kerk, begon men omstreeks 1608 in het vlek *Blokzijl*, dat een paar uur bezuidwesten *Steenwijk* aan de Zuiderzee is gelegen, mede eene *Protestantsche* kerk te bouwen, die eerst in het jaar 1613 zou zijn voltooid, blijkens het kerkelijk Notulenboek.

Ik vermoed, dat het woord *voltooid*, hier echter niet zoozeer ziet op het gebouw, als wel op de meubilering, want het is ten eenemale *onwaarschijnlijk* dat men aan den bouw van deze kleine, armoedig eenvoudige kerk 4 of 5 jaar tijd zou hebben *kunnen* besteden, die bouw kon daardoor trouwens slechts noodeloos *duur* of *slecht* worden. Reeds in of vóór 1610 zal, veronderstel ik, het het gebouw in gebruik zijn genomen, en de school zijn verlaten, die zoo lang tot kerk had gediend. Is deze veronderstelling *juist*, dan had *Blokzijl* nog *vroeger* dan *Amsterdam*, eene voor den *Protestantschen* eeredienst speciaal gebouwde Kerk, en zou *deze Blokzijlster* Kerk dus de *oudste*, of de *'t eerst* ingewijde zijn van alle hier te lande, door de Protestanten gebouwde Kerken.

Blokzijl was destijds eene havenplaats van beteekenis, een opschrift toch voorkomende op de in 1828 afgebroken Beurs zegt: „*Blokzijl heeft meer schepen in getal, Dan Overijssel geheel en al.*” Wat deze in-eenvoudige waarschijnlijk *oudste* of eerste *Protestantsche* Kerk onderscheidt, dat is haar hoogst karakteristieke, doelmatige plan-vorm, zij is niet meer, zooals de *Zuider-kerk* van *Amsterdam* eene eenigzins gewijzigde *Katholieke* Kerk, maar reeds eene werkelijk *Protestantsche* Kerk. Terwijl in die *Zuider-kerk* vorm, nog de lengte-richting domineert, is het eerst geheel gebroken, en vinden wij gedaante van het gelijkarmige of z. g. n. nog de drie-beukige daarmede hier nu voor een kerkvorm in de Grieksche kruis, volgens figuur A.

Dit Kerkje ¹⁾ dat nog bestaat en hoezeer slecht onderhouden nog in

¹⁾ Ten behoeve van den bouw dezer Kerk en tevens van die eener school is in 1607 eene loterij gehouden en eene publicatie uitgevaardigd te Kampen den 5en Julij 1607, waarbij de Gedeputeerde Staten van Ridderschap en Steden der Landschap Overijssel doen te weten: „Dat haar Edelen op u ernstelijk aanholdens

dienst is, heeft binnen zijne muren, over beide assen gemeten eene lengte van 27.90 M. bij eene hoogte van + 12 M. onder het ietwat ronde houten gewelf, dat in de kapruimte oploopt, terwijl een houten trek-balk met muurstijlen en karbeels, onder elk kapbint aangebracht, de kap dragen en de muren koppelen. Elk der vier kruisarmen is 10.70 M. breed en 9.15 M. lang en wordt gesloten door een opgaanden eind-gevel, waarin op 3.15 M. + vloer twee groote halfronde gesloten maaswerk-ramen van 2.90 M. dagbreedte bij 6.30 M. hoogte naast elkaar staan, terwijl even onder het gewelf, midden tusschen die beide ramen, nog een groot bovenvenster is geplaatst, tezamen eene meer dan overvloedige belichting gevende, zoo zelfs, dat men in het jaar 1630 er geen bezwaar in zag, om tegen den noordelijken kruisarm nog een toren te bouwen en daartoe de ramen aan die zijde te doen vervallen. Met uitzondering der genoemde eind-gevels, zijn alle muren verder blind opgetrokken en de kruisarmen zijn bij elk der vier binnen-hoeken een 60 cM. ongeveer afgesloten en de buiten-hoeken ter wille der soliditeit schuin aangemetseld. — In en met deze Kerk ¹⁾ nu, doet de karakteristiek Protestantsche kerktype te onzent haar entree. En wie was haar bouwmeester?

Wie haar bouwmeester was, dat weet ik niet, dat blijkt niet uit de archieven, en evenmin, hoe hij kwam tot dien eigenaardigen, tot dien werkelijk zóó doelmatigen *Protestantschen Kerk-vorm*?

Ik vermoed echter, dat hij een Mr. timmerman, dat hij een bouwmeester uit de plaats zelve was, iemand met een opmerkzaam oog en met een helder hoofd tevens, die van uit *Bloksijl* meermalen in de provincie *Groningen* had moeten zijn om hout te koopen of wat dan ook, en die daardoor kennis had gemaakt met enkele der hoogst eenvoudige dorps-kerken in die provincie, 't zij met de kerk te *Garmerwolde*, 't zij met die te *Termunten* of wel met die te *Zuidbroek*,

„van de ingeseten van de Schantze Bloksijl geotrojeert ende believen bij dezen, dat siluiden tot oprichtinge „van een Kerke ende Schoele binnen die voersz. Schante sullen mogen laten voortgaan ende opstellen eene „loterije op al sulcke vervallen ende profiten als daarvan met alle behoorlijkheid getrokken zullen kunnen „worden, en ten einde dit Christelijk voornemen alle sints moge worden gevordert, zoo verzoeken gemelde „Gedeputeerden hiermede alle Magistraten, Officieren en sumpt ijder deze zake voerkomende dien van Bloksijl „in volle tres treden van hare loterije te helpen accommodieren, dat si luiden het effect van 't tegenwoordig „octrooi mogen genieten.”

Zie verder S. F. KLIJNSMA, Geschiedkundige herinneringen aangaande de voormalige vestingen: *Steenwijk, Kuinre en Bloksijl*, 1853.

1) Blijkens de Resolutien van Ridderschap en Steden en blijkens eene kaart met aantekeningen door H. PAUW, schoolmeester te *Bloksijl*, in 1821 naar eene oudere kaart gevolgd, heeft deze kerk eerst ná hare voltooiing door herhaalde vergrooting hare tegenwoordige afmeting gekregen. Aanvankelijk had elk harer vier kruis-armen, nu lang 9.15 M., slechts de helft dier lengte; in 1630 werd haar noordelijke arm verlengd met den toren, vervolgens in 1644 de zuidelijke arm, in 1650 de westelijke en in 1662 de oostelijke arm elk (vermoed ik) één spantvak of 4.57 M. De kerk oorspronkelijk lang (gemeten op hare assen) 18.75 M. en groot binnenwerksch \pm 300 M², werd zoodoende vergroot tot 495 M² of na aftrek van het toren-grondvlak tot 470 M², doch zij had van den aanvang af reeds haar karakteristieke gelijkarmige kruis-vorm, hetgeen o.m. ten duidelijksten blijkt uit hare afgeschuurde binnen-kruis-hoeken.

Kerken, alle in den vorm van een Latijnsch Kruis (dat is met ongelijke of duidelijker gezegd met één lange midden- en met twee korte zij-armen) en met een niet veelhoekig, maar *recht* gesloten Koor. Eene zoodanige Kerk is hem wellicht voor den geest gekomen, toen hij stond voor de opdracht om eene *Protestantsche* Kerk te ontwerpen, want door van een dier Groninger Kerken, het schip of westelijk gedeelte, slechts één gewelfvak in te korten, en met een topgevel te sluiten, is de Blokzijler type inderdaad gevonden. Door zijn eenvoud ligt dit vermoeden als het ware voor de hand; maar toch, het in-eenvoudige, het voor de hand liggende, vindt daarom nog niet een ieder; mogelijk ook, kunnen omstandigheden, die nu niet meer te beoordeelen zijn, hem, den onbekenden bouwmeester dier Kerk, tot dezen vorm gebracht hebben. Hoe 't zij, die vorm, *de type*, zij was nu gevonden, en zij zou blijven ook.

Terwijl het vlek *Blokzijl* aldus zijn kerk bouwde en had ingewijd en in dienst genomen, had de stad *Amsterdam* haar Zuider-kerk eindelijk ook voltooid en ingewijd, doch inmiddels was vooral aan de west- en aan de noordzijde die stad uitgelegd en hare bevolking belangrijk toegenomen, waarom in de Vergaderinge der Vroedschap, gehouden den 7^{den} Januarij anno 1615, werd besloten:

„Also in de caerte roerende de nieuwe fortificatie deser Stede bij de „Commissarissen daertoe gecommitteert onder anderen mede affgeteeckent is een „plaetse tot een Kerck, gelegen tusschen die Keiser ende de Prinsengraft bij „noorden die nieuwe Raemstraet recht tegenover Appelmannspadt. Ende alsnu „bevonden wort, dat ontrent deselve plaetse veele getimmerten sijn, Dat oock, „de Kercken aldaer, al te suijdelijck ende te verde van de Haerlemmer-poort „soude commen te staen, so hebben de voorn. Commissarissen op deser saecke „gelegentheijt nader gelett, die onder correctie beeter ende dienstelijcker soude „achten, dat men de plaetse tot een Kercke soude ordonneren ende approprieren, „ontrent het pleijn 't welck tot een merckt is geordonneert gelegen tusschen de „Keijzers ende Prinsengraft, regt tegenover 't water, bijnoorden plempenpadt „plach te wesen alwaer weijnich getimmerten staen, 't welck metten heeren „36 Raden in communicatie geleijt, ende daerop gedelibereert zijnde is om redenen „voore verhaelt, goetgevonden ende geresolveert, dat men die plaetse te voore „beraemt tot een Kerck sal nalaeten ende 't voorsz.pleijn tot een marckt geor- „donneert aen die noortsijde van die Keijzersgracht houden, ende aen de suijsijde „veertich voeten sal verbreden, opdat een ijder te beter gerijf ende geaccom- „modeert mach worden.”

Uit dit besluit blijkt, dat HENDRICK JACOBSZ. STAETS direct bij het opmaken van het groote uitbreidings-plan der stad, een plan, aangenomen en goedgekeurd, daarop terreinen had gereserveerd zoowel voor eene begraafplaats

als voor den bouw van Protestantsche Kerken en het houden van markten, doch tevens meen ik uit de overwegingen van dit besluit te moeten opmaken, dat men het westelijke Kerk-terrein reeds te veel had doen betimmeren, en dus niet voldoende gereserveerd had en dat men daarom, en ten einde nu tevens de bewoners aan de Haarlemmerpoort-zijde der stad te gerieven, besluit, het tot westelijk markt-plein bestemd terrein een 15 M. te verbreed en dit terrein tot Kerk-plein tevens aan te wijzen. En hiermede meenen de Heeren voorloopig weder genoeg voor de Kerkelijke gemeente gedaan te hebben, want evenals bij de Zuider-kerk, verlopen er nu weder eenige jaren, alvorens men eindelijk tot den bouw der Wester-kerk overgaat.

Omtrent de Vroedschaps-vergadering gehouden den 28^{en} Februari A^o 1620 is genotuleerd :

„Ten voorsz. dage hebben mijne Heeren Burgermⁿ in den Raed voorgedragen, „van den Heren Tresoriers verstaen te hebben, dat verscheijden Luijden aensoeck „deden omme bij monde te copen eenige van den Erven de volgende, de resolutie van „den Raedt, deze twaelf nachten Int beeken geleijt waren om vercofft te worden ende „opgehouden zijn, omdat se nijet genoeg en hebben mogen gelden. Ten anderen „dat bij den Heere fabriekm^r was verthoont, dat het wel oirbair soude wesen, dat men „deze somer voortginck, met het leggen vant fundament van de Westerkerk, opdattet „werck wat soude mogen besterven, ende dattet echter noch wel drie, vier, offte meer „Jaeren zal aendragen, eer 't werck Int geheel sal connen worden voltrocken. Ten „derde, dat de Luijdden, woonende opt nieuwe werck bij de Princengrafft, ende den „quartiere daer omtrent zeer doleerden, van de grote discommoditeit, ende onbe- „quaemheijt, die zij hebben om Godes woort te hooren, door dien sij zoo verre „geseten sijn van de Kercken in de oude Stadt staende, ende mitsdien Instantelijk „versochten, dat op den princemarkt de cleijne Kerk offte Capel metten eersten mochte „gebouwt worden, verclaerende daerbeneffens d' Heeren Burgermⁿ dat d' Heere „fabriekm^r haer E hadde aengedient, dat de distantie tusschen 't Wester Kerckhoff „ende de princemarckt bij der Stads Mr. metselaar was overgetreden ende wijder „bevonden, als de distantie tusschen eenige van den Kerken In de oude Stadt, „sulcx dat de voorsz. verzoekers, noch nijet en souden gerijfft zijn, schoon „oock, dat de Westerkerck al gebouwt ware.

„Ende is geresolveert nopende het eerste, dat d' Heren Tresorieren met „advijns van den Heeren Burgermⁿ, den voorn. Luijden sullen mogen grijven, „ende d'erven bij monde aen henluijden vercopen.

„Ende belangende het tweede ende derde, dat men de gelegentheijt vant „Westerkerckhoff, ende van de princenmarkt, metten eersten sall besichtigen, de „kosten tot opbouwinge van Kercke offte Capel overslaen, ende voorts modellen

„doen maecken, omme d' selve in den Raedt gesien ende van alles rapport „gedaen sijnde, voorts geresolveert te worden als men tot dienste van de Stadt „ende gerijff van den Luijden, nodich bevinden zall, ende zijn hier toe neffens, „den Heeren Burgermr̄n ende Tresorieren versocht ende gecommitteert, d' Heeren „JORIS JORISZ., CLAES JACOBZ. HARINGCARSPER, tegenwoordich schepenen, JAN „JACOBZ. HUIJDECOPER, oudt-schepen, ende de fabriekmr̄”

Eenmaal tot den bouw, nu niet meer van *éne* kerk, maar op grond van het daartoe ingekomen verzoek, tot dien van zelfs *twee* nieuwe Kerken besloten hebbende, worden nu binnen zes weken ná dat besluit, verschillende plannen en de bouwkosten voor zooveel noodig of gebruikelijk opgemaakt en ingediend, en reeds binnen zes weken, in de Vroedschaps-vergadering toch van den 10^{en} April Ao. 1620, alles afgedaan:

„D' Heeren Burgermr̄n hebben in de voorsz. Vergaederinge mede voor- „gedraegen, dat Haere E. ende d' Heeren Tresorieren, met den anderen Heeren, „bij den Raedt daartoe gecommitteert, Inspectie genomen hadden op de gele- „gentheijt, van de Princenmarckt ende Westerkerckhoff ende zijn daerneffens „verthoont twee modellen, om nae een derselver, een Cappel, opte Princenmarckt „te bouwen. Ende naedat d' zelve in den Raedt gesien waren, is geresolveert, „dat men eerstdaechs, mettet opmaecken van de Capelle, naer het grootste „Modell sal voortvaeren. Ende wat aangaet de Kercke op het Westerkerckhoff. „dewijle 't zelve zall wezen een werck van grooter Importantie, ende dat „d' Heeren Gedeputeerden dienaengaende, nopende het stellen van den thoorn, met „malcanderen, noch nijet wel eens en waeren, is raetsaem gevonden dat men „daarmede zall supersederen, totdat bij den voorn. Heeren naeder Inspectie ge- „nomen, ende van Haer goetvinden, in den Raet rapport gedaen sall zijn”. —

Waarna in de vergadering van den 6^{en} Meij 1620 nader wordt besloten:

„D' Heeren Burgermr̄n hebben in de vroetschappe voorgedragen dat de „Gedeputeerden tot Inspectie van de gelegentheijt van het Westerkerckhoff ende „de Kercke die men aldaer soude bouwen, naerder hadden gelet volgende de „Resolutie dies angaende joncxst genomen opte plaetse om den Toren te stellen, „ende daer inne gesamentlick accordeerden dat deselve bequamelick soude komen „ande Princengraft te weten ande westzijde van 't Kerckhoff ande westermuijr „van de Kerck volgende het model twelck aldaer verthoont ende gesien werde— „Ende daarop anvraech gedaen ende het goetduncken van den Raet versocht „zijnde, Is eendrachtelick verstaen ende geresolveert, dat het voorsz. model in „alles sal gevolcht worden, uijtgeseyt, dat men den Toren sal stellen int midden „ande westermuijr van Kerck ende dat het werck alzoó bijderhandt genomen

„ende gemaect sal worden ende metten eersten het fondement van dier „geleijt, ende dat men midderlertijt oock sal zijn nae een fraij model van een Toren.”

Na het besluit, den 28^{en} Februari 1620 genomen, om niet *één*, maar gelijktijdig *twee* Kerken te doen bouwen, werden reeds in de vergadering van den 10^{en} April d.a.v. ter beoordeeling en keuze overgelegd één ontwerp voor de Kerk met toren, van groote importantie, die op het Wester-kerkhof gesticht zou worden, en twee verschillende ontwerpen voor de kleinere Kerk of de Kapel, bestemd voor de Princemarkt. — Voor deze laatste kiest men het grootste ontwerp en wordt besloten onmiddelijk tot den bouw over te gaan, zoodat van deze, sedert de *Noorder-kerk* genaamd, dan ook reeds den 15^{en} Juni, alzoo 9 weken later, de eerste steen wordt gelegd; het model voor de *Wester-kerk*, schijnt mede onmiddelijk aller goedkeuring weggedragen te hebben, doch men was het oneens over de plaatsing van den toren, van daar dat eerst in eene volgende vergadering, den 10^{en} Mei, na nadere opname in loco, hiervoor het ontwerp wordt vastgesteld, mits de toren worde geplaatst in het midden vóór den westgevel der Kerk en niet, zooals waarschijnlijk ontworpen was, op den hoek; het oponthoud hierdoor veroorzaakt, was de reden, dat van deze, sedert de *Wester-kerk* genaamd, eerst op den 9^{en} September 1620 de eerste steen werd gelegd.

Bijna gelijktijdig dus zijn de ontwerpen voor de beide Kerken opgemaakt, ingediend, behandeld en vastgesteld en begint men in dezelfde stad den bouw van twee Kerken, van totaal uiteenlopend karakter en toch bestemd voor een en denzelfden eeredienst, ontwerpen ingediend door denzelfden fabriekmeester en goedgekeurd door dezelfde bestuurs-personen. — Waarin bestaat dat groote karakter-verschil?

De *Wester-kerk*, zij is weder geheel en al in het type onzer *Katholieke* Kerken, in de *Noorder-kerk* daarentegen is met *dat* type voor goed gebroken, zij is inderdaad eene werkelijk *Protestantsche* Kerk, en wel in *die* mate, dat *zij* voor de eerstvolgende 50 jaren, daarvoor nu tot *type* zou dienen.

De *Wester-kerk*, zij is wel eene vergrootte, doch geen verbeterde editie der *Zuider-kerk*; zij is wel een veel kostbaarder, maar geen waardevoller kerkgebouw. — Sedert 9 jaren was die *Zuider-kerk* reeds in dienst, en nu de stad *Amsterdam* opnieuw eene *Protestantsche* Kerk wil stichten, doch van grooteren omvang en van grootere importance, dat wil zeggen, meer monumentaal opgevat, nu weet blijkbaar het fabrieks-ambt niets beters te doen, dan hetzelfde type maar weder te volgen. — Inderdaad evenals de *Zuider-* bestaat ook de *Wester-kerk* uit drie nevens elkaar geplaatste schepen of beuken, doch schepen niet meer,

gelijk in de *Zuider*-kerk door slanke kolommen, maar nu door zware pijlers gescheiden, zoodat het kolommen-bezwaar hier zelfs meer dan vertweevoudigd is; ook nu domineert weder de lengterichting, terwijl blijkbaar ook weder een ingebouwde hoek-toren ontworpen was, die echter op uitdrukkelijk verlangen van Heeren Burgermeesteren en Gecommitteerden geplaatst werd tegen den westelijken gevel.

Bovendien heeft de *Wester*-kerk, evenals de *Zuider*-, twee dwars-schepen, doch terwijl die dwars-schepen in de *Zuider*-kerk ondergeschikt blijven, zich bepalen tot de lagere zijbeuken, zijn zij in de *Wester*-kerk opgetrokken ter volle middenbeukshoogte; bij de *Zuider*-kerk uitwendig weinig en inwendig bijna in 't geheel niet sprekend, zijn die dwars-schepen bij de *Wester*-kerk daarentegen, het zoowel in- als uitwendig domineerend, het alles overstemmend element, van binnen zelfs de geheele proportie storend, bedervend, doch van buiten daarentegen het silhouet van het geheel reddend.

Evenals de *Zuider*-kerk heeft de *Wester*-, trots nog veel zwaardere contreforten, slechts een arm houten tongewelf tot overdekking der groote midden- en dwars-schepen, edoch, en dit is de eenige werkelijke vooruitgang, zij mist in die schepen gelukkig de leelijke houten trek-balken met hun muurstijlen en karbeels, welke de *Zuider*-kerk geheel ontsieren. Erg gerust was de bouwmeester echter nog niet, want hij heeft in de zijbeuken overal nog de pijlers door zware trekijzers aan de contreforten verbonden.

De stad *Amsterdam* wenschte eene grootere en tevens nu eene *monumentale Protestantische Kerk*, eene Kerk in allen deele superieur aan hare eerste, aan haar *Zuider*-kerk. Welnu heeft zij deze met die *Wester*-kerk ook gekregen?

Eene *grootere Kerk* zeker, de *Zuider*-kerk toch beslaat binnen hare muren een grondvlak van $\pm 940 \text{ M}^2$, en de *Wester*-kerk $\pm 1290 \text{ M}^2$, zij is alzoo 350 M^2 grooter, en terwijl de *Zuider*-kerk onder het midden-schips-gewelf eene hoogte heeft van $\pm 19 \text{ M}$. is die hoogte in de *Wester*-kerk $\pm 27.40 \text{ M}$., zoodat deze ruim den dubbelen inhoud heeft. — Voor zooveel dus de monumentaliteit van een gebouw bepaald wordt door zijn afmetingen, wint de *Wester*-kerk het in allen deele van haar voorgangster, doch groote afmetingen alléén, maken een gebouw nog niet tot een monument; daartoe behoort nog iets meer, daartoe dient het vóór alles ook kunstwaarde te bezitten, een in allen deele architectonisch talentvol doordacht, talentvol opgelost en talentvol uitgevoerd bouwwerk te zijn; mist het die eigenschappen echter geheel of ten deele, dan daalt in die verhouding ook zijn kunstwaarde, ook zijn aanspraak op monumentaliteit. Is nu de *Wester*-kerk werkelijk een in allen deele talentvol doordacht en opgelost gebouw? — Mijns inziens, neen! — En dit te minder, daar hier niet alléén gevraagd was een

monumentaal gebouw, maar vóór alles, in de eerste plaats eene monumentaal opgevatte *Protestantsche Kerk*, en dit laatste is zij allerm minst; zij bezit, voor mij althans, volstrekt niet het karakter eener *Protestantsche Kerk*. —

Wat is dan wel in hoofdzaak haar tekort? Haar hoofdgebrek ligt, zooals gezegd, in den gekozen plan-vorm, in hare drie-beukige indeeling, beuken onderling door zware pijlers gescheiden, elke pijler bestaande uit drie tot een massief geheel zaamgevoegde kolommen, een gebrek nog vergroot, doordien men het midden-eeuwsch Kerk-type dat men volgde, moest wijzigen, en dit bovendien nog in klassieke vormen heeft willen uitvoeren, zonder voor die *dubbele* taak, het wijzigen van een meesterstuk en het daaraan geven van andere vormen, van een passend ander kleed, zonder daarvoor het onmisbaar noodige talent te bezitten. Kennelijk hebben noch DE KEIJSER, noch DANCKERTS, noch STAETS, noch de fabriek-meester VAN HOORN, in het jaar onzes Heeren 1620, gevoeld of veel minder begrepen, het organisch consequente, dat aan en in de samenstelling, dat in den geheelen bouw eener midden-eeuwsche Kerk ten grondslag ligt. Men *durfde*, men *kon* daardoor ook niet meer, wat onze vroegere bouwmeesters wel *durfden* en wel *konden*, men was het ontwerpen en het detailleeren en uitvoeren van groote monumentale Kerk-gebouwen sedert vele jaren reeds geheel ontwend, en de eigenlijke bouwmeester ontbrak, die in genialiteit kon aanvullen, wat men aan ervaring nu te kort schoot. — Daarbij, ieder der drie bij dezen bouw betrokken meesters had de zorg en de leiding zijner eigen drukke werkplaats, was overbezet met allerlei anderen arbeid, geen hunner had de *volle*, de *eenige* verantwoordelijkheid. Was het dus wonder, dat het ontwerp dezer kerk daaronder inderdaad veel heeft geleden en dat zij die kerk niet is, wat zij had *kunnen*, wat zij eigenlijk had *moeten* zijn? — Om het pijler-bezwaar tot een minimum te houden, werd de Kerk over haar volle lengte van ± 47 M., evenals de *Zuider-kerk*, ter weerszijden in niet meer dan zes gelijke travées of boog-vakken verdeeld, waarvan er aan beide zijden twee, ter vorming van dwars-schepen, ter volle middenschipshoogte ad 27 M. opgaan, terwijl de naastgelegen zijbeuk-travées, bij gelijke dagbreedte van 6.50 M., slechts eene hoogte van ± 12 M. tot in den kruin hunner gordel-bogen hebben, een verhoudings-verschil zonder eenigen overgang, zóó groot, zóó storend, dat dit het geheele interieur der Kerk voor goed bederft, en die misstand door geen detail-vormen of wat dan ook, meer was goed te maken. — Terwijl bij midden-eeuwsche Kerken van eene zoodanige importantie de overwelling, of liever gezegd, de even soliede als niet zelden elegante en tevens brandvrije overdekking, de zwaarte der pijlers, der bogen, der muren en der contreforten, alsook de raam-hoogten bepaalde en reeds van af het kolom-basement alles op die overwelling berekend en voor ontvangst dier overwelling

ingericht of behandeld was, zien wij hier in onze *Wester-kerk* ¹⁾ wel de muren, wel de eindgevels en vooral de contreforten, ter voldoende zwaarte voor eene overwelling, ik mag niet zeggen berekend, maar opgetrokken, doch de gemetselde boven-overwelling zelve ontbreekt. Alleen de acht zijbeuk-vakken, tezamen slechts 490 M² van het geheele kerk-oppervlak groot 1290 M³ beslaande, hebben gemetselde kruis-gewelven, de hoofd-beuk echter met zijn beide hoge dwars-beuken, zij zijn slechts met een arm houten tongewelf overdekt, dat volstrekt niet past, noch bij den zwaren aanleg van het geheel, noch bij het gevolgde midden-eeuwsche kerk-type, en veel minder nog bij het klassieke kleed, dat men dit heeft aangetrokken.

Dat *klassieke* kleed, dat men wenschte, omdat men zich in het midden-eeuwsche kleed blijkbaar niet meer t'huis gevoelde, het had een geheel *andere* kerk-type gevorderd, of wel *die* kerk-type een geheel *ander* kleed. — Waarom zulks? vraagt men allicht. — Omdat, zooals zij *nu* is, deze Kerk geen organische eenheid, geen logisch doordacht en zaâmgesteld bouwwerk is. Feitelijk geeft zij van binnen den indruk, alsof de bouwmeester, toen hij gevorderd was tot den bovenkant der onderste kroonlijst, dat is tot 13.60 M. + vloer, in plaats van op *die* kroonlijst het bovengewelf te doen rusten, en aan de Kerk eene binnen-hoogte van een 20. tot een 23. M. te geven, plotseling nog tot het besluit is gekomen, haar te verhoogen door boven op *die* kroonlijst nog een etage, nog eene pilaster-verdieping met eigen ramen en met eene eigen kroonlijst te plaatsen, en eerst daarop het gewelf te doen beginnen. Feitelijk heeft deze kerk of althans haar muurwerk *twee* verdiepingen, is zij eene Kerk met „twee staedjens” volgens alle XVII^{de} eeuwsche schrijvers, ofschoon het gebouw toch inderdaad slechts uit *éene enkele* verdieping *bestaat*. — Hoe komt dat? — Omdat men, zooals ik reeds

1) Afbeeldingen dezer Kerk vindt men:

- 1e. in S. DE BRAIJ's Architectura Moderna, namelijk de plattegrond, de west- en zuid-gevel, een perspectiefisch binnen-inzicht en een negental ingangen en kerkhofpoortjes.
- 2e. bij DAPPER eene slechte gravure, de Kerk van de noordzijde gezien, met een veel te mageren toren.
- 3e. bij VAN DOMSELAER, eene gravure van J. VEENHUIJSEN, de Kerk van de zuid-zijde gezien, met een veel te zwaren toren; dezelfde afbeelding komt mede voor bij M. FOKKENS en bij F. VON ZESEN.
- 4e. in JAN VAN DER HEIDEN's brandspuitboek, verschenen Ao. 1690, is een overhoeksch genomen aanzicht van den toren met een klein gedeelte van den voor- of west-gevel der kerk.
- 5e. bij COMMELIN een perspectiefisch aanzicht der Kerk genomen van de noord-zijde.
- 6e. bij JAN WAGENAAR, behalve een buiten-aanzicht, twee binnen-inzichten, het orgel en twee kerkhofpoortjes.
- 7e. bij Dr. GEORG GALLAND in zijn „Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerel,” verschenen in 1890, twee schetsen van W. KROMHOUT, namelijk een perspectiefisch aanzicht van den noord-gevel der Kerk en een meer gedetailleerde schets van een der groote dwarsbeuk-gevels.
- 8e. in VAN STOCKUM's „Amsterdam in de Zeventiende Eeuw” eindelijk komt voor eene reproductie van de gravure van P. H. SCHUT in 1650, de Kerk voorstellende, alsmede eene reproductie van VAN DER HEIDEN's kopergravure van den toren.

Voorts bestaat er nog eene gravure der Kerk, groot 60 bij 75 cm., aangevend het plan met alle zitplaatsen, geteekent en gemeten door M. WALRAVEN en in 't koper gebracht door H. DE LETH, met een opschrift versierd met het Amsterdamsche Wapen en met een rand van in blanco gelaten wapenschilden.

zei, heeft goedgevonden, op de breede zandsteen onder-kroonlijst, welke de geheele Kerk doorloopt en dat doende de zijbeuk-travées met heur Dorische pijlers en halfronde gordel-bogen afsluit, om daarop, rustend op in het fries dier lijst aangebrachte kraagstukjes, te plaatsen 8.60 M. hooge Ionische pilasters, eene tweede of boven-kroonlijst dragend en eerst daarop met behulp van ongeprofileerde platte houten schinkels het houten tongewelf te doen aanvangen; tevens plaatste men ter weerszijden in elke boven-travée der midden- en dwars-beuken een raam, en in de eindgevels dier zelfde beuken, boven elk onder-raam nog een raam, aldus de splitsing in verdiepingen, ten vollen accentueerend.

Dat zelfde klassieke kleed, om het zoo maar te blijven noemen, hindert mede den buiten-bouw, die toch reeds wegens de eigenaardige wijze waarop de zij-beuken zijn afgedekt en aansluiten tegen de hoofd-beuk, een werkelijk monumentale voor- en achter-gevel mist. Het is daarom gelukkig, dat de toren aan de westzijde dat gemis iets tegemoet komt en dat de omstaande boomen, als zij in 't blad zijn, het overige maskeeren. Beklemd toch en niet weinig versmald buitendien, tusschen de veel te zware zandsteen Ionische hoek-kolommen, hebben alle eindgevels een buitengewoon gerekte vorm gekregen, te meer, daar de beide vrij boven elkaar staande ramen in die gevels, slechts door een los fronton-stuk zijn gescheiden; onwillekeurig vraagt men zich af, wat die zware hoekkolommen met heur reusachtige pedestals dáár eigenlijk hebben te doen, te dragen? — zij zijn er toch niet alléén geplaatst, om een stukje kroonlijst met een grillig vaasje op een soort van attiekje staande te torsen? Den topgevel zelf, dien dragen zij niet, want zij staan er vóór, zij tegen hem aan, — schoren en steunen zij dan soms de gevel-hoeken, die aldaar toch werkelijk geen steun behoeven; want wat rust er anders op, dan een heel klein gedeelte van het houten gewelf en van de bekapping? — Werkelijk een deskundige ziet in zooveel doelloos materiaal-verbruik geen gebrek aan materie, maar wel gebrek aan talent.

Geen der oude schrijvers, en dat is voor hen die in den regel nog al van dankbaren of van lofzwaaienden aard zijn, nog al opmerkelijk, zegt dan ook veel tot lof dezer Kerk, ¹⁾ DE BRAIJ nog het meeste, waar hij zegt:

„En vermits het middel-ruim, 'twelck, in de hooghde van twee stadien, „met twee kruiswelingen is doorghesneen, heeft dese Kercke, van binnen een „gantsch wijde en luchtighe ruijnte, en een bevallighe speelinghe voor 't oogh” —

1) M. FOKKENS zegt in zijne „Beschrijvinge van Amstelredam” van Ao. 1663: „Sij (de *Wester*-kerk) is „van binnnen heerlijk en cierlijk getimmerd sonder Balken, heel hoogh, de Glazen uijtnemende schoon geschildert met de Stadts wapens, daer men nog de oude roode ingebakken verf insiet, de Glazen sijn in alle 38, „'t gebouw rust op 28 witte steene gehouwe Pijlaren .. in de middelste rijgh hangen 4 schoone groote koopere „Croonen, elk van 30 armen, aen wederzijde in de buijtenste rijghen hangen acht die wat kleijnder sijn.” —

Alleen in het groote studiewerk „Amsterdam in de Zeventiende Eeuw,” bij W. P. VAN STOCKUM Jr. nog in uitgave, is de schrijver met deze Kerk blijkbaar bijzonder ingenomen, wat wij lezen in deel I, bladz. 143: „De lagere zijschepen „met kruisgewelven worden op twee plaatsen gesneden door kruispanen van „dezelfde hoogte en architectuur als het middenschip. Deze inrichting verleent „aan 't inwendige een grootschen en verheffenden indruk, en werkt naar buiten „niet minder schoon; daar de lage zijschepen met hun rondboogvensters aan elke zijde van de Kerk worden afgewisseld door de twee hooge gewelfde kruispanen.” Juist de *grootste* architectonische *fout* in deze kerk, haar slechte proportie, wordt hier door een *niet* deskundig schrijver nu verheven tot iets *schoons*, tot een *deugd* zelfs!!

En de toren, bij een vierkant grondvlak van 10.75 M. zijde, en tot en met zijn haan, hoog 86 M., vergoedt deze wat de Kerk mist? — Spreekt hier uit den geheelen toren-opbouw, uit den overgang zijner bovenverdiepingen tot en in elkaar, uit zijn geheele detaillering en vooral uit zijn vorm, zijn proportie en silhouet, evenals bij den *Zuiderkerks*-toren, niet alleen de hand eens meesters, maar ook het scherpe gevoelvolle oog eens beeldhouwers, het talent ten deze van een HENDRICK DE KEIJSER? — Helaas neen! — Reeds van meet af, reeds uit zijn baksteen onderbouw blijkt, dat geen ervaren toren-architect hier de ontwerper en leider was. Op 2.70 M. boven het plint toch, splitst zich als het ware, aan elke zijde, die 39 M. hooge onderbouw in twee reuzen-piedestals of voetstukken, die feitelijk alléén zijn bestemd om de balustrade van den eersten omgang en om de 11 M. hooge, hoek-kolommen der volgende verdieping in zandsteen te dragen. En *die* verdieping, gedekt met eene zware, bijzonder ongelukkig gedetailleerde kroonlijst, waarop geheel buiten de as der hoek-kolommen vier 3 M. hooge vazen zijn geplaatst, zij gaat niet over in, maar sluit zich zoo beslist mogelijk af van de daarop volgende verdieping, en deze weder even beslist van de daarbovenstaande, welke op vier overhoeksch liggende voluten, ten slotte de groote keizerskroon met het dubbele kruis draagt, zoodat het geheele toren-lichaam eigenlijk bestaat uit vier, zonder eenigen overgang, maar domweg boven op elkaar gezette hoogte-stukken, uit een voetstuk, uit een Dorisch, uit een Ionisch en uit een Corintisch stuk, wier afmetingen zich echter, zoowel in de breedte als in de hoogte, geleidelijk verkleinen. Ware DE KEIJSER blijven leven, hij stierf reeds 15 Mei 1621, en de toren was volgens COMMELIN ten jare 1631, toen voor het eerst in de Kerk gepredikt werd, nog pas ten halve gevorderd, ware DE KEIJSER blijven leven, dan zou stellig die boven-bouw nooit zóó zijn uitgevoerd; trouwens DE BRAIJ geeft in zijn „Architectura Moderna” welke in 1631 verscheen, aan dezen toren in plaats van zijn vierkante Ionische en Corintische

étages, twee in elkaar overgaande elegante achtkante à jour-étages, zoodat men mag aannemen, dat in 1630 of iets later, in elk geval te kwader ure, het oorspronkelijk ontwerp door DANCKERTS, die den toren-bouw leidde, is gewijzigd. Wel was een zoon van HENDRICK DE KEIJSER, wel was PIETER DE KEIJSER toen stads-Mr. beeldhouwer, maar deze miste en de ervaring en het talent en ook het overwicht zijns vaders, om DANCKERTS van die wijziging in den opbouw terug te houden, en daardoor is deze toren, die op grond van den arbeid en van de materialen daaraan overvloediglijk ten koste gelegd, een pracht-monument voor *Amsterdam* had *kunnen* worden, had slechts de hand en het oog eens *meester* s hem niet ontbroken, nu alleen overhoeksch gezien, nog eenigermate te genieten is. „Een ongemeene cierlijke Tooren, alle andere van deze Stadt in hoogte overtreffende,” dit is de eenige lofspraak, die de oude schrijvers elkaar meestal naschrijvend, hem ten beste geven, en in VAN STOCKUM'S *Amsterdam*, is die lofspraak nog korter, alléén deze: „Aan de westzijde der Kerk staat de monumentale toren, de hoogste van *Amsterdam*.”

Van de drie in de Vroedschaps-vergadering van 10 April 1620 door de fabrieksmeesters overgelegde ontwerpen voor de twee toen te *Amsterdam* te stichten *Protestantsche Kerken*, was het eene, dat der *Wester-kerk*, zooals gezegd, wel eene vergrootte, doch geene verbeterde editie der *Zuider-kerk*. Van de twee ontwerpen voor de *Noorder-kerk* opgemaakt, werd toen gekozen het grootste en dit ontwerp, het wijkt merkwaardigerwijze in allen deele van den *Zuiderkerk*-vorm af, en heeft met die Kerk niets gemeen, dan alleen enkele ondergeschikte details, voldoende om aan te toonen, dat toch ook weder dezelfde bouw- en werkmeesters haar hebben gedetailleerd en haar hebben uitgevoerd. En wat nu in dit geheel nieuwe, in dit feitelijk op zich zelf staande kerk-plan direct opvalt, dat is zijn treffende overeenkomst met het plan van de ten jare 1609 te *Bloksijl* gebouwde *Protestantsche Kerk*. Die overeenkomst is zóó kennelijk, is zóó beslist, dat men onwillekeurig komt tot de gevolgtrekking: het ontwerp voor de *Noorder-kerk* van *Amsterdam* gevolgd, is geïnspireerd door, moet zijn eene navolging van die Kerk te *Bloksijl*. — Is dat nu waarschijnlijk? — Als men de rijm-kroniek van J. LAURENTIUS leest, waarin kortelijk vermeld wordt, wat er ten tijde dat HENRICK JACOBSZ. STAETS, Mr. timmerman was der Stad *Amsterdam*, is gebouwd en verbouwd, dan is het opmerkelijk, dat daarin zoo bepaaldelijk van deze *Noorder-kerk* juist STAETS als de ontwerper wordt genoemd, en dat er met bijzondere voorliefde aan den bouw *dier* kerk zelfs zeven geheele vers-regels worden gewijd:

„Anno 1620. de *Noorderkerk* ontworpen
 „Van dese Meester word ¹⁾, van Steden en van Dorpen,
 „Jae van een ijeder Man verwondert en gepresen,
 „Bequaem, proprijs, en welck altijdt sal sijn en wesen
 „Mijn cieraedt en mijn eer, volmaeckt oock met sijn Toren
 „In drie jaer, of eer min: wie oijt is mensch gheboren
 „Een Kerck so haest die sag?“

Nergens wordt in die geheele kroniek van eenig bouwwerk speciaal de ontwerper genoemd, dan alleen hier, en nergens wordt daarin eenig bouwwerk met zooveel lof vermeld; en ook dit begrijp ik, want het is de *Predikant* LAURENTIUS, de man, die toen hij dat gedicht maakte, in de vijf jaren, welke die kerk reeds in dienst was tal van malen daarin heeft gepreekt, en hier nu uit volle overtuiging spreekt. Waar STAETS in 1628, zóó kort nà den bouw, in een gedrukt geschrift dat aan Heeren Burgermeesteren en Thesaurieren, dat aan zijn eigen Overheid, want hij was toen nog in dienst, werd aangeboden, zóó beslist en zóó onomwonden als *de* ontwerper der *Noorder*-kerk wordt aangewezen, daar is, bij gebreke van ook maar één enkele geloofwaardige tegen-verklaring, twijfel hieromtrent, m.i. niet meer gerechtvaardigd.

Doch hoe kwam STAETS tot dit eigenaardig, tot dit zoo geheel en al afwijkende kerk-plan? In de voorwaarden van aenneminghe van den Stads-timmerman staat uitdrukkelijk: „Ende zall de voorsz. moeten rejsen „om hout ende andere dinghen te copen daer ende zoo dickwils Burgermⁿ „zulcx zall gelijeven mits hem betaelende reijsgeldt ende verterde costen sonder „meer.” — Als zijnde de Stads-Mr. timmerman, moest hij dus bij herhaling op reis om hout, om bentheimersteen, om metselsteen enz., voor de stad te koopen, en zodoende zal hij ook in *Blokzijl* zijn gekomen, destijds eene voorname haven-plaats van Overijssel, en dáár gekomen, zag hij natuurlijk, het voor *die plaats* zóó groote en belangrijke werk, de nieuwe *Protestantsche* Kerk, ten behoeve van wier bouw trouwens allerwege in den lande loten waren en werden uitgegeven.

En toen er nu in het jaar 1620 te *Amsterdam* sprake was van den bouw eener kleine Kerk of Kapel op de Prinsen-markt, toen heeft STAETS blijkbaar, *behalve* het gezamenlijk ontwerp van *hun drieën* daarvoor nog een *eigen*, nog een iets grooter ontwerp ingediend, gebaseerd op het eigenaardig plan van die nieuwe

¹⁾ Met de woorden: „van dese Meester” wordt bedoeld HENDRICK JACOB STAETS, wien het gedicht geldt.

kerk te *Bloksijl*, dat hem door zijn eenvoud en doelmatigheid zeer stellig getroffen had, en dat tweede, dat iets grootere ontwerp nu juist van STAETS, het vond bijval bij de Heeren, het werd direct gekozen, het werd onmiddellijk uitgevoerd, en zóó werd STAETS, vermoed ik, nu *de* ontwerper, *de* bouwmeester dier Kerk.¹⁾ Deze werkelijk voor de hand liggende verklaring, zij lost mede het anders hoogst lastige vraagstuk op, hoe het kwam, dat *terzelfder* tijd, in *dezelfde* stad, door *dezelfde* bouwmeesters twee zulke principieel verschillende Kerk-plannen voor *denzelfden* eeredienst zijn ontworpen en gebouwd, plannen, zóó verschillend in opvatting en doelmatigheid, dat, eenmaal het kapel-vormig plan gevonden zijnde, het drieschepig plan voor de *Wester*-kerk niet meer gevolgd had moeten worden.

1) Het is natuurlijk niet onwaarschijnlijk, dat vele blinde vereerders van HENDRICK DE KEIJSER en dat ook zij die uit gewoonte of traditie, hem als *de eenige* bouwmeester beschouwen van *al hetgeen* er in de jaren 1595—1621 in en buiten *Amsterdam* tot stand kwam, nog verre van overtuigd zijn, dat DANCKERTS en STAETS, hoezeer beide vakmannen van beteekenis in dien tijd, zijn mede-bouwmeesters geweest zijn, en nog minder, dat STAETS de ontwerper en de bouwmeester der *Noorder*-kerk is geweest.

Men meen ik echter te mogen doen opmerken, dat werkelijk DE KEIJSER's naam en verdienste niet toeneemt, met al hetgeen zij op zijn naam willen stellen, en dat wanneer men, trots het in deze studie medege-deelde, hem toch als *de* ontwerper en *de* bouwmeester der drie toen in *Amsterdam* gebouwde Kerken, der *Zuider*-, *Wester*- en *Noorder*-kerk wil beschouwen, het moeilijk verklaarbaar wordt, hoe het o. m. komt:

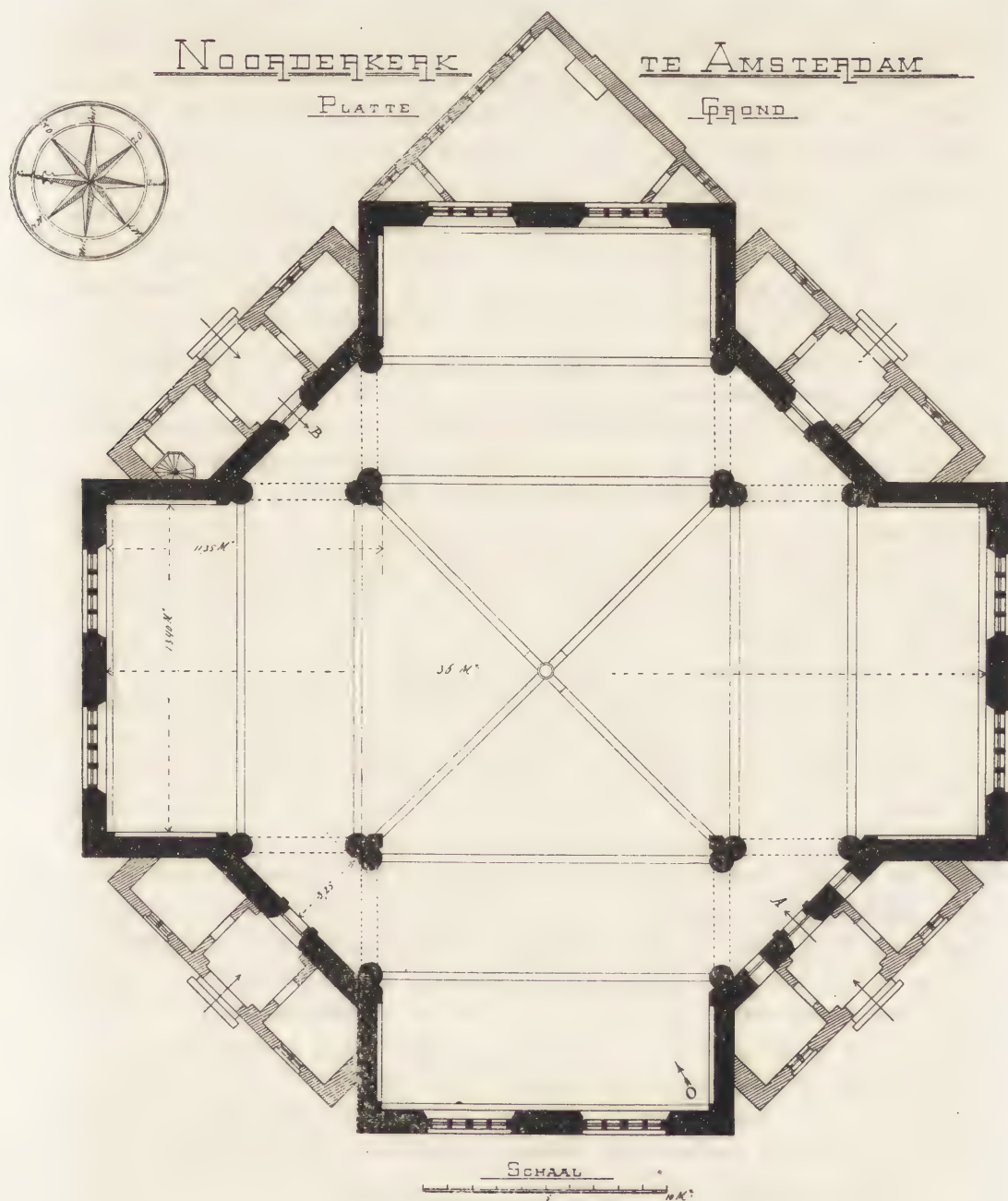
- 1e. Dat de *Wester*-kerk, waarin terecht de in de *Zuider*-kerk zóó storende trek-balken met hun muur-stijlen en karbeels zijn weggelaten, toch, en als *Protestantsche Kerk*, en als architectonisch monument, zooveel achterstaat bij de daaraan voorafgegane eenvoudige *Zuider*-kerk?
- 2e. Dat de *Westerkerks*-toren vergeleken bij dien der *Zuider*-kerk, van meet af, van af het plint reeds toont, eens meesters hand en oog totaal te hebben gemist?
- 3e. Dat *dezelfde* architect in het eene, in het zooveel *grootere* en *hoogere* kerkgebouw, in de *Wester*-kerk, de leelijke trek-balken met bijbehoren geheel en al weglaat, doch deze *terzelfder* tijd in het andere, in het zooveel *kleinere* en *lagere* kerkgebouw, in de *Noorder*-kerk weder aanbrengt? Dit is iets zóó opvallends, dat dit feit alléén reeds, voor elk deskundige of denker, een *ander* architect aanwijst.
- 4e. Dat *dezelfde* architect in zijn *eerste* kerkgebouw, de *Zuider*-kerk, de zandsteen gordel-bogen, welke de beuken onderling scheiden, op de kolom-kapiteelen laat rusten, door tusschenkomst van een eenvoudig voetstuk aldaar noodig, omdat dit voetstuk *tevens* nog moest dienen tot draag- en tot kraagstuk voor de trek-balk met bijbehoren, een voetstuk noodig alzoó om verzwakking der boog-aanzetten aldaar te voorkomen; doch hoe komt het dan, dat *die zelfde architect*, die zich zóó van alles gezond rekenschap geeft, dat hij in zijn *tweede* kerkgebouw, de *Wester*-kerk, die geen trek-balken heeft en deze vanwege hare twee staedjens of verdiepingen ook niet ter hoogte der pijler-kapiteelen zou hebben gekregen, dat hij *daer* toch *dezelfde* doch nu geheel *doellooze* voetstukken onder de gordel-bogen plaatst? en ter zelfdertijd bij zijn derde, de *Noorder*-kerk de gordelbogen laat aanvangen, *niet* op een eenvoudig voetstuk, maar op een nog veel onnoodiger volledig stuk Dorische kroonlijst, een constructieve *teruggang* van zóódanige beteekenis, als geen deskundige in een man als DE KEIJSER kan of mag veronderstellen?
- 5e. Eindelijk, dat een DE KEIJSER, *ter zelfder* tijd, twee zoo principieel geheel en al verschillende kerk-plannen ontwerpend, nu zonder, na het tweede, het *betere*, het werkelijk *Protestantsche* kerkplan-ontwerp gevonden te hebben, het eerste onmiddellijk en voorgoed ter zij te leggen, integendeel, voor het groote, voor het importante kerkgebouw, het in allen deele *inferieure* ontwerp handhaaft en *blijft* volgen?

Deze vragenlijst, ik zou ze nog verder kunnen uitbreiden, doch zij is meer dan voldoende, om aan te toonen, dat men niet kan volstaan met een of meer stede-beschrijvers op te slaan en na te gaan wat *zij* gelieven te zeggen, doch dat men vóór alles, de bouwwerken zelve moet raadplegen en deze mede uitspraak moet laten doen.

De *Noorder*-kerk te *Amsterdam*, (zie nevensgaand plan dier Kerk) zij is echter geen trouwe copie, geen blinde navolging van de Kerk te *Bloksijl*, integendeel, op werkelijk meesterlijke wijze heeft STAETS, die nu tevens toonde, dat hij een werkelijk knap bouwmeester was, het eenvoudige plan dier Kerk, gewijzigd, verbeterd en haar een monumentaal karakter gegeven.

In hoeverre stemt nu de bouw der *Noorder*-kerk overeen met dien der *Bloksijlster* Kerk en in hoeverre wijkt hij daarvan af? — Beide Kerken hebben den Grieksch-kruisvorm, met vier even lange armen, of duidelijker gezegd, beiden bestaan zij uit twee elkaar precies in het midden kruisende even lange en even hooge schepen, beiden hebben zij daardoor in plan en in uitwendigen opbouw den zelfden hoofdvorm, beiden hebben zij binnen hare bekapping eene eenvoudige houten overwelling en zijn voorzien met trek-balken, muurstijlen en karbeels, beiden hebben zij dezelfde raam-distributie in het eindgewelf, met afgesnoten daken en beiden missen zij elk spoor zelfs van eenig contrefort. In al deze hoofdzaken, die het geheele karakter van den bouw eigenlijk bepalen en beslissen, stemmen beide kerken ten volle overeen en wel zóódanig, dat elk deskundige moet erkennen, dat de oudste harer, dat de *Bloksijlster* Kerk van 1609—12, de moeder moet zijn, 't kan niet anders, van de jongste, van de *Amsterdamsche* Noorder-kerk van 1620-23. En wat is, trots die groote *overeenkomst* nu heur onderling *verschil*?

Het verschil zit eenvoudig hierin, dat STAETS een klein gedeelte der groote buiten-hoeken, welke de twee schepen bij hun ineenkruising vormen, bij het grondplan zijner Kerk heeft aangetrokken, en het overige dier buiten-hoeken heeft benut voor tocht-portalen en tot woning-bouw en dit met behoud van den uitwendigen kruisvorm en van het eigenaardig silhouet. — STAETS is misschien op dit denkbeeld gekomen, doordien in de Kerk te *Bloksijl*, de binnen-hoeken der kruisarmen, terwille eener betere plaatsing van den preekstoel en van de bestuurs-gestoelten, ter breedte van 60 cm. waren afgeschuind; welnu diezelfde afschuining heeft hij in zijn Noorder-kerk vertienvoudigd en gebracht tot 6.40 M. breedte, en om dat te *kunnen* doen, plaatste hij nu op elk der vier kruishoeken een zandsteen pijler, die met behulp van twee halfronde bogen bij elk dier hoeken den boven-bouw sluit en draagt. Doch waartoe hier die groote afschuining en dat aantrekken dier schuine hoeken bij de kerkruimte? Met geen ander doel, dan om daardoor op 't gelegenst en op 't ongezocht, de vier ingangen te kunnen aanbrengen. In de Kerk te *Bloksijl* toch, bevinden zich de ingangen in de as van de eind-gevels der kruisarmen, alwaar zij niet alleen hinderlijk zijn voor de plaatsing der banken en stoelen, maar hinderlijk ook bij het aangaan der Kerk, ten minste als er veel laat-komers zijn; in de kruis-hoeken geplaatst, zijn die

ingangen veel tochtvrijer en minder opvallend gelegen en verkreeg men door de afschuining tevens eene vrije ruimte, zoo gewenscht bij het uitgaan eener Kerk. De talentvolle wijze, waarop dit praktisch doel nu tevens werd opgelost, gaf bovendien aan deze Kerk inwendig een geheel ander aanzien; het arme der vier haaksche binnen-hoeken, reeds door den ontwerper der Kerk te *Blokzijl* gevoeld en eenigzins verholpen, was daardoor nu niet alleen geheel vermeden, maar veranderd in een zóó beteekenisvol architectonisch motief, dat schijnbaar het binnenplan der Kerk plots is veranderd tot een achtkant. Door het ten deele openen der acht elk 11.30 M. lange kruis-armen tot de op het plan met *a* aangegeven boog-vakken, verkreeg men de doorzichten, licht-effecten en eene speling van lijnen, die werkelijk, aan deze overigens in-eenvoudige Kerk haar eigenaardig cachet, haar iets monumentaals geven en haar nog iets meer doen zijn dan de verongelukte copie van een *Katholiek* kerk-gebouw, die haar stempelen tot een werkelijk doelmatig, tot een echt karakteristiek *Protestantsch* kerkgebouw. — Was de Kerk te *Blokzijl*, die de helft kleiner in grondvlak en niet in allen deele gelukkig van proportie is, het eerste inderdaad *Protestantsch* opgevatte kerkgebouw, met de *Noorder*-kerk van *Amsterdam* betreedt die kerkbouw, dank zij zijn bouwmeester, nu direct het monumentaal terrein. In deze *Noorder*-kerk toch zijn inderdaad alle motieven aanwezig, om, ware een echte meesterhand aan dit kerk-type blijven voortwerken nog eene halve of liever nog eene volle eeuw lang, daarin ten slotte meesterstukken, ware *pretiosa* van *Protestantschen* kerkbouw voort te brengen. Doch helaas, die meesterhand ontbrak reeds spoedig, en dit kerk-type, het was alreede verlaten en vergeten, alvorens daarin nog het meesterstuk bereikt was. — Waarom? Waarom werd een kerk-vorm, werd een kerk-type verlaten, waarin op 't ongezochtst reeds een monument sluimerde? Waarom? — Omdat er in het *Protestantisme* geen eenheid van bouwgedachte zetelt, omdat daarin volstrekt geen toezicht op de stichting van Kerken is, elke gemeente bouwt maar, 't zij goed of slecht, precies zooals *zij* dat *verkiest*, en draagt soms aan den meest onervaren architect, het ontwerp en de uitvoering op, zoodat meestal het toeval over het lot der kerk beslist. Bovendien is er ten onzent volstrekt geen leiddraad voor, en zelfs geen architectonisch geschiedkundig overzicht over onzen *Protestantschen* kerken-bouw. Terwijl voor den bouw van *Katholieke* Kerken eene keur, eene geheele literatuur van degelijke handboeken bestaat, zoowel voor den leek als voor den priester, zoowel voor den opzichter als voor den bouwmeester, boeken zoowel practisch als hoog symbolisch, zoowel technisch als geschiedkundig en niet zelden *rijk* geïllustreerd, missen wij helaas betreffende onzen *Protestantschen* kerken-bouw nog alles, nog het *eerste* boekwerk zelfs!

De XVII^{de} eeuwse schrijvers, zij waren allen, zonder onderscheid, zeer

met de Noorder-kerk ingenomen, DOMSELAER (1665) zegt: „Deze Kerk, dewijlze „in het noorder-gedeelte der Stadt is, wordt gemeenlijk de *Noorder*, bijwijlen „ook van hare kruijs-vormige gestalte, kruijs-vormig, de *Kruijs-Kerk* genoemd. „Doch dit kruijswerck met zonderlijke konst zoo aan den anderen gevoegt, dat „het van binnen acht-kantig is, en niet als de daken den middelkruijs onverhindert „boven komen uijt te steken. Wiens vier voorgevels van de kruijsen, die sich „al en 't halven vertoonen, heel cierlijk in 't oog opdoen. Yeder hebbende twee „grootte lichten van 32 vt. lang en 9 breed, boven welke twee komt in het midden „noch een rondt te staan van 12 vt. in de middel-streep, en dat met allerlei slag „van heele en halve witte steenen gehouwe kringen, doorwrocht, door deze glazen „komt het licht, van den dag spelen, en zet het gantsche gebouw van binnen „een aangenamen luyster en cieraat bij”. — DAPPER schrijft (1663) en velen schreven zijn woorden over: „Niettemin bequaem isse ook, wegens haar beknopte „achtkantige binnenruimte, tot het oefenen der Godtsdienst, dewijl de woorden „des Leeraers in 't preken zoowel voor als achteraan, en in 't midden als ter „zijde, den toehoorderen, ter ooren kunnen komen” ¹⁾ en JAN WAGENAAR, de Historieschrijver der stad Amsterdam, hij ook deelt in 1760 nog diezelfde zienswijze, want hij zegt: „Zij is kleiner, doch een fraai kruisgebouw, welk van binnen „nogtans eene agtkantige gedaante heeft en daarom zeer geschikt is tot het gehoor „van openbaare Leerredenen en eene grootte menigte volks bevatten kan.” — Alleen de schrijver van het eerste gedeelte van VAN STOCKUM'S „Amsterdam in de Zeventiende Eeuw” is blijkbaar niet voldaan, hij noemt haar een werk van HENDRICK DE KEIJSER en verklaart dan ten slotte: „Dat deze Kerk van alle bouwgewrochten van dien grooten bouwmeester het *minst geslaagd* mag heeten!” —

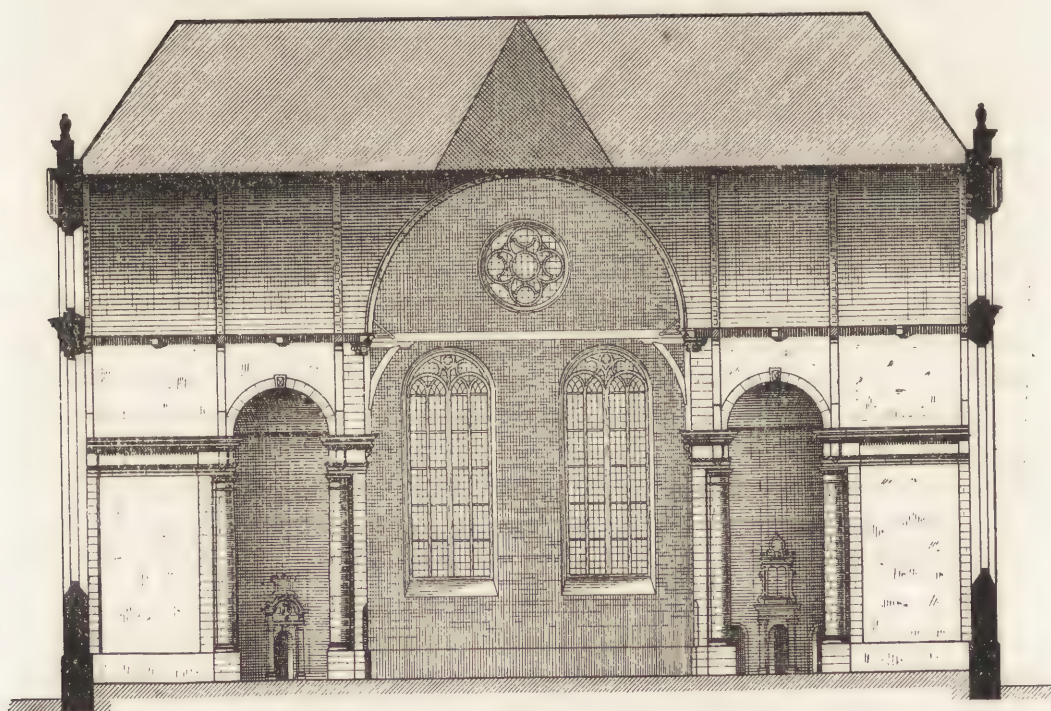
Het is echter zeer gelukkig, dat de *waarde* van een nog bestaand gebouw volstrekt niet afhangt van de appreciatie van een schrijver, maar berust op waarneembare, op blijvend goede eigenschappen; bezit het deze werkelijk en in voldoende mate, dan kunnen vooringenomen, vluchtige, onoordeelkundige, of zelfs domme beschouwingen, het wel tijdelijk, maar niet blijvend, in de algemeene waardeering schaden, en het allermint bij deskundigen, en evenmin kunnen lof-trompetten, in hoe grootte getale ook en welke dikke woorden zij ook mogen uitbazuinen, een gebouw redden, dat geen innerlijke, dat geen werkelijke kunstwaarde, dat geen waarneembare, geen blijvende goede eigenschappen bezit. Onze *Noorder-kerk*

1) M. FOKKENS zegt in zijne „Beschrijvinge der wijdt-vermaerde koopstadt Amstelredam” van Ao. 1663: „Zij wordt de kruijs-kerck genaemt, omdat-ze in de gedaente van een vierkant kruijs ghebouwt is, aen alle „zijden even gelijkmatigh; van binnen op vier hoge zuijlen rust dit werck, dit is de beste Kerck die „Amsterdam heeft, omdat ze bequaemst is tot het gehoor en ghebruijck daer binnen, want de vier Colommen „daer binnen, staet aan de eene de Predick-stoel, de andere staen buijten of omtrent vijf of zes voeten van de „muur, zoo dat men over al de Predikant kan sien.”

te *Amsterdam* is ontegenzeggelijk een allezins merkwaardig *Protestantsch* kerkgebouw, dat als zoodanig, eene nadere beschouwing ten vollen verdiend. — Vergeleken met de *Zuider*-, doch vooral de *Wester*-kerk valt onmiddellijk op de groote eenvoud, zoowel in plan als in opbouw, en de betrekkelijk weinige materie tot dien opbouw besteed, bij het in allen deele even doelmatig als gunstig resultaat. Terwijl toch de *Noorder*-kerk een binnen-oppervlak heeft van 880 M²., is dat

NOORDERKERK TE AMSTERDAM

DOORSNEDE

SCHAAL

grondvlak bij de *Zuider*-kerk 940 M²., alzoo slechts 60 M². groter en bij de *Wester*-kerk 1290 M²., of 410 M². groter; in inhoud daarentegen staan *Noorder*- en *Zuider*-kerk ongeveer gelijk, dien van de *Wester*-kerk is daarentegen bijna het dubbele, een inhouds-verschil echter slechts verkregen ten koste der proportie, ten koste van den welstand; in bouwkosten eindelijk, de drie torens buiten rekening latende, zal de *Zuider*-kerk de *Noorder*- wellicht met een vierde overtreffen, terwijl de *Wester*-kerk misschien wel drie maal zooveel heeft gekost als de *Noorder*-

zoodat ook deze zakelijke vergelijking in *allen deele* spreekt ten gunste dezer *Noorder*-kerk en ten gunste van haar bouwmeester, die werkelijk met veel minder materie en veel minder kosten een veel doelmatiger, en tevens een echt *Protestantsch* kerkgebouw wist te stichten, hetgeen de drie bouwmeesters zaâm, trots de evenredig veel hoogere bouwkosten daaraan besteed, noch in de *Zuider*-, en nog veel minder in de *Wester*-kerk, hebben bereikt. — Zooals uit bijgaande plan- en doorsnede-teekening (zie pag. 220) en uit de fotografische binnen-opname der *Noorder*-kerk blijkt, bestaat zij feitelijk uit *twee*, elkander juist in hun midden-as snijdende schepen, elk dezer breed binnenwerksch 13,40 M. bij eene lengte van 36 M. en eene hoogte, onder het halfronde houten gewelf, van 20,60 M., zaâm dus een kruis vormend met vier in allen deele gelijkvormige, even lange armen, wier dakennokken precies in het centrum van het gebouw bijeen komen, een kruispunt, in navolging der Katholieke Kerken, geaccentueerd door een koepeltorentje, om te dienen tot plaatsing der klok en van de wijzerplaten van het uurwerk. Ten behoeve eener doelmatige ligging der twee hoofd- en der twee neven-ingangen en ter verkrijging binnen-kerks van de noodige ruimte, bij die ingangen, zoo gewenscht bij het aan-, doch vooral bij het uitgaan eener Kerk, kwam de bouwmeester, kwam STAETS, zooals gezegd, op het gelukkige denkbeeld, daartoe de binnenhoeken der vier kruisarmen te benutten; welnu op *elk* dier hoeken, juist daar waar die kruisarmen elkaar snijden, plaatste hij een elleboogvormigen zandsteen pijler, bestaande uit twee Dorische kolommen met ineenlopend basement en kapiteel, beide kolommen zich drie kwart lossend uit den pijlerhoek, aldus een draagpunt voor den bovenbouw vormend. Tegenover dien pijler werd nu op een tusschen-afstand van 3.25 M. een muur opgetrokken, (men zie het plan) de aangelegen kruisarm-muren onder een hoek van 45° snijdend en verbindend tevens, eene aansluiting, op elken hoek gedekt en versterkt door eene zandsteen kolom, die nu met de tegen haar overstaande pijler-kolom een halfronde gordel-boog draagt, bestemd tot dracht van de boven dien boog, weder doorlopende en zich ineensluitende kruis-armen, die aldaar het gewelf en de bekapping dragen.

Op deze wijze verkreeg de *Noorder*-kerk haar eigenaardig achtkantig grondvlak, en terwijl in de *Zuider*- en vooral in de *Wester*-kerk, de kolom- of pijler-reien een werkelijk *bezwaar* zijn tijdens den dienst, *verhoogen* de vier hoek-pijlers in de *Noorder*-kerk juist de *waarde*, juist de doelmatigheid van het gebouw, daar zij de eigenlijke kerkruimte, als het ware isoleren van de vrije ruimte noodig bij de uitgangen, waarvoor zij feitelijk nu monumentale open *portalen* vormen. En die portalen, (ik behoud dit woord, omdat daarmee het doel der gezochte en gevonden oplossing geheel wordt uitgedrukt) zij geven tevens, door de even

krachtvolle als rustige en eenvoudige wijze, waarop bij die binnenhoeken de kruisarmen zich onder oplossen in eene 12 M. hooge tweemondige arcatuur, zij geven aan het geheele gebouw iets bijzonder karakteristieks, een eigenaardig cachet zelfs, en bieden, behalve ruimte en diepte, u met elken stap, dien ge binnen de Kerk doet en met elken stand, een ander in- of doorzicht, een ander architectonisch effect, eene andere speling van licht en van lijnen, terwijl tevens de van de hoek-kolommen uitgaande kroonlijst de anders veel te eentonige muurvlakken der kruisarmen breekt.

Het aantal hooge vensters, met al de daaraan verbonden bezwaren van temperatuurs-verwisseling, tocht, onderhoud, enz. een aantal in de *Zuider*-kerk groot 14 stuks en in de *Wester*-kerk 38 stuks, is hier slechts 8 met 4 kleine rozet-ramen, en die acht vensters, twee aan twee geplaatst in de vier eind-gevels der kruisarmen, zij geven eene zoowel rustige als prachtige verlichting, terwijl de portaal-ruimten, door die licht-invaling uit de sluit-gevels zich als het ware verdiepen en nog effectvoller spreken. Terwijl, gelijk in de z.g. *Nieuwe* of de *Lieve Vrouwe Kerk te Amsterdam*, de transsept-gevels onzer *Katholieke Kerken* zich bijna altijd ¹⁾ onderscheiden door hun enorm groot raam, heeft elk der eind- of transsept-gevels der *Noorder*-kerk, evenals in de Kerk te *Blokszijl*, nu in plaats van één groot, twee kleinere naast elkaar geplaatste ramen door een breeden midden-dam gescheiden waarboven één rozet-raam even onder den top van het gewelf, eene belichtings-methode en eene raam-indeeling bij Protestantsche Kerken van gelijken kruisvorm later telkens opnieuw gevolgd. Het glas in lood van vroeger is met zijn geschilderde vakken echter geheel en al verdwenen, en nu vervangen door een houten raamwerk met gewoon glas gedicht, glasruiten, die door de vriendelijke Amsterdamsche straatjeugd bij voorkeur onder den dienst worden ingegooid, soms zelfs wel ten getale van 30 stuks op één morgen.

Een zeer eenvoudig half rond gewelf van plankhout, tegen de eind-gevels doodlopend en ter volle hoogte in de bekapping opschietend, dekt de beide elkaar kruisende schepen, en wordt op die kruising en ter plaatse der kolommen en bij de eind-gevels, niet zoozeer gedragen als wel geleed of in velden verdeeld, door middel van houten gordel-bogen met rozet-paneelen bezet en van

1) Slechts in ééne enkele onzer *middel-euwsche* katholieke kruis-kerken, in de Groote of St. Johannes-kerk te *Montfoort* heb ik in de transsept-gevels eene dergelijke raam-indeeling aangetroffen; de ramen zijn hier echter veel smaller en ook dichter bij elkaar geplaatst. In de kruis-kerk te *Ede* hebben de beide kruis-gevels mede elk twee ramen, doch hier is dit een gevolg van de eigenaardige overwelling dier Kerk; overigens moet men tot in het *romaansche* bouwtydperk onzer kerken teruggaan, om eene dergelijke vensterindeeling der transept-gevels aan te treffen. Speciaal komt dit voor in de *Groninger* dorps-kerken, zoowel uit genoemd als uit het *overgangs*-tydperk, hetgeen mijn vermoeden bevestigt, dat de ontwerper der *Blokszijlster* kerk door 't zien van een of meer dier *Groninger* kerken, tot zijn plan-vorm is gekomen.

boven met een blad-rozet gesloten; dit gewelf rust echter niet op eene omgaande lijst, maar begint zonder eenige overgang (men zie de doorsnede) op eene ter breedte van 35 cm. vóór het muurwerk uitspringende horizontale houten plaat, eene plaat, rustend onder elk gewelfs-veld op een kraagstuk en op een houten trek-balk met krommer en muurstijl, een muurstijl, neêrlopend tot op de zandsteen kroonlijst boven de kolommen, waartoe in het fries dier lijst onder elken stijl een draagsteen is aangebracht.

Die gewelf-aanzet met zijn trek-balken en bijbehooren heeft STAETS helaas ter kwader ure overgenomen uit de Kerk te *Bloksijl*, hoezeer hij dáár ten vollen had kunnen zien, hoe onbeholpen en constructief-arm dat staat; trouwens hij wist zulks en hij kon het ook elken Zondag zien in de *Zuider*-kerk, die hij had helpen bouwen; doch omdat alle toen te Amsterdam bestaande kerken, de *Oude* zoowel als de *Nieuwe* Kerk, de *Oude zijds* Kapel zoowel als de *Nieuwe zijds* Kapel, met trek-balken, karbeels en muurstijlen voorzien waren, heeft hij blijkbaar dat hulp-systeem, waaraan zijn oogen nu maar al te zeer gewend waren, niet durven missen, vreezend, dat zijn Kerk, wier kruisarmen trouwens veel breeder zijn, dan welke hoofd-beuk ook in een der toenmalige Amsterdamsche Kerken, daarvan kwade gevolgen zou hebben te wachten, dat zij zou gaan zetten of werken.

Terwijl in de Kerk te *Bloksijl* echter, bij ruim 2 M. mindere kruis-arm-breedte en 4 M. mindere muurhoogte, 12 trek-balken onder het gewelf zijn aangebracht (behalve de strijk-balken langs de eind-gevels) heeft STAETS dat aantal in de *Noorder*-kerk beperkt tot acht stuks (mede behalve de strijk-balken) doch ook die acht stuks en ook de strijk-balken had hij hier gerust en zulks zonder bezwaar voor de soliditeit, en ten bate van het binnen-effect der Kerk, kunnen en ook moeten weglaten.

De vier trek-balken *b* toch in de as der pijler-kolommen (men zie het plan), zij zijn onnoodig, omdat het boven de bogen zamen-komend muurwerk der kruis-armen een onwrikbare tegendruk vormt voor den gewelf- en kap-druk en aan den voet dier bogen, zware trekijzers de overstaande kolommen reeds koppelen; en de vier overige trek-balken, *c*, in de as van de hoek-kolommen der z.g. portalen aangebracht, zijn eigenlijk mede onnoodig, omdat de kruis-armen op die punten voldoende gesteund worden en door den afsluit-muur dier portalen en door de daartegen aansluitende dienst-woningen.

Waartoe dan die trek-balken, wier misstand een man als STAETS toch dubbel moest gevoelen? — Ik vermoed, dat 't zij nog gewoonte, 't zij overmaat van voorzichtigheid hier den doorslag heeft gegeven; dat men ten jare 1620 het er eigenlijk over eens was, dat die armzalige trek-balken in geen goed geconstrueerde Kerk meer t'huis behoorden, dit blijkt uit het toen vastgesteld ontwerp

der *Wester*-kerk en ook in de *Noorder*-kerk; zij zouden allicht *niet* zijn aangebracht, ware het niet geweest uit voorzorg, ter wille van den kruis-toren, die met zijn zwaren vierkanten onder-bouw en met zijn klok of klokken, de bekapping juist op het zwakste punt kwam belasten; die toren had onze bouwmeester echter veel luchtiger, veel eleganter, veel minder zwaar kunnen zaâmstellen, en dit zoowel ten bate van dien toren zelve, van zijn eigen vorm en eigen silhouet, als ter ontlasting der kap-spanten; doch in den toren-bouw, waren noch hij, noch DANCKERTS, groote meesters; 't is wel opvallend, maar elke jongere toren van *Amsterdam*, hij staat in architectonische waarde steeds achter, bij den eenige jaren vroeger gebouwden; de *Oudekerks*-toren toch, is veel slanker en veel gelukkiger van vorm dan de *Zuiderkerks*-toren en deze weer veel gelukkiger dan de *Westerkerks*-toren en dan deze stugge *Noorder*-koepeltoren, met zijn vierkante onder-verdieping met afgeschuinde hoeken, elke zijde eene verdiepte nis vormend, door eene zware lijst met gebogen frontons gedekt, nissen, waarschijnlijk bestemd tot plaatsing der wijzerplaten, doch die nu als zoovele groote losse schijven aan den voet van den toren in de dak-killen staan.

Een achtkant houten spil-trapje, besloten in de woonkamerbetimmering der Deurwaarders-woning en boven het dak dier woning uitstekend, geeft toegang tot de goten der kruisarmen en van daar klimt men binnen een tegen het kerk-dak rustende houten koker, met zink gedekt, naar de zoldering die boven het houten kerk-gewelf ligt; eene trap-inrichting, niet zonder voortdurend gevaar voor het behoud der Kerk, want bij brand in die Deurwaarders-woning kan deze zich door die staande en liggende houten trap-kokers in een minimum van tijd mededeelen en aan de overwelfing der Kerk en aan hare bekapping en dan is het gebouw verloren. — De Kerk is geheel bevloerd met hardsteen grafzerken, groot 0.70 bij 1.95 M., bijna alle met de opschrift-zijde onderwaarts gelegd, zerken deels verzakt, deels gescheurd, want trots de voortdurende aanhoogingen, blijft de vloer, die feitelijk op zes lagen doodkisten rust, nog steeds nazakken, temeer, daar men, trots de wettelijke bepalingen, welke reeds in 1827 het begraven in Kerken verboden, in *Amsterdam* de eigenaars van kerk-graven toestond tot zelfs nog in 1865, om in hun graven hun dooden te mogen bijzetten. In de *Noorder*-kerk vindt men dientengevolge nog grafzerken met opschriften van 12 Juni, van 17 Juni en van 23 November 1865. Bij gemis van het vroegere knekel-huis op het kerkhof werd bij eene graf-opening dan veeltijds de inhoud der drie of vier boven-kisten in een lagere gestort, of soms ook bij manden vol naar den kerke-zolder gebracht en dáár geborgen.

Van de vier ingangen zijn er een tweetal, die bij de Deurwaarders-woning en de diagonaal daartegenoverstaande in zandsteen uitgevoerd en met Dorische

pilasters en eene kroonlijst omsloten; bij de eerstgenoemde gaat die kroonlijst over in een gebogen fronton, waarbinnen een cartel met het Amsterdamsche wapen, voorzien van de Keizerskroon, is aangebracht, terwijl de op het fronton staande gedenkplaat vermeldt: „Tot Oeffeninghe in de Christelijcke Religie is „dese Noorder-kerk ghesticht, Aⁿo MDCXX. den XV Junij den eersten Steen „gheleijdt — Aⁿo MDCXXIII. volmaeckt, ende op Paeschdach de eerste Predi- „catie ghedaen.”

Bij den anderen ingang is op de kroonlijst, welke de halfronde gesloten deur dekt, een groot steenen lijst- of raam-werk geplaatst met voluutvormige zijstukken, en binnen dat raamwerk vindt men de opengeslagen Tafelen der Wet met de Tien Geboden. — Deze beide ingangen vormen met de gewelf-rozetten de vrijwel eenige bijzondere versiering van dit in alle opzichten met den strengsten eenvoud behandeld gebouw; en het ameublement?

Het ameublement *nu* in deze Kerk aanwezig, het is niet meer het door STAETS ontworpen en het onder zijne leiding uitgevoerde; het vormt nu eigenlijk een vrij armoedig, smakeloos en bijna hinderlijk geheel; de preekstoel zelfs, die op een hardsteenen kraagstuk, daartoe in den pijlervoet aangebracht en voorts op een blok marmer rust, is bijna even arm als al het overige, — het doophek, in 1797 nog rechthoekig, doch nu eene ronde afsluiting vormend, heeft tot eenig onderscheid twee sierlijke koperen rococo-bogen ter plaatse der vroegere ingangen; die beide bogen, zij zijn vrijwel het eenige symbool binnen deze Kerk, een symbool, dat men nog in vele onzer *Protestantsche* Kerken aantreft en dat ten doel had, niet enkel om die ingangen te doen spreken, maar om door hunne overboging, het *doophuis* als het ware tot een *gesloten* geheel te vormen, tot hetwelk men moest *ingaan*. De groote en de kleine koperen kaarsen-kronen wier haken nog in de balken aanwezig zijn alsook de koperen licht-armen van voorheen, zij zijn helaas verdwenen en vervangen door een vijftal groote, armzalige gasbuis-hoepels met hun branders, overal het vrije doorzicht storend. Ook de Burgemeesteren-, Schepenen- en Kerkmeesters-gestoelten van vroeger, zij zijn weggebroken, om plaats te maken voor gewone banken, die nu hardgeel geschilderd als zij zijn, en aangevuld in het ruim door eene groote massa smalle vouw-stoeltjes met loopplanken er voor langs, blijkbaar nog een zóó smaak- en waardevol geheel vormen, dat dit alles, die banken en stoelen alsook de preekstoel, van af 's Maandags tot Zondags met alle zorg met groote linnen kleeden wordt gedekt, waardoor de Kerk er in de week dan ook niet meer uit ziet als eene Kerk, maar als eene meubel-bewaarplaats.

De zandsteenen pijlers, kolommen en lijsten, zij missen hun steenkleur, hun voegen zelfs, want dit alles is nu gesausd; het gewelf met zijn balken, het

mist zijn hout-kleur, en is heel mooi gegrijsd, een hoog tocht-schot achter langs de banken, het moderne orgel tegen een pijler aangebracht en een geheel portaalvak als het ware van boven vullend en sluitend, het zware klankbord van den preekstoel, dat alles zaâm, het werkt volstrekt niet mede om deze Kerk tot haar volle recht te brengen en om dit gebouw naar waarde te kunnen genieten. Integendeel, men moet nu inderdaad een gunstig hoekje, een geschikte standplaats *zoeken*, waarin dat alles nog het minste hindert en de Kerk als gebouw nog het treffendst uitkomt. Eene zoodanige plaats is o.a. bij O op het plan aangegeven; dáár staande overziet men haar nog het best; ter weerszijden van den linker pijler ziet men een der groote ramen van den eind-gevel aan die zijde, terwijl bij den overstaanden hoek-pijler aan diezelfde zijde de bogen en lijstwerken zich uit de terugliggende kruis-armen ontwikkelen en naar u toekomen, even als boven de gewelven der beide schepen, die zich vergaären in den diagonaal-gordel, een gordel gedragen door twee eigenaardig behandelde kraagstukken. — Overal is er bij gunstige belichting volop speling van lijnen en vormen, van licht en schaduw, van komende en van wijkende partijen, en, zóó gezien, toont het gebouw wat het is, een hoogst eenvoudig en toch in-karakteristiek echt *Protestantsch* kerkgebouw, en vraagt het u tevens, och laat mij toch weér worden zooals ik *was*, laat mij toch weér zijn, die ik zijn *kan*, opdat weér als in 1663 een dichter zou kunnen zeggen:

„Dit kunstige Gebouw, het cierlijkste van allen
 „Dat *Amsterdam* begrijpt in sijne steene wallen,
 „Een wonderbaerlijk werck, een drie jaer tijdt verschiet
 „Was dese Kerck volbouwt, gelijk mense nu siet,
 „De oudtheijt roeme vrij op Toorens en op Muuren,
 „De kunst, de korte tijdt kan alle roem verdúren.” ¹⁾

En wat zegt, na die inwendige beschouwing, het gebouw van buiten? — Is het uitwendig in allen deele *even* eenvoudig en *even* karakteristiek behandeld? Even eenvoudig, ja, doch op verre na niet zóó karakteristiek. — Vergeleken

1) Afbeeldingen van deze Kerk vindt men:

- 1e. bij S. DE BRAIJ, die in zijn *Architectura Moderna* behalve het halve plan der Kerk, een der gevels, een perspectivisch binnen-inzicht en de beide ingangen geeft.
- 2e. bij DAPPER een perspectivisch aanzicht der Kerk, gezien van af de Prinsengracht.
- 3e. bij V. DOMSELAER eene gravure van J. VEENHUIZEN, de Kerk mede van af de Prinsengracht gezien, eene gravure ook voorkomende bij M. FOKKENS en F. VON ZESEN.
- 4e. bij COMMELIN eene zeer mooie gravure, mede van die zijde en op marktdag genomen.
- e. bij WAGENAAR behalve een buiten- een perspectivisch binnen-inzicht, gegraveerd door J. GOEREE.
- f. in van STOCKUM'S „*Amsterdam der Zeventiende Eeuw*” de reproductie eener gravure van P. H. SCHUT van omstreeks 1655, de Kerk van buiten voorstellende, alsmede eene reproductie eener prent van P. V. D. BERGE van ± 1700, de Kerk van binnen voorstellende.

Dezelfde PIETER VAN DEN BERGE heeft mede gegraveerd een plattegrond der Kerk, aangevend de zitplaatsen, een plan groot 51 bij 59 cm., omgeven met wapenschilden van Kerkmeesteren.

met de *Zuider*-, doch vooral met de *Wester*-kerk blijkt op het duidelijkst zijn eenvoud. — Contreforten, zij zijn hier gelukkig geheel en al weggelaten, en de zij-gevels der kruis-armen, bezet grootendeels door de dienst-woningen in de binnenhoeken, zij spreken alleen door hun stille gootlijsten en als dak-dragers. Alléén in de vier eind- of sluit-gevels, waarin zich de ramen concentreeren, heeft de bouwmeester eenige vorm-speling aangebracht; heel gelukkig was hij daarin echter niet, want juist door de in zijn top-gevels aangebrachte sprong met voluut-vormige zijstukken, heeft hij deze doelloos in drie deelen, in een midden- en in twee zijdeelen verdeeld, en zulks zonder enig verband met den binnen-bouw, terwijl de boogvormige lijst, die met de twee ter weerszijden beneden het rozet-raam aanwezige lijststukken het binnen-gewelf moet accentreeren, daarmede volstrekt niet in hoogte-ligging overeenstemt. De afsnuiting dezer gevels en van het bovendeel der eind-daken is echter volkomen gemotiveerd, want daardoor toch heeft STAETS op ongezochte wijze het centraal karakter van het gebouw ook in zijn silhouet nog beter doen uitkomen en nog een overgang gevormd tot den, hoezeer niet gelukkig opgelosten kruis-toren.

Wat evenwel vooral hen, die het gebouw in plan en binnen-effect kennen, hindert, dat is, dat STAETS het karakteristiek gedeelte van den binnen-bouw, de driehoekige portaal-ruimten, van buiten in geen enkel opzicht heeft doen spreken, maar deze geheel en al achter de dienst-woningen verborgen heeft. Dit is m. i. eene fout, te meer, omdat hij zulks niet alleen zoo gemakkelijk had *kunnen* doen, maar het ook had *behooren* te doen. Er is nu geen voldoende overeenstemming tusschen den opbouw en den plan-vorm. *Binnen* komende vindt men een geheel *ander* kerk-plan, dan men het gebouw van *buiten* ziende *kan* of mogt veronderstellen; dat moge nu eene verrassing zijn, maar dat neemt niet weg, dat de bouwmeester hier werkelijk zijn gebouw te kort heeft gedaan. — „La critique est aisée, mais l'art est difficile,” en zoo is het helaas! als bouwmeester kan men niet, zooals een kunstschilder dat kan, zijn werk nog eens verbeteren, nog eens overdoen, het staat er, en dat met *al* de gebreken die men er dan *zelf* in mag zien, het staat er, het heet *af*, het is dus *af*, en al zou men ook bitter gaarne een kleiner of grooter gedeelte er van nog eens willen wijzigen of herbouwen, het blijft *af*, trots zijn tekortkomingen. — Daarom mag ik STAETS, die trouwens overbezet met allerlei werk was, niet hard vallen, dat hij in dezen en ook in andere opzichten, nog niet wat meer heeft gedaan en nog wat meer zorg aan dit kerkgebouw heeft besteed, een man als hij, had inderdaad meer *kunnen* doen en meer *kunnen* geven ook. — Ook voor eene *betere* ligging van het gebouw, had hij krachtiger kunnen opkomen, en hij, destijds de ontwerper en de leider van de grootsche uitbreiding der stad *Amsterdam*, hij zou dat doende, zijn zin

gekregen hebben ook, want een gebouw van zoo centralen vorm als deze Kerk, zij behoort *midden* op een groot plein te staan en niet weggeduwd te worden in een hoek van het plein dat er voor bestemd was, en zulks op 6.50 en op 8.50 M. afstands van de overstaande huizen. Vóór haren bouw echter zag men blijkbaar in deze Kerk weinig meer dan eene soort hulp-kerk, en geen monumentaal gebouw, en men noemde ze dan ook in 't eerst „de Nieuwe Capel,” tot zij, dank zij hare doelmatigheid en hare architectonische waarde, zich zelve tot den rang eener Kerk wist te doen verheffen.

Vergeleken met de *Zuider-* en met de *Wester-*kerk is deze *Noorder-*kerk van *Amsterdam*, trots haar eenvoud, haar bescheidenheid en hare gebreken zelfs, *de* meerdere, *het* monument; werd met de Kerk te *Bloksijl* voor *het eerst* gebroken met het *Katholieke* kerk-type, in zijn *Noorderkerk* wist STAETS, de Stadts-Mr. Timmerman, hoezeer het plan van de Kerk te *Bloksijl* in hoofdzaak volgend, daarin toch een geheel ander motief te brengen, er het monumentaal element in te leggen, en van *nu af* is het *Protestantsche* kerk-type gevonden. De weg was nu gewezen, niet ter getrouwe navolging, niet ter copieering, zooals men dit helaas meerendeels gedaan heeft, maar de weg was nu gewezen, waarlangs men met alle *zekerheid*, reeds spoedig zelfs, in den *Protestantschen* kerken-bouw het *meesterstuk* had *kunnen* en ook had *moeten* bereiken.

En *is* dat meesterstuk bereikt? — Waar? — Wanneer? — Door wien? —

Die vragen, ik laat ze gaarne 't zij aan een ander ter beantwoording over, of spaar mijn antwoord voor eene vervolg-studie.

BIJLAGE A.

Den eedt van de Fabrycksmr.

2^e Groot Memoriaal fol. 169 v.

Dat sweert ghy dat ghy een goet fabrycksmr. deser Stede wesen sult, nae der wercken deser Stede getrouwelyck sien sult, Ende alle tgene dat ghy bevint aen huysen, toornen, straeten, jucken ende bruggen nootelyck gemaect te wesen met aller vlyt benaerstigen sult dat deselve gerepareert en opgemaect worden. Ende voorts deser Stede materialen als hout, steen, calck ofte ander, hoe die soudén mogen wesen als U selfs goet ten minsten prijse, zoe ghy best meucht, copen of te doen copen sult, deselve materiaelen ende arbeytslyden haeren verdiende ende bedongen loon rechtvaerdelyck ende getrouwelyck soeveelen Ues, door den penninghm̄r. doen betaelen sult. Endes wat nieuwe wercken ghy bevindt nootelyck gemaect, een goet ontwerp ende ordonnantie nae U beste beduncke ende wetenschap daeraff maecken sult, ende voorts all doen ende laeten, dat een goet ende trouw fabryckmr. schuldigh es te doen, ende dat ghy U voorts reguleren sult, naer den inhouden van Uw instructie,

BIJLAGE B.

Aenneminghe van Hendrick Cornelisz. de Keyser tot een Mr. beeldesnyder.

2^e Groot Memoriaal fol. 170 v.

Conditien waer op myne heeren de Burgerm̄n deser Stede aengenomen hebben HENDRICK CORNELISZ DE KEYZER tot een mr. Beeltsnijder ende Steenhouwer over deser Stede wercken. In den eersten sal de voorsz. HENDRICK CORNELISZ het voorsz. officie getrouwelyck bedienen, ende soe veel knechts ende jongens, als men tot deser Stede wercken behouft by advys van den fabrycksmr̄ aennemen, in arbeyt onderhouden, endē op heuren arbeyt ende werck goede toesicht ende sorge dragen, ende daer het van doen ofte noodich es, selfs mede wercken.

Sal voorts de modellen, patronen ofte ontwerpsele met alle neersticheyt, nae syn beste wetenschap ontwerpen, ende t'geene gesneden ende gehouwen sal worden ten besten oirbaer ende welstandt deser Stede beschicken. De materialen radich ende ten meesten oirbaer gebruycken, ende goede toesicht daer op nemen ende sunderlinge op 'tgeene omtrent zyn woninghe, ende in zyn bewaringe zal worden gestelt, zonder dat hy eenighe der selven sal mogen vercopen, noch zyne knechts in andere wercken, dan des Stadts wercken mogen gebruycken.

Voor welcken dienst den voorn. HENDRICK CORNELISZ DE KEYSER toegevoucht zal worden een wooninge met vrye barninghe van deser Stede out hout ende spaenderen, tamelyck

te besigen, ende daerenboven de somme van Drie hondert twintich gulden t'sjaers, te betalen by de vierendeel jaers, telcken vierendeel jaers tachtich guldens. Ingegaan zynde Lichtmisse leestleden. —

Sonder dat de voorsz. HENDRICK CORNELISZ. boven t'geene voorsz. es, sal mogen trecken eenich genot van knechts ofte jongens aen deser Stede werckende; Ende zal hem voorts in alles getrouwel. dragen, in aller manieren oft zyn persoon, ende welvaeren aenginck.

Sullen oick myn heeren de Burgerm^r. Indertyt ende oick de voorn. HENDRICK CORNELISZ. vermogen, d'een d'ander de voorsz. dienst op te seggen mits malcanderen een viere. deel jaers van te vooren adverterende. —

Op huyden den XIXe July XV vyff ent negentich, heeft HENDRICK CORNELISZ. DE KEYZER aen handen van den Heeren Burgermⁿ gedaen den behoirlycken eedt van hem nade voorscr. conditien te reguleren.

In kennisse van my Secretaris

(w. g.) J. DE HAEN.

BIJLAGE C.

Aenneminghe van Cornelis Cornelisz. tot een Mr. metselaer.

2^e Groot Memoriaal fol. 171.

Op huyden den XIXe July XV vyff ent negentich hebben myne heeren de Burgermⁿ deser Stede aengenomen CORNELIS CORNELISZ. tot een Mr. metselaer over der voorsz. Stede wercken, ende dat op de navolgende conditien.

In den eersten sal de voorn. CORNELIS CORNELISZ. zyn voorz. officie getrouwelyck bedienen, zyne knechts, die hy by advys van den fabrycksm^r. zal aennemen, in arbeyt onderhouden, ende op heuren arbeyt, ende werck goede toesicht ende so:ghē dragen, ende daer het van noode sal zyn, met den truffel selfs medewercken.

Sal mede de materialen deser Stede, als steen, calck, sement, ende diergelycke radich, ende ten meesten oirbaer gebruycken, ende goede toesicht daer op hebben, ende sunderlinge goede acht, ende opsicht nemen, op alle t'geene achter 't boshuys deser Stede, ofte omtrent zyn woninghe in bewaringhe zal worden gebracht. Sal oick de voors. CORNELIS CORNELISZ. gheene deser Stede wercken mogen beginnen noch eenige materialen, ofte yets anders vercopen, dan by consent ofte voorweeten van den fabryckmeester.

Voor welcken dienst den voorn. CORNELIS CORNELISZ. sal worden toegevoucht een wooninge ter zijden vant Boshuys in de hoochstraet uitgaende, met vrye barninghe, van deser Stede out hout, ofte spaenderen, tamelyck te besigen, ende daerenboven de somme van vier hondert guldens tsjaers, te betaalen by de vierendeel jaers, mitsgaders twintich guld. tsjaers voor een kledinghe. Innegaende den eersten Augusti eerstcommende.

Sal voorts de voors. CORNELIS CORNELISZ. boven t'gene voorscreven es nyet mogen trecken eenich genot van knechts, ofte materialen, ende sal hem voorts in alles getrouwel. dragen, in aller manieren, oft zyn eygen persoon ende welvaren aenging. Ende zullen myne

heeren de Burgermⁿ indertyt, ende oick de voorn. CORN. CORNELISZ. d'een d'ander den voors. dienst mogen opseggen, mits malcanderen een vierendeel jaers van te vooren waerschouwende.

Op huyden heeft CORN. CORNELISZ, gedaen den behoorycken eedt, in handen van BALTHASAR APPELMAN presiderende Burgermⁿ, actum den XIX July XV vijff ent negentich.

In kennisse van my Secretaris

(w. g.) J. DE HAEN.

BIJLAGE D.

Aanneminghe van ADRIAEN LENAERTZ Mr. Timmerman.

2e Groot Memoriaal, fol, 163. v.

Naer 't overlyen van ADRIAEN LENAERTZ. is aangenomen tot Mr. Timmerman HENRICH JACOBSZ. wyens aenneminghe geregistreert is in het memoriael berustende opte Tresorie, fol. 34 vg.

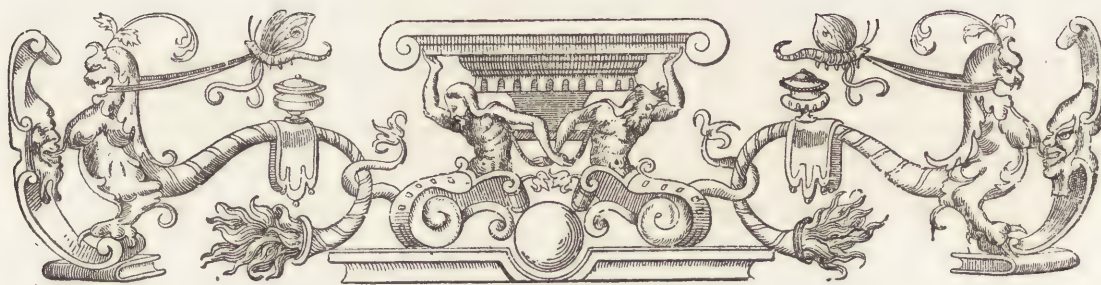
Op huyden hebben mijnen heeren de Burgermⁿ. de novo aengenomē tot deser Stede mr. timmerman ADRIAEN LENAERTSZ, op sulcke conditien ende voorwaerden als dat deselve ADRIAEN LENAERTSZ tvoorsz offitie wel ende getrouwelick exerceeren ende bedyenen, zynen knechts in arbeyt onderhouden ende op haeren arbeyt, dat ooghe hebben zall gelijck en in alden manyren oft zyn eyghen ende singulyer werk waere, zonder eenighe van zyn knechts te moghen in anderen wercken als der Stadtswerck laten gebruycken, noch en zall gheene materialen de Stadt toebehorende aen yemant mogen vercopen, ten zy by voorweten ende consent van den fabryckm^r.

Sal oick op alle dagen sonder enich onderscheyt alst van noode is ende hem bij den Burgermⁿ indertyt ofte den fabryckm^r. bevolen zall worden, moeten wercken sonder eenigh loon daeraff te eysschen boven zyn naer bescreven wedden. Item zal hy mede deser Stede zeetonnen reparen onderhouden ende nijeuwe maecken zoevele elcke jaer de Stede te doen sall hebben, oock die oorgaten op die brugghen vernyeuwen ende repareren ende die sluysen ondecken sonder daer aff enich loon boven zyne wedden te hebben, sall voort generalicken endespecialick in alle de Stede wercken hem eerlick ende getrouwelijken draghen moeten, gelyck ende in alder manijeren oft zyn eychen persoon ende welvaeren aengijng. Ende zall de voorsz. ADRIAEN moeten reysen om hout ende andere dijnghe te copen daer ende zoe dickwils Burgermⁿ. zulck zall gelyeven mits hem betaelende reysgelt ende verteerde costen sonder meer. Voor alle welcke dyenste hy alle jaeren te wedden hebben zall de somme van twee honderd guldens te betaelen by de vyerendelen jaers elcke termyn een vyerdepart innegegaen Lichtmisse lestgeleden ende daertoe thyen guldens sjaers voor zyn cledinghe. Sal daerenboven hebben tot zyn behoefte de wonijnghe die hy tegenwoordich bewoont ende daertoe berninghe van der Stede oude hout ende anders zoevele hy nootlich ende tamelick in zyn huis behouven sall, ende deselve barnynghe te besighen als off zyn eyghen hout waer ende anders nyet. Des en zall hy geen ander prouffyt moghen nemen, zoewel van knechten als van leerjongens in de Stededyenst werckende, noch enich prouffyt genieten van excys off ander yet hebben vorder dan de wedden voorsz. Op welke conditien ende wedden de voorn. ADRIAEN LENAERTSZ zynen eedt gedaen heeft in handen van mynen heeren de Burgermⁿ. omme tzelfde offitie in manyren voorsz. getrouwelick te bewaren. Des sullen mynen heren de Burgermⁿ. als oock de voorsz. ADRIAEN LENAERTSZ aen wederzyde elcke vyerendeel jaers van den voorsz. aennemijnghe mogen ontslagen wesen mits d'een d'ander een vyerendeel jaers te vooren adverterende. Gedaen by den Burgermⁿ. op den XXVIIe february XV negen en tachtig.

In kennisse van my als Secretarys.

(w. g.) W. PIETERSZ.

1) Dit bedrag werd bij de aanstelling van STAETS in 1595 gesteld op f 400 's jaers.; de voorwaarden waarop hij overigens werd aangesteld, zijn, vermoed ik, dezelfde als die voor LENAERTSZ.; van daar dat zijne aanstelling alleen bij kanteekening in het Groot Memoriaal voorkomt.

EXTRACT UIT DE NOTULEN DER CONFRERIE VAN PICTURA
TE 's GRAVENHAGE, GEHOUDEN DOOR PIETER TERWESTEN,

MEDEGEDEELD DOOR

DR. A. B R E D I U S.

II.

E eerste teekenaars in 1780 waren deels liefhebbers, deels kunstenaars. Zij waren:

JOHANNES CORNELIS ROELOFSWAART.

JEAN JACOB DAVRANCE.

JEAN TESSIER.

JOHANNES WILLEM TENGELER.

THOMAS ANDEREGG.

JOHANNES HENRICUS BRECKENHEIMER.

SIMON ANDREAS KRAUTZ.

JOHAN WILLEM ZUURMONT.

JOHAN GEORG PULVER.

WILLEM DE LOOS.

JOHANNES HEYMANS.

JOHAN JOOST MOURITZ.

KAREL BENTFORT.

ALBERTUS WOORTMAN.

WILLEM KETT.

CHRISTOFFEL BISSCHOP.
WILLEM DE GRAAUW.
JACOBUS TULLINGS.
CHRISTOFFEL VAN NULCK.
GERRIT CORVER.
WILLEM HOFFMAN.
PIETER TEN DYCK.
THEODORUS KUIPER.
HERMANUS DE LANGE.
JOHAN CHRISTIAAN RONGÉ.
FRANS STIPHOUT.
NICOLAAS PENNING.

Afwezig waren nog de volgende teekenaars toen men ze afriep:

DENIS FRANÇOIS LE CHALLAS.
FREDERIK SCHWEICKHART.
PIETER KUIPER.

30 Maart 1781.

JEAN TESSIER krijgt met plechtigheid, de gouden medaille, J. C. ROELOFSWAARD de 1e groote zilveren dito, J. HEYMANS de 2^e, en, als accessit, CHRISTOFFEL BISSCHOP de toezegging in het vervolg no. 4 te zijn in rang (bij het kiezen der plaatsen).

Men zendt uit dankbaarheid aan VINKELES, te Amsterdam, een groote zilveren medaille, voor het graveeren van de prent na die medaille. (De teekening was van BOLOMEY).

In 1781 komen er bij de teekenaars JEAN BEIRENS, ANTHONIE KEYZER, WILLEM MELCHIOR MENCKEMA, DAVID PIERRE HUMBERT, CORNELIS HARSVELDT, HUIB HEMMES, JOHANNES SCHMALL en VAN STRAATEN.

Op een „vriendelijk soupe” wordt o.a. een gedicht uitgesproken dat begint:

„Zoo bloeie in 't Vorstlijk 's Gravenhaag
„De Schilderkunst in volle vaag!”

15 November 1781 overlijdt, 70 jaren en circa 5 maanden oud, aan de gevolgen van een ruim Twaalfjarige Apoplexie in 't hoofd de Oud-Deken AUGUSTINUS TERWESTEN.

28 November 1781 geven de Dichters een „proper Soupe” waarop tal van verzen opgezegd worden. Een er van wordt gedrukt (van den mede-directeur G. BEYER. Het begint:

SCHOUMAN! SCHWEICKHARDT! HAAG! TERWESTEN! COPIUS en VAN DER WALL!
BOLOMEY! o feniks-schilders! Kunstbevordrend zevental.

Oud-Holland 1901.

12 Maart 1782 ontvangt, bij het prijsteekenen (uit handen van den Erf-Prins, die onverwacht de vergadering kwam bijwonen) de gouden medaille S. A. KRAUTZ, de 1^e zilveren J. W. TENGELER, de 2^e J. J. DAVRANCE en het Accessit TEMMINCK (die er zeker later bijgekomen was.)

9 April 1782 wil de Academist TENGELER een landschap met koeitjes etc. als een present plaatsen op de Kunstkamer, doch dit wordt geweigerd. Maar het mag er wel te koop gezet worden.

18 Oct. 1782. Nieuwe namen onder de teekenaars: JAN HUIBERT PRINS, GODFRIED HENDRIK RODE, PIERRE FRANÇOIS LOUIS BOLOMEY, ALBERTUS BESTERS, DANIEL VRIJDAG, HENDRICK VAN KEMPE, de cadet onder de Artilleristen BERCKMAN. „Een Heer” SUASSO wenscht de Academie eens te bezichtigen.

11 Maart 1783 ontvangt de gouden medaille: LEONARDUS TEMMINCK, (uit handen van den Erf-Prins!) de zilveren: J. HEYMANS en J. H. PRINS, het Accessit G. H. RODE.

6 Mei 1783 vertrekt de Regent VAN DER WALL, zonder afscheid te nemen, metterwoon naar Amsterdam. Hij wordt dus geschrapt.

Men vindt het wenschelijk een „Orator” te benoemen, om bij feestelijke gelegenheden de toespraken te houden en vindt dien in den Kunstschilder en Academist PRINS, „als een gestudeert Persoon zijnde.” Hij zal de „harangues” doen, en wordt 2^e Secretaris. (19 Aug. 1783). SCHOUMAN, SCHWEICKHART en PRINS zullen 22 Sept. de veiling LOCQUET te Amsterdam bijwonen.

13 Oct. 1783 ontvangt men een brief uit Königsee, dat aldaar 10 Aug. 11. huizen afgebrand waren, „dog vermits de daarby geschreeve Hoogduitsche brief „voor een Hollands Collegie onleesbaar was, is dus niets daaromtrent geresol- „veert.” (sic!)

24 Oct. 1783 komen er als nieuwe teekenaars o. a. bij: ISAAC FLIES, NATHAN HEYMANS, HENDRIK SCHOUTEN.

Men zendt een krassen brief aan den kunstschilder J. VAN DER WALL, op den Nieuwendijk, int Goude Palet, te Amsterdam, over zijn onaangekondigd vertrek.

9 Maart 1784 bezoekt de Prins Erfstadhouder zelf „in volkome staatsie” de prijsuitdeeling. J. H. PRINS houdt een „welgepaste Reedenvoering over den „invloed der Konsten, gevolgt door cierlijke en welgepaste bisondere Aanspraaken.” JOHANNES HEYMANS ontvangt uit handen van den Prins zelf de gouden médaille, JAN JACOBUS DAVRANCE de groote, CHRISTOFFEL BISSCHOP de 2e zilveren médaille en JOHAN WILLEM SU(UR)MONT een accessit. Na deze „zeer luisterrijke ver- gaaderinge” houdt men „een vriendelijk Diné.”

In Juni wordt er bij STRAATMAN aan den Dam een vischmaal gehouden.

28 Sept. 1784^{*} vereert de schrijver der Notulen aan de Teekenakademie de teekeningen door zijn vader M. TERWESTEN gemaakt naar de plafonds op de Confreriezaal, in 1686 geteekend, benevens 4 akademiebeelden van denzelfden, alsmede 6 dito's van zijn oom AUGUSTINUS TERWESTEN.

22 Oct. 1784. Nieuwe teekenaars: JOHAN HUGENY, NATHANIEL HEYMANS, HIERONIMUS LAPIS. De Regent-Directeur COPIUS lijdt veel aan 't graveel:

15 Maart 1785 worden de prijzen weder uitgedeeld; de 2 Jonge Heeren Prinsen van Orange deelen ze uit. JOHAN JOOST MOURITZ ontvangt de gouden-, WILLEM KETT de groote-, ALBERT JACOB BESTERS de kleine zilveren medaille; NICOLAAS LODEWIJK PENNING een accessit.

6 Oct. 1785 overlijdt, des ochtends, „aan een besloote Colyk, en daarop „gevolgde opstopping van het Water, de zedert 1768 regeerende Hr. Deeken der „Kunst-Confreriekamer en Regent-Directeur der Teeken-Academie GERARD COPIUS.” Hij wordt 10 Oct. in de Groote Kerk begraven. J. H. PRINS volgt hem op.

21 Oct. 1785. Onder de nieuwe teekenaars vinden wij: JACOBUS AUGUSTINUS KELLNER, JAN HENDRIK SELKE, BARENT HARMEYER, FREDERIK LODEWIJK GUNKEL.

7 Maart 1786. Prijsuitdeeling. De Prins wordt door Baron VOIGT VAN ELSPE gerepresenteerd. Medailles: de gouden CHRISTOFFEL BISSCHOP, de groote zilveren: ALBERT JACOB BESTERS, de kleine JAN WILLEM SURMONT, het accessit: PIERRE FRANÇOIS LOUIS BOLEMEY.

22 April vertrekt SCHWEICKHARDT voor een week vier à vijf naar Engeland.

2 Mei. Men zal den 9^{en} in-plaats van een Kreeften-Soupé liever om 2 ure (mits de dan zijnde kermis) een vriendelijk diné ter Kamer houden.

30 Mei doet SCHWEICKHARDT een ampel verhaal van zijn Engelsche reis, zoodat men over andere zaken niet spreekt.

13 Juni 1786. Men benoemt LEONARDUS TEMMINCK, Portret-Schilder in miniatuur, een voorbeeldig ieverig Academist, tot Adjunct-Regent der Academie. 20 Juni houdt men een visch-partij aan „de Schwedt” en rijdt er heen met een „Phaëttons-wagen.” Alles was „excellent gereet gemaakt en de verteering naar „rato extra civiel.” Deze maaltijden worden daar nog al eens herhaald!

20 Oct. 1786. Elt nieuwe teekenaars, waarbij: JOHAN HENRICUS BRECKENHEIMER, PIETER GAAL, MARTINUS SCHOUMAN, DAVID FRANS BOUGAARDS, ABRAHAM SUASSO DA COSTA, BERNARDUS VAN HEYNINGEN, FERDINAND ANTON VOGDT, JOHANNES ENGENRAAM, ISAAC VREEBURG, PIETER QUACK. Nog aan drie zwakke teekenaars, leerlingen van den Konstschilder en mede-academist H. LAPIS wordt permissie gegeven „ongemerkt” mede te komen. Deze israelitische discipels van LAPIS worden geplaagd en bespot, waartegen gewaakt zal worden.

2 Jan. 1787. De Rotterdam'sche graveur SALLIETH moet het prentje (pictura-plaatje) wat „ophalen.” Deze zendt het na de „opkratzing” terug. Het kost 4 ducaten.

Men zal dit jaar geene prijzen uitdeelen, daar er slecht geteekend is.

13 Maart 1787. De oude Regent SCHOUMAN stelt de gezondheid in van Zijne Hoogheid en het Vorstelijk Huis met een Roemer, waarop Zijn Ed. het Portret van Hoogstgem. Vorst vrij wel gelijkt gegraveert had, en schenkt dit stuk tot een gedachtenis en gebruik aan de Akademie.

29 Maart is de bijeenkomst door de komst van „den beroemden Heer „Oranje-poët J. VAN HOOGST RATEN zeer aangenaam geweest — ZEd. citeerde „fraye verssen, zo op de deviesen der 5 Mey-boomen, voor 't Doorl. Huis van „Orange dit jaar geplant, als anders.”

9 Mei 1787 vertrekt SCHWEICKHARDT voor goed met zijne familie naar Engeland. Men geeft hem een Certificaat mede; daarin wordt gezegd dat hij sedert 1775 een „zeer waardig” en yverig Regent der Academie „geweest is”; hij wordt tot *Regent-Honorair* benoemd. Vóór zijn vertrek onthaalt men hem nog.

Men zal tot zijn opvolger benoemen den Konstschilder VAN OS (de bloemschilder.) Deze schijnt er geen zin in te hebben en dus vraagt men den Heer Konstschilder HUMBERT („een bekwaam en Ervaare Meester in de Kunst”), die het aanneemt. TEMMINCK wordt mede Regent.

8 Nov. 1787. Onder de nieuwe teekenaars vind ik: ALEXANDER LIERNUR, NETON HEYMANS, BEER ENGERSCH, ENEARDUS VAN OVEN, JOHANNES MULDER, JOSEPH SKOUZYSIE („zijnde een Rusch — sic! —”)

29 Januari 1788. De oude Regent SCHOUMAN is „weder” door een be-roerte overvallen.” (Hij was kort te voren geopereerd.) Hij kan toch op zijn 78^{en} verjaardag 4 Maart de mede-regenten „op een proper middagmaal regaleren.”

25 Maart prijsuitdeeling; de Prins-Erfstadhouder en vele honoraire leden zijn aanwezig. De gouden medaille: DAVID PIERRE HUMBERT; de groote zilveren: GREGORIUS VAN DER TOORN Pz.; de kleine: PIERRE FRANÇOIS LOUIS BOLOMEY. G. HACK krijgt het accessit. Men zal van deze luisterrijke vergadering een ampel bericht in de Haagsche Courant doen stellen.

De Regent PRINS had een redevoering gehouden over den *Invloed van de Godsdienst op de Smaak en de Vorderingen in de Teekenkunst!* Na het feest volgde een vriendelijk diner; 1 April weër een „proper diné”, welkomstmaal van den Regent HUMBERT.

De honoraire Regent SCHWEICKHARDT te Londen zendt aan Regenten tot een present *een vaatje aal*, met een missive: ter onderrigting hoe daarmee gehandelt moet worden.

26 Juni wordt met veel genoegen het vischmaal op 't Eyland aan den Dam gehouden, waarbij zij „het geluk hadden van 's namiddags om 6 uur Zijn „Hoogh. Prins FREDERIK van Oranje en Nassau, nevens Zijn Koningl. Hoogh. „den Erfprins van Pruysen, incognito aldaar gearriveert, in de Kaatsbaan te „zien speelen.” Zeer voldaan keert het gezelschap om half negen met d'afgehuurde damschuit terug.

Kort daarna vertrekt BOLOMEY voor 4 weken naar Engeland. Hij blijft acht weken weg.

24 Oct. 1788. Nieuwe teekenaars, o. a.: HENDRIK ULJÉE, (de Rus heet nu SCHOTCHYNSKI), JOHANNES HARI, JAN SCHWART, MARTINUS SCHOUMAN, JAN ADRIAAN VAN DRIEST.

14 Maart 1789 komt de Prins weder zelf bij de prijsuitdeeling. Gouden medaille: GREGORIUS VAN DER TOORN Pz.; groote zilveren: NICOLAAS LODEWIJK PENNING; kleine: MARTINUS SCHOUMAN; accessit: ALEXANDER LIERNUR.

Op zijn verzoek krijgt de Rus SCHOTCHYNSKI, die naar zijn vaderland terugkeert, een certificaat, dat hij zeer naarstig geteekent en gestudeert heeft en door de tijd zeer bekwaam in de kunst kan worden.

22 Oct. 1789. Nieuwe teekenaars: HENDRIK VAN DER BURGH, DE CLIONVILLE, TEUNIS VAN GULDEN, JOHANNES MORITZ, WILLEM HENDRIK VAN BORCK, HENDRIK RUTTERS, JOHANNES BERNARDUS VAN HEYNINGEN, WILLEM LAARMAN, JOHAN PHILIP MAURICE, GOTFRIED HENDRIK RODE, DANIEL SCHOLS.

10 November schrijft SCHWEICKHARDT, dat hij met zijn familie aan de kinderziekte geleden heeft, maar nu beterende is, en dat hij met zijn kunst nu meer opgang begon te maken. PRINS zal uit naam der Regenten antwoorden.

26 Febr. 1790. Men heeft zóó slecht geteekend, dat er geene medailles kunnen uitgereikt worden.

4 Maart tracteert SCHOUMAN weér op zijn 80^{en} verjaardag „met een proper middagmaal en desert”, waarop men „den ouden Heer met deszelfs hoogen „ouderdom vriendelijk feliciteerde en met verdere gulhartige zegenwensingen „complimenteerde.”

5 Nov. 1790. Nieuwe teekenaars: SIMON BESANGER, WILLEM LAARMAN, JOHANNES en JACOBUS VAN DER STEEN, JOHAN HENDRIK LISEN, THEODOR CHICO, D. J. GUICHERIT, WILLEM HOFMAN.

21 Dec. 1790. Mevrouw de Erfprinses van Brunswijk, geb^{re} Prinsesse van Oranje, schenkt tot een Afscheids-douceur 275 guldens aan de Academie, 'twelk door Regenten zeer genereus en Kunstliefderijk bevonden wierd. Men zal de naam der Vorstin niet doen *royeeren*, maar verder doen *brilleeren* enz.

9 Maart 1791 weér maaltijd ter eere van den 81-jarigen SCHOUMAN.

3 Mei 1791 regaleert de Regent BOLOMEY zijne mede-Regenten niet alleen op een proper afscheids-diné, maar tevens ook op diverse delicate Zwitserse en andere wijnen; Zijn WEde dagt binnen kort een Reyse over Parijs na deszelfs geboorteplaats Lausanne in Zwitserland te doen. Dit wordt twee dagen later nog eens door hem herhaald (met „de overgebleven wijnen!”) 10 Mei volgt er alweer een „kermis-diné” op. Vóór zijn vertrek (28 Mei) schenkt BOLOMEY aan de Confrerie Kamer een schoon portret van Prins MAURITS, Gouverneur van Brazilië, door NASON pinxt.

28 Juni wordt er een lange brier van BOLOMEY uit Parijs voorgelezen waar hij drie weken vertoefd had; 12 Juli een dito uit Lausanne.

9 Aug. 1791. De Regent SCHWEICKHARDT is uit Engeland gekomen, om de door ZEd. geschilderde stukken in de Groote Eetzaal van het Stadhouders Hof te doen plaatsen. Vóór zijn vertrek geniet hij nog van het jaarlijksch vischmaal.

20 Sept. 1791. Men benoemt den Konstschilder J. HEYMANS tot adjunct-Regent.

1 Nov. 1791. Lijst der 36 teekenaars, naar hunne N^{os}, (die hunne bekwaamheid aanduiden):

NICOLAAS LODEWIJK PENNING.
 ALEXANDER LIERNUR.
 GREGORIUS VAN DER TOORN.
 JOHAN HENDRICK BRECKENHEIMER.
 GOTTFRIED HENDRIK RODE.
 CORNELIS ASSELBERGS.
 HENDRIK VAN DER BURGH.
 JOHANNES HARI.
 JACOBUS AUGUSTINUS KELNER.
 SIMON BESANGER.
 ENEARDUS VAN OVEN.
 JOHAN WILLEM TENGELER Junr.
 JOHANNES MORITZ.
 JOHANNES GROENEMEIJER.
 JOHAN BERNARD VAN HEYNINGEN.
 WILLEM HOFMAN.
 CORNELIS HARTVELT.
 GEORGE GYSING.
 I. H. BRECKENHEIMER Junr.
 JAN HENDRIK SELKEN.
 DIRK LOEFF.
 JOHANNES ADRIANUS VAN DER TOORN.
 JOHANNES VAN DER STEEN.
 TEUNIS VAN GULDEN.
 JACOBUS ENGELER.

PIETER JACOB SURMONT.
 PIETER ADRIANUS HAVELAAR.
 JOHAN HENDRIK VAN LISEN.
 WILLEM LAARMAN.
 JOHANNES JACOBUS RIJVERS.
 J. G. TEISSIER.
 J. J. DAVRANCE.
 H. HEMMES.
 B. ENGERS.
 P. F. L. BOLOMEY.
 D. GUICHERIT.

(De laatste 6 bleven absent).

8 Nov. 1791. BOLOMEY blijft voor goed te Lausanne; zijne schilderijen, teekeningen en prenten worden hem nagezonden.

Nu volgt er een historie met PRINS, den schilder — orator, die naar Leiden vertrekt en niet terug komt. Met moeite krijgt men het geld, dat hij medegenomen had. Brieven doorover zijn bewaard; het adres luidt:

den WelEd. Zeer geleerde Heer
 de Hr. J. H. PRINS. A. L. M. phil. doct.
 en vermaard Kunstschilder &c. &c.

Ten huyze van Mej. de Wed. SMEES

Op de lange brug

Te Leyden.

21 Maart 1792. Prijsuitdeeling in tegenwoordigheid van den Prins en den Erf-Prins en den burgemeester SLICHER. De Regent HUMBERT houdt een redevoering over de weezentlijke schoonheid van 's menschen Lighaam.

NIC. LOD. PENNING: gouden medaille; HENDRIK VAN DER BURGH de groote — GODFR. HENDR. RODE de kleine zilveren, en LODEWIJK MORITZ het accessit. Aan het diner citeert de Hr. Vroedschap VAN HOOGSTRATEN een vers, beginnende:

De redenvoering uit Uw mond, HUMBERT! gehoord,
 Heeft door haar sierlijkheid dermate mij bekoord
 Dat 'k aan deez' middag-disch, waar vrienden U omringen,
 Pictura's Zoon! een kransje U om de kruin moet zingen.
 Enz.

BOLOMEY schrijft dat hij wel niet terug kan komen en als Regent bedankt.

De Prinses WILHELMINA van Pruissen, Erf-Prinsesse van Oranje, teekent als honorair Lid der Academie voor 6 Ducaten 's-jaars.

24 April 1792. Door den ouden Hr. Regent SCHOUMAN wordt aan de Kunst-Confreriekamer ter gedachtenisse vereerd: het portret van MICHIEL JANSZ MIEREVELT, schilderende het portret van zijn schoonzoon WILLEM DELFF,

beroemt Graveur; alsook het portret van JAN LIEVENS, beide door hun zelfs geschilderd, en beide extra schoon, krachtig en natuurlijk.

21 Mei 1792. PRINS neemt zijn ontslag eindelijk en stuurt het Notulenboek terug.

26 Juni schenkt SCHOUMAN nog het portret van den beroemden Kunst schilder GOTTFRIED SCHALCK(EN) door hem na zich zelfs geschildert — met een verguldelijst er om; is bij examinatie zeer fraay bevonden.

5 Juli 1792 sterft de Hr. AART SCHOUMAN, des avonds, in den ouderdom van 82 jaaren en 4 maanden; zal den 11^{en} Juli des ochtends vroeg op 't be muurde Kerkhoff in 't Duyn by Scheveningen volgens zijn begeerte begraven worden.

Men spreekt later over de aanstaande verkooping zijner Schilderijen.

28 Aug. is SCHWEICKHARDT weer overgekomen, maar retourneert met een Scheveningsche pink den 15 Sept. naar Engeland.

26 Oct. 1792. Er zijn 42 teekenaars; nieuwe: A. GARDYN, T. HOEZÉ, R. WALISON, J. MORAN, C. J. BLOM, H. WESTERMAN, C. VAN CUYLENBURGH enz.

6 November wordt de Kunstschilder JEAN TEISSIER eenparig tot Regent gekozen. Thans begint men het naderen van den oorlogstijd te bespeuren. De soldaten-modellen moeten met de Garde naar Breda tegen de Fransschen oprukken. 5 Maart 1793 spreken de Notulen over de geheele consternatie en neerslagtigheid der Hagenaars over de subite overgave van Breda. Men zal de uitdeeling der prijzen uitstellen tot favorabelder tijdingen komen.

Men staat PRINS niet eens meer toe honorair lid der Akademie te worden. De Akademie geeft f600.— als Liefde-Gift voor de wakkere militairen, en ten bewijs van oprechte vaderlands-Liefde.

Echter, ondanks alles gaat men 11 Juli 1793 nog vrolijk den vischmaaltijd houden — alles was excellent en men retourneerde per Damschuit om 9 ure, „al soupeerende” en kwam te half elf zeer content in den Haag.

3 Aug. 1793 is prijs-uitdeeling. De Prins is nog aanwezig en overhandigt aan CORNELIS VAN CUYLENBURGH de gouden medaille, G. H. RODE ontvangt de groote, SIMON BESANGER de kleine zilveren, JOHANNES HARI het accessit.

Men heeft ruzie met de poëten maar verzoent zich weer.

24 Oct. 1793. Er zijn 35 teekenaars. Nu is C. v. CUYLENBURGH N°. 1. Op de lijst komt ook voor CHARLES HOWARD HODGES doch hij bleef absent. Voorts D. VAN DE VIJVER, J. U. SCHELLENBURG, en de meesten van de vorige lijst.

Een ruiter beveelt zich aan tot model, maar „op een militair is geen staat meer te maken”, dus geen militairen zoolang de oorlog duurt.

28 Januari 1794. De Regent HUMBERT vertrekt met zijne familie in stilte

uit den Haag en laat de zaken onberedderd achter. Hij overlijdt in het begin van October van dat jaar te Amsterdam.

Nu komt BILDERDIJK ter sprake. Hij zal gepolst worden door den Heer MACALESTER LOUP, of hij de redevoering bij de prijsuitdeeling wil houden. Hij wil het doen als „Raad en Advocaat Honorair der vrije Haagsche Teeken-„Academie.”

18 Maart wordt de Bloemschilder ROEDIG tot 2e Secretaris der Académie benoemd.

2 April 1794 prijsuitdeeling in tegenwoordigheid van den Prins. BILDERDIJK steekt zijne redevoering af: Over de voortreffelijkheid der Schilderkunst, in haar voorwerpen beschouwd. Gouden medaille: JOHANNES HARI, groote zilveren: J. A. VAN DER TOORN, kleine d^o A. J. GROENEMEIJER, accessit de jonge J. H. BRECKENHEIMER.

17 Juni vergadert men met Mr. W. BILDERDIJK en confereert met hem over het Kunstboek van LEONARDO DA VINCI over de proportieën.

23 Oct. 1794. Weder 35 teekenaars, waaronder VICTOR DE BRETEUILLE, P. G. VAN OS (de dier-schilder), een derde, G. J. BRECKENHEIMER, de bloem-schilder VAN BREEN enz.

11 Nov. 1794. De Regent-directeur HAAG is al geruimen tijd ziek aan zware slijm-graveel. BILDERDIJK gaat mede teekenen, na 't leven, „twee beeldtjes, „daar men zig in der-daad wegens de accuraatheid over moest verwonderen”.

9 Dec. 1794 komt de jonge Hr. BOLOMEY met een goed vriend ter kamer. Men vraagt hem of zijn vader nog leeft? dat hij bevestigt. (Men had in 2¹/₂ jaar geen bericht van hem ontvangen.)

20 Januari 1795 luiden de Notulen zeer zwaarmoedig. De PRINS VAN ORANJE was in de bittere koude met een pink van Scheveningen vertrokken. Men had nog getracht te teekenen, maar het model, dat het zeker ook wel koud gehad heeft, moest maar weêr in de kleeren — „de oly bevroor in de Lamp, „daar door de excessive koude de Kaggel geen rechte warmte gaff.” De Regent Directeur HAAG, in qualiteit van Kunstbewaarder van Zijne Doorl: Hoogh: zeer geconsterneert en geconfusioneert, had reeds alles wat hem „privé toekwam, „buiten het Kabinet op een andere plaats gesecureert.” Men geeft de gelden van de Academie aan den Kamerbode ter bewaring.

14 April. BILDERDIJK wil den eed van het Hof van Holland niet doen en moet zich binnen 24 uren uit den Haag, en binnen 14 dagen buiten de Provintie begeven.

28 April. Twee Fransche soldaten worden ter Academie ingekwartierd, en uitbesteed voor 3 gld. des daags.

Dingsdag 19 Mei 1795. *Niet zonder aandoening van den Regent-Directeur HAAG, Kunstbewaarder van Zijne Doorl. Hoogh., vernoomen: Dat de Fransche Commissarissen nu ook aan Zijn Hotel begonnen hadden met het Inpakken van 't Overheerlijk Kabinet Schilderijen van Hoogstgen. Zijne Hoogh. En 't welk ZijnEd. niet wynig chagrineerde, zooals ook wel te begrijpen is.*

Men spreekt over het dalen der effecten en maakt zich bezorgd daarover.

31 October 1795. Weder zijn 33 teekenaars aanwezig. N°. 1 is C. VAN CUYLENBURGH, N°. 2 J. HARI, N°. 3 S. BESANGER. Onder de nieuwelingen: I. BETHGE en M. P. VAN DER BURGH.

Steeds vermindert thans echter de lust om ter kamer te komen. In Januari 1796 beklaagt men zich dat er nog maar 7 teekenaars bezig zijn; en in Februari sluit men reeds den cursus.

12 Juli 1796 neemt de Secrétaris TERWESTEN zijn afscheid (zooals reeds hiervoren vermeld.)

De verdere lotgevallen vindt men in GRAM'S voortreffelijk boekje over Pictura, by Elsevier in 1882 verschenen aan de hand der verdere Notulen zeer onderhoudend geschreven. Slechts eene aanvulling hierop.

2 Juli 1806 schrijft men aan de gemalin van LODEWIJK NAPOLEON een extra vleien den brief, waarbij men haar verzoekt het protectoraat over de Academie te willen aanvaarden.

Op verzoek van den Minister VERHEUL wordt een lijst opgesteld der „beroemdste Schilders, Teekenaars en Graveerders die zich thans in het Koninkrijk „Holland bevinden.”

In 's Gravenhage.

HAAG, Paardenschilder.

TEMMINCK, Miniatuurschilder.

TESSIER, Schilder en Tekenmeester.

HEYMANS, idem.

VAN DER AA, Schilder in basreliefs en Kinderties.

VAN DER BURGH, binnenhuizen.

CUYLENBURCH, Portrait- en decoratieschilder

FALLOIS, Landschapschilder en Teekenaar.

HARY, Miniatuurschilder.

KRAUTZ, Landschapschilder.

VAN OS, Bloemschilder.

SCHMITT, Portraitschilder.

KEERBERGEN, Beeldhouwer.

Amsterdam.

BARBIERS, Landschapschilder.
 BARBIERS DE JONGE, Idem.
 BURKMAN, Miniatuurschilder.
 BUYS, Teekenaar.
 COCLERS, Portraitschilder.
 VAN DRIELST, Landschapschilder en Teekenaar.
 DUPRÉ, Teekenaar.
 HODGES, Portraitschilder en graveerder in zwarte Konst.
 HULSWIT, Schilder en Teekenaar.
 KUYPER, figuurschilder in de moderne smaak en Teekenaar.
 DE LELIE, Portrait en Moderne historieschilder.
 LIERNUR, Teekenaar en goed copïst.
 VAN OS, Teekenaar en Etser.
 PINNEMAN, Landschapschilder.
 RITTERT, Miniatuurschilder.
 SCHEFFER, Portraitschilder.
 VERMEULEN, Landschap- en vooral Wintergezichtenschilder.
 JOSI, Graveerder.
 POSTMAN, Idem.
 VINKELES, Idem.
 VRIJDAG, Idem.

In potlood nog hiernaast :

HANSEN, Landschapschilder.
 MAD. NEUVILLE, Miniatuurschilderes.

Rotterdam.

VAN DEN BERG, Teekenaar.
 MALLIN, Paardenschilder.
 VAN NIJMEGEN, Landschapschilder.
 BEMME, Graveerder.

Leyden.

BESTERS, Landschapschilder.
 MORIX, Historie schilder.
 THIER, Landschapschilder.

Haarlem.

BARBIERS, Landschapschilder en Teekenaar.
 VAN BRUSSEL, Decoratieschilder.
 HENDRIKS, Moderne historien-, portrait- en bloemschilder.
 KLATTERBORCH, Landschapschilder en Teekenaar.
 SCHWEGMAN, Bloemschilder en graveerder.
 HORSTOK, Binnenhuizen.

Dordrecht.

VAN STRIJ, Figuur en Moderne historieel schilder.
 A. VAN STRIJ, Beesten- en landschapschilder.
 SCHOUMAN, Zee- en Waterschilder en Teekenaar.

VERSTEEG, Kaarslichtschilder.
TEERLING, Teekenaar.
BENDORP, Graveerder.

Utrecht.

VAN GEEL, Portraitschilder.
HARDENBERG, Landschapschilder.
VAN DER PUYL, Portraitschilder.
VAN DER STRAATEN, Beesten- en dood wildt schilder.
JONXIS, Graveerder.

Zwolle.

VAN DER LAAN, Landschapschilder.

NB.

CLAESSENS en de FREY, beroemde Graveerders, die thans te Parijs zijn.

Voorloopig neem ik hiermede afscheid van de Haagsche Teekenakademie, terwijl ik voor het vervolg harer lotgevallen naar GRAM's boekje verwijs.

VERBETERING.

Op bldz. 104 noot 2 staat verkeerdelijk dat ARY DE MILDE gedoopt is 9 Febr. 1634. Hiervoor leze men 19 Febr. 1634.

BLADWIJZER

OVER DEN JAARGANG 1901.

A.

Aa (Dirk van der).....	173, 242
Adrichem (van)	102
Aerssen (van)	139
Aertsen (Pieter)...	54, 56, 59
Aetsack (Andries).....	26—29
Agricola	174
Aitzema (Leo ab)	68
Aken (Aernt van)	18
Albertsz. (Gerrit)	155
Alenson (Hans)	92, 94
Alexander (Cosmo)	171
Amalia van Solms, Prin- ses van Oranje	33
Anderegg (Thomas)	232
Appelman (Balthasar) ..	231
Aryens (Syburgje)	101
Asselberg (Cornelis) ...	238
Assen (Jan van)	72
Assendelft (G. van)	102
Aved (Jacques André) Joseph)	169, 177

B.

Baalen (P. G. van)	173
Baarle (van)	189
Backer (Joos de)	58
Backer (Cornelis)	179
Badens (Frans)	59
Baen (Jan de)	126
Bailly (David)	88
Baldinucci	90, 91
Balen (Hendrik van) 55, 69, 73	
Banckert	74
Barbiers (Pieter)	243
Barbiers Jr. (Pieter) ...	243
Barentsz. (Dirck)	88
Bastero	58
Battem (Gerrit van) ...	122
Becker (Peter)	82
Becker (Dr.)	91
Bedarrides (de)	32
Beer (Taco de)	52
Beerestraten	4
Bega (Cornelis)	7
Beirens (Jean)	233
Below (Dr. Georg von) ...	18
Bemme (Johannes)	243

Bendorp (Karel Frede- rik)	244
Bentfort (Karel)	187, 232
Bentinck (Graaf)	174
Bentinck (Gravin)	177
Berckheyde (Gerrit) 88, 137	
Berckheyde (Job)	137
Berckheve	7
Berkhey (J. le Francq van)	49—51, 95—98
Berckman	234
Berckmans (Hendrick) 134	
Berg (Gijsbertus Johan- nes van den)	243
Berge (Pieter van den) 201, 226	
Bergh (Graaf van den) ...	84
Berguerolles (de)	38
Berling (Karl)	100, 108
Berner (Herman) 29, 78, 79, 84	
Berner (Willem)	84
Berthet (Jean)	34
Bertrand (J.)	107
Besanger (Simon) 237, 238, 240, 242	
Besters (Albertus Jaco- bus)	234, 235, 243
Bethge (J.)	242
Bethman (Lord James)...	136
Beyer (G.)	233
Beyeren (Abraham van) 6	
Bicker (Jan)	152
Bidloo (Govert)	138
Bilderdijk (Mr. Willem) 241	
Biltsius (J.)	4
Bisschop (Christoffel) 233—235	
Bisschop (Daniel de) ...	70
Blankenheim (Frede- rik van)	18
Bleek (Richard)	182
Bles (Herri)	57
Bleyswyck (Maria van) 136	
Blocklandt (Anthonie van)	58
Bloemaert (Abraham) 13, 57	
Bloemaert (Cornelis) ...	157
Blom (C. J.)	240

Bloot (Pieter de)	4, 122
Blyhoofd (Zacharias) 134	
Bode (Dr. W.).....	90, 92, 123
Boelaert (Anthony) 176, 177	
Boerhave (Herman)	135
Boersse (Leendert)	118
Boettger (Fr.)... 100, 101, 120	
Boetzelaar (van)	185, 186
Bogaert (Mattheus van den)	118
Boghe (Margaretha) 53, 54	
Bol (Ferdinand).....	6, 74
Bolomey (Benjamin) 172, 173, 177, 179, 180, 183, 185—187, 191, 233, 237—239	
Bolomey (Pierre Fran- çois Louis) 234—236, 239, 241	
Boogert (Frans) 101, 102, 106—108	
Bor (Pieter)	68
Borch (Gerardter)	137
Borcht (Melchior van der)	102
Borck (Willem Hendrik van)	237
Borssom (Anthonie van) 88	
Bosch (Cornelis)	125
Bosch (Jeronymus) 54, 57, 195—197	
Bosman	175
Bosschaert (Ambrosius) 71	
Both (Andries)	72
Bouc (Pierre de)	31
Boucher de Perthes	4
Boudewijns (Pieter)	14
Bougaards (David Frans)	235
Boully	173
Bouman (Jan)	42
Bouts (Pieter)	14
Bracht (Barbara van)....	60
Bracht (Margaretha van) 60, 61	
Bracht (Mayken van) ...	60
Bracht (Pieter van)	60
Brakenburg (Richard van)	88
Bramer (Leonard)	135
Branden (F. J. vanden) 53	

Bray (Salomon de) 154,
155, 159, 160—163, 167, 201,
210—212, 226
Breckenheimer (G. J.)... 241
Bredael (J. van) 88
Bredeman (H.) 137
Bredius (Dr. A.) 63, 70, 73,
110, 120, 125, 126, 135, 137,
139, 140
Breen (Dr. J. C.) 155
Breen (van) 241
Breenberg (Bartholo-
meus) 4
Brekelenkam (Quiryn)
7, 88
Breteuille (Victor de) 241
Brienen van de Groote-
lindt (Baron van) 126
Bries (Jan de) 104—107
Bries (Ph. de) 104
Bril (Paulus) 73
Broeckerhoff (Sebas-
tiaan) 117
Brouckman (H.) 112
Brouwer (Adriaen) 10,
11, 14, 57, 58, 69, 72
Brueghel (Jan) 69
Brueghel 11, 57, 58, 88
Brugman 185, 187
Bruin (Claas) 41
Brussel (Herman van) 243
Bugge van Ring (Hen-
drick) 55
Burchard, Bisschop van
Utrecht 16
Burgh (Hendrik van der)
237—239
Burgh (M. P. van der) 242
Burkman 243
Bussièrès (Jean de) 34
Buys (Jacobus) 243
Bye (Pieter Joosten de) 8
Bye (Ijsbrand de) 8

C.

Caluwe (Jacobus de) 100,
108, 109, 120
Camphuysen (Govert) ... 70
Carneiro 196
Carree (Hendrik) ... 173, 175
Carvalho da Costa (An-
tonio) 195
Cats (Jacob) 97, 125
Cattenburg (van) 188
Chambrun (de) 32, 33, 35,
37, 38
Champagne (Philippe
de) 12
Chaufepié (Dr. H. J. de
Dompierre de) 66
Cheeus (Nicolaes) 55
Chico (Theodore) 237
Citters (de Witte van) ... 134
Claesz. (Anthony) 70
Claesz. (Pieter) 5, 136
Claessens (L. A.) 244
Cleffius (Lambertus) ... 110
Clionville (de) 237
Cluyt (W.) 70
Coclers (Louis Ber-
nard) 243

Cocx (Adriaen) 115
Codde (Pieter) 11, 88
Coel (Pieter) 105
Colby (Samuel) 91, 92
Collaert (J.) 71
Collyer (E.) 140, 141
Columbus (Christophoro-
rus) 6
Commelin (Casparus)
156, 201, 210, 212, 226
Coornhert (Dirk Vol-
ckertsz.) 137
Coninx (Aert) 70
Coninxloo 54, 55, 57
Cope 33
Copius (Gerhard) 170,
174, 177, 179, 180, 184, 185,
187—191, 233, 235
Coques (Gonzales) 10
Cornelisdr. (Barber) ... 64
Cornelis (Cornelis) 58,
59, 73, 137, 230, 231
Cornelis (Jacob) 129—133
Corver (Gerrit) 233
Cosyn (Arent) 119
Court (Johan Frans de
la) 138
Court (Martinus de la) 138
Coutinho (Fernaô) 196
Craesbeek (Joost) 10, 11
Crawford and Balcar-
ras (Lord) 124
Creng (Rense) 18
Croes (Anthonie van
der) 7
Cruyck (Gysbrecht) 118
Cruyselbergen 173
Cusa (Nicolaas van) 22
Cuijck (Carel van) 182
Cuijck (Cornelia Pieter-
nella van) 182, 183
Cuijck (Maria van) 182
Cuylenborgh (Cornelis
van) 240, 242
Cuyper (Albert) ... 7, 13, 88, 123
Cuyper (Benjamin) 136
Cuyper (Jacob Gerritsz.) 7
Cuyper (Hendrick) 70

D.

Daalen (van) 184
Daele (van) 58
Dahl (Werner) 126
Dahl 07
Dalen (Cornelis van) ... 69
Danckerts (Cornelis)
154—156, 158—167, 198, 209,
213, 215, 224
Danckerts de Ry (Cor-
nelis) 160
Dapper (Olfert) 68, 153,
200—202, 210, 219, 226
Dargen (Frederick) 60
Dauvaert (Daniel) 94
Davrance (Jean Jacob)
232, 234, 239
Deelen (Dirck van) 137
Delambre 6
Delff (Willem Jacobsz) 239
Delphos (A.) 184
Demmin (A.) 100
Deneke (Baron van) 170

Deutz (Daniel) 137
Dierquens 186
Dishoek 144
Dodgson (Campbell) 130
Doernenboess (Herman)
22, 23
Dominicus 170
Dommelroy (Roelof
Jansz. van) 85
Domselaer (Tobias van)
167, 201, 210, 219, 226
Dongen (van) 188
Doornik (Marcus Wil-
lemsz.) 68
Dou (Gerard) 6, 9, 76, 89,
140, 143
Dover (Daniel) ... 91, 92, 94
Dover (Daniel) Jr. 94
Drielst (Egbert van) ... 243
Drielst (Jan Adriaan
van) 237
Dubbels (Hendrick) ... 88
Du Bois (Simon) 62, 63
Duerer (Albrecht) 197
Duim (Izaak) 43
Dujardin (Karel) ... 128, 139
Dumbar 16
Du Moulin (Pieter) 54
Dupré (Daniel) 243
Durven (P.) 106, 108
Dusart (Cornelis) 88
Duyster (Dirck) 64
Duyster (Stijntge Cor-
nelisdr.) 64
Duyster (Willem) 58, 64, 135
Duyven (Steven van) ... 70
Dijk (Abraham van) ... 108
Dyck (Anthonie van) ... 11
Dijk (Cornelis van) ... 108
Dyck (Jan van) 70
Dyck (Pieter ten) 233
Dijl (Mr. L.) 48

E.

Ebbens 181
Ebelen (Hans van de) ... 70
Edinburgh (R. v.) 104,
105, 108
Eenhoorn (Lambertus
van) 110—112, 120
Eenhoorn (Samuel van)
104, 113—115
Eenhoorn (Wouter van)
101, 102, 118
Egbertsz. (Roelof) 151
Eggert 28
Elias (Nicolaes) 88
Elison (Frans) 93
Elison (Jacob) 93
Elison (Johannes) ... 91—94
Elison (Theophilus) ... 92
Elouis 190
Emmell (Laurens) 29
Engeler (Jacobus) 238
Engenraam (Johannes) 235
Engers (B.) 236, 239
Erasmus (Desiderius)
55, 68
Essen (Johan van) 84
Evelyn (John) 87
Everdingen (Allert
van) 7, 71, 128

Eversdyck 134
Eyck (Jan van) 60

F.

Flies (Isaac) 234
Flinck (Govert) 7, 69, 124
Floris (Frans) 177
Flotow 52
Fokkens (Melchior) 201,
211, 219 226
Fragonard (J. H.) 4
Francken (Frans) 13
Franks 120
Frederik Hendrik, Prins
van Oranje 38, 68, 124, 126
Fredriks 184
Friesma 64
Frese (A.) 188
Frey (de) 244
Fris (J.) 122
Fyt (Joannes) 11

G.

Gaal (Pieter) 235
Gaete (Hendrik van de) 42
Galland (Dr. Georg) 160,
167, 210
Gardijn (A.) 240
Gasc-Lisiewska (Rosina
de) 175
Geelen (Christiaan
van) 244
Gelder (Aert de) 7, 135
Gerritsz. (Claes) 102
Gerritsz. (Dirck) 167
Gertken 70, 80, 83
Gheyn (Jacques de) 54, 55
Gillig (J.) 143
Glitza 56
Godyn (Joost Louwysz.) 104
Goedesberg (Gerrit
van) 49
Goeree (Jan) 201, 226
Goes (Damiaan de) 193—197
Goes (van der) 190
Goetkint (Peter) 55
Gouverneur (J.) 107
Goltzius (Hendrick) ... 58
Gonse (Louis) 1, 2, 6, 7
Gool (J. van) 126, 144, 171
Gorter (Cornelis Symonsz.) 47
Gouda (Martinus) 103,
108, 115, 116, 119
Gouw (Jan ter) 43, 47—49,
51, 52
Goyen (Jan van) 7—9, 76
Graauw (Willem de) ... 233
Graet (Barent) 71, 75
Graeuw (Philips de) 60, 61
Gram (Johan) 170, 242, 244
Gravesande (Cornelis's) 107, 109, 112
Gresham (Sir Thomas) ... 165
Griffel (Andries te) 81
Grignan (de) 39
Grimoux (Alexis) 13
Groen (Lijsbeth Pieterdr.) 64
Groen (Maria) 64

Groenemeyer (B.) 188
Groenemeyer (Johannes) 238, 241
Groot (Hugo de) 68
Groot (de) 189
Gruethuys (Aernt van den) 19
Guicherit (D. J.) 237, 239
Gulden (Teunis van) 237, 238
Gunkel (Frederik Lodewijk) 235
Gysing (George) 238

H.

Haag (Tethard Philip Christiaan) 170, 174,
179, 181, 183, 185, 188, 190,
191, 233, 241, 242
Haak 138
Hack (G.) 236
Hackaert (Jan) 64, 128
Hacke (Catharina) 138
Hacker (Jan) 64
Haecht (Jan van) 56
Haeften (Balthasar van) 70
Haemacher-Berré 125
Haen (J. de) 230, 231
Haensbergen (Johannes) 14
Haes (Jan de) 67
Haevick (Claes ter) 82
Hagen (Joris van der) 126, 127
Hals (Dirck) 11, 57, 124, 137
Hals (Frans) 5, 11, 12
Hals (Frans) Jr. 11, 137
Hals (Harmen) 137
Hals (Jacobus) 64
Hals (Jan) 137
Hals (Nicolaes) 137
Hals (Reynier) Sr. ... 63, 64
Hals (Reynier) Jr. 64
Hanf 177
Hanneman (Adriaen) ... 139
Hansen (Karel Lodewijk) 243
Hardenberg (C. van) ... 244
Hardenbroek (Baron van) 135
Haren (Willem van) 148
Hari (Johannes) 237, 238,
240—242
Haringcarspel (Claes Jacobsz.) 206
Harmeyer (Barent) 235
Harms 141
Harrach 137
Hartveldt (Cornelis) 233, 238
Hauck (August Christian) 176
Hasersloot 177
Havard (Henry) 119
Havardt (Pieter) 183
Havelaar (Pieter Adrianus) 239
Heda (Gerrit) 136
Heda (Willem Claesz.) 5, 136
Heemskerck (Claes Simonsz. van) 151

Heemskerk (Egbert van) 4, 13
Heemskerck (Maerten van) 57—59
Heinsius 175, 176
Hellincx (Elisabeth) ... 70
Helmond (van) 74
Helst (Bartholomeus van der) 14, 139, 140
Hemessen (Catharina van) 59
Hemessen (Jan van) 56,
58, 59
Hemmes (Huib) 233, 239
Hendrik IV, Koning van Frankrijk 66
Hendrik, Prins van Pruisen 177
Hendriks (Wijbrand) ... 243
Herault (Johannes) 117
Herdingh 98
Hessels (J. H.) 92
Heydek (Christ.) 175
Heyden (Jan van der) 128, 210
Heyden (Peeter van der) 56
Heyman (Johannes) ... 138
Heymans (Johannes) 232—234, 238, 242
Heymans (Nathan) 234—236
Heymbach 179
Heyningen (Johannes Bernardus van) 235,
237, 238
Heynst 181
Hillegaert (Pauwels van) 70
Hilman (Johannes) 42
Hinloopen (Adriana) ... 140
Hobbema (Meindert) 9, 128
Hodges (Charles Howard) 240, 243
Hoet 170, 171
Hoeven (Abraham van der) 141
Hoezé (Tl.) 240
Hofman (Willem) 233,
237, 238
Holbein (Hans) Jr. 142, 143
Hollis (Lord) 36
Holthusen (Rense van) 82
Hondius (Judocus) 155
Hondecoeter (Gillis d') 61
Honthorst (Gerard) ... 125
Hooft (C. G. 't) Jr. 123
Hooft (Gerrit Danielsz.) 97
Hooft (Pieter Cornelisz.) 68
Hoogendijk 11, 137
Hoogeveen (G. van) 87
Hoogstraten (J. van) 236, 239
Hoogstraten (Samuel van) 171, 174, 181
Hoorn (van) 209
Hoorne (Graaf van) 74
Hopcooper (Margaretha Huygensdr.) 8
Horemans (Nicolaas) 176, 177
Horner (Johan) 28

Horstok (Johannes Pe-
trus) 243
Houbraken (Arnold) 64,
73, 122, 123, 171
Huard 12
Hugeny (Johan) 235
Hulk (Johan van der)... 124
Hulswit (Jan) 243
Humbert... 177, 236, 239—241
Humbert (David Pierre)
233, 236
Huydecoper (Jan Ja-
cobsz.) 206
Huydecoper (Johanna
Eliana) 136
Huygens (Constantijn)
31—39, 53, 54

I.

Iffenthaler 124
Immerzeel (J.) 161

J.

Jacobsz. (Henrick) 231
Jacobsz. (Jacob) 156
Jacobsz. (Vrank) 61
Jacobus II, Koning van
Engeland 68
Jacquet 170
Jaennicke (Fr.) 100
Jan III, Koning van Portu-
gal 193
Jane Seymour, Koningin
van Engeland 142, 143
Janitschek 143
Jannynck 25, 26
Janssens van Ceulen
(Cornelis) 14, 134
Jansz. (Arien) 102
Jelgerhuis (Rienk)... 95—98
Joessoepoff 128
Johan Maurits van Nas-
sau 238
Johnson (G.) 48, 50, 51
Jonxis (Jan Lodewijk) 244
Joosten (Peter) 77—85
Joosten (Pieter Adria-
aen) 85
Joosten (Sara Adria-
aensdr.) 85
Jordaens (Hans) 56
Jordaens (Jacob) 6, 172
Jorisz. (Joris) 206
Josi (C.) 243
Josephus (Flavius) 68

K.

Kalff (Willem) 8, 13
Karel V, Keizer 54, 58
Karel I, Koning van Enge-
land 10
Karels (Maria) 112
Karels (Susanneken) ... 126
Karnebeek 184
Kay (Arthur) 123
Keerbergen 242
Keirincx (Alexander) 69
Kellen (J. Ph. van der). 89
Keller (Johan Hein-
rich) 173

Kellner (Jacobus Au-
gustinus) 235, 238
Kempe (Hendrick van) 234
Kempnaer (de) 126
Kerpen (Werbolt van) 25
Kervel (van) 182
Ketelhoet 185
Kett (Willem) 232, 235
Key (Adriaen) 54, 55
Key (Willem) 56—59
Keyen (Otto) 27
Keyser (Aelbrecht Cor-
nelisz.) 117
Keyser (Antonia) 117
Keyser (Anthonie) 233
Keyser (Cornelis) 115,
117, 119
Keyser (Hendrick de)
153—167, 198, 201, 209, 212,
213, 215, 219, 229, 230
Keyser (Pieter de) 213
Keyser (Wilhelmina)... 117
Kick (Cornelis) 64
Kick (Symon) 64
Kien (N.) 65
Kievit 74
Kinschot (A. van) 76
Kinschot (Cornelia
van) 67
Kinschot (Joh. A. van) 76
Kinschot (Jhr. Mr. van)
67, 74
Kist (Mr. W.) 48
Klatterborch 243
Kleeff (van) ... 181, 183, 190
Kleinbergen (Fr.) 125
Kleynhoven (Quiry
Aldertsz.) 115, 116, 118, 119
Klijnsma (S. F.) 203
Knöchenhauer (Paul
F.) 167
Knotter (Johannes) 118
Knupfer (Nicolaes) 4
Kobell 8
Koene (J.) 125
Koets (Roelof) 4
Koninck (Philips) 70
Koning (de) 188
Konow 59
Koocker (Jan de) 70
Kost (W. van der) 110
Kramm (C.) 4, 137, 161
Krautz (Simon An-
dreas) 232, 234, 242
Kribbe (Alphert) 23
Kriegelstein (Chris-
tian Ludwig) 176
Kromhout (W.) 210
Kruys (Baron van) 172
Kuiper (Pieter) 233
Kuiper (Theodorus) ... 233
Kulick (Jan Jansz.) 115,
118, 119
Kuyt (Gijbert van der) 179
Kuyper (Jacques) 243

L.

Laan (van der) 244
Laarman (Willem). 237, 239
La Fargue (Karel de)
175, 176

Lairesse (Gerard) 6, 7
Lambrechtsz (Jacob)
134, 135
Lampe 139
Lange (Hermanus de) 233
Lapis (Hieronymus)... 235
Lardyn (Geertruyd) ... 106
Lardyn (Willem) ... 105, 106
Lastman (Pieter)... 136,
174, 175
Laurentius (Jacobus)
162, 213, 214
Laurillard 52
Lavalard de Roye 7
Le Challas (Denis Fran-
çois) 185, 233
Le Ducq (Jean) 139
Lee (Petronella van)... 109
Leeuwen (Cornelis van) 62
Leeuwen (Jonas Jacob
Dircksz.) 124
Leeuwen (Judick van). 62
Leeuwenhoek (Adr.) 106,
108, 112
Le François (Anne) 112
Lelie (Adriaan de) 243
Le Maire (Pieternella) 61
Le Mire (Philippe) 134
Le Nain 7
Lenaertsz. (Adriaen)
155, 231
Lenglart 11, 136
Leriche 6
Le Ruistre (Nicolas)... 141
Leth (H. de) 210
Leyden (Aertgen van).. 57
Leyden (Lucas van) 56,
57, 58
Liechtenstein 139, 144
Liernur (Alexander)
236—238, 243
Lievens (Johannes) 239
Lill (Cornelis van) 144
Lingelbach (Johannes)
8, 10, 76
Lionne (Hugues de) ... 36
Lippi 12
Liseu (Johan Hendrik
van) 237, 239
Lisse (Dirck van der)... 14
Locquet 234
Lodewijcx (Margare-
tha) 63
Lodewijk XIV, Koning van
Frankrijk 31, 38, 39
Lodewijk XVI, Koning van
Frankrijk 97
Loeff (Dirk) 238
Loeninga (Allert) 134
Loos (Willem de) 232
Loots (Abraham) 56
Lorme (A. de) 4
Lormier (de) 172
Lorrain (Claude) 4
Loup (Macalester) 241
Lubières (de) 34
Lundens (Gerrit) 73
Luyten (Hans) 56
Lynden—van Pallandt
(Gravin van) 143
Lys (Jan) 135

M.

Maaskamp (E.)	48
Maclaine	171
Mallin (G.)	243
Man (C. de)	107
Maes (Nicolaes)	8, 136
Mander (Karel van)	177
Marckius (J.)	138
Maria van Kleef, Hertogin van Bourbon	7
Maria Stuart, Prinses van Oranje	175
Marinkelle (Josef)	176
Marmé (J. C.)	189—191
Marot (Daniel)	174
Marseus (Otto)	4
Martens	37
Martsen (Jan) de Jonge	73
Mates (Cornelis Dirksz.)	47
Matsys (Quinten)	14, 54, 72, 194—197
Matthias van Biduane	18
Matthieu	175
Maurice (Johan Philippe)	237
Maurits, Prins van Oranje	39, 68
Maximiliaan I, Keizer	54
Meerhout	5
Meerman (Gerard Fransz.)	125
Memlinck (Hans)	141
Menckema (Willem Melchior)	233
Menestrier (Claude François)	34
Mengerinck (Bernt)	81
Mesch (Johannes)	115, 116, 119
Merian	20
Mesdach (Simon)	134
Metzu (Gabriel)	4
Meulen (J. v. d.)	140, 141
Mewerincx (Evert)	77, 80
Michorissen (Johan)	82
Mierevelt (Michiel Jansz.)	8, 124, 125, 239
Mieris (Frans van)	5, 8
Milde (Abraham de)	108
Milde (Adriaentje de)	101
Milde (Ary de)	99—107, 109, 110, 113, 115, 119, 120, 244
Milde (Cornelis de)	101
Milde (Elisabeth de)	105, 106
Milde (Engeltje de)	101, 102
Milde (Hans Jansz. de)	101
Milde (Jacobus Jansz. de)	101—104, 107, 108
Milde (Jan Hansz de)	100, 101, 107
Milde (Jan Jansz. de)	107
Milde (Lysbeth Hansdr. de)	101
Milde (Maria de)	112
Milde (M. de)	120
Milde (Willem Jacobsz. de)	108, 109
Milde (Willemijntje de)	112
Milet	37
Millet (Jean François-que)	12
Moelingen (van)	175, 189
Moes (E. W.)	2, 70, 138, 161
Moeyaert (Nicolaes)	136
Molenaer (Claes)	4, 8, 10
Molenaer (Jan Miense)	5, 72, 124
Moll (Prof. W.)	18
Mollerus	139
Molyn (Pieter)	10, 137
Mommers (Hendrik)	8
Momper (Joost de)	4
Moni (Louis de)	169, 177
Monmort (de)	34
Montepoliciano	196
Moor (Karel de)	183
Moran (J.)	240
Morcken (Johan)	28
Moritz (Johan Joost)	232, 235, 237, 238
Moritz (Lodewijk)	239, 243
Moro (Antonio)	54, 57, 195
Morre (Dr. G.)	115
Morus (Thomas)	55
Moubach	50
Moucheron (Frederik de)	128
Mouscher	170
Mulder (Johannes)	236
Munster (Jacob van)	84
Murillo (Barth.)	14
Musart	177
Mytens (Martinus)	183

N.

Nachtglas (Pieter Jacobsz.)	151, 155
Naenken	59
Nagel (Baron van)	172
Napoleon I	2
Nason (Pieter)	238
Neer (Aert van der)	8
Nérée van Babberich (de)	122
Netscher (Casper)	4, 74
Netscher (Theodoor)	136
Neus (Maria)	64
Neuville (de)	172
Neuville (Mevr.)	243
Neyn (Pieter de)	42, 49—51
Neyt (Herman de)	57
Nieulant (Adriaen van)	54, 56—58
Nieulet (Guillaume)	110—113
Nieuwlandt (de la Far- gue)	175, 176
Nolpe (Pieter)	9
Nolthenius (R. P. J. Tu- tein)	15, 20
Noort (Pieter van)	4, 143
Nostitz	141
Nuerenborch (Coen van)	29
Nulck (Christoffel van)	233
Nijman (Pieter)	174
Nijmegen (van)	243
Obreen (F. D. O.)	137
Ockersz. (Aeriaen)	166

O.

Oetgens (Frans Hen- dricksz.)	152, 155
Oosterwijk (Johannes)	42
Orlers (Jan)	87
Os (Jan van)	175, 176, 178, 180, 236, 243
Os (Pieter Gerardus van)	241
Ostade (Adriaen van)	8, 57
Ostade (Isaac van)	3
Otho, Graaf van Zutphen	16
Oven (Eneardus van)	236, 238
Ovens (Jurriaen)	136
Owen (Samuel)	136
Owen (William)	136

P.

Paauw	178
Pachs	172
Palamedesz. (Palame- des)	4, 141
Palenen (Aelbert van)	18
Palma Giovane (Jaco- po)	69
Panfilio	90, 91
Pas (Crispijn de)	92
Paschini (Domenicho)	174
Patijn	190
Pauw (H.)	203
Pelt	133
Penning (Nicolaas Lo- dewijk)	233, 235, 237—239
Perkois	184
Peter de Groote, Czar van Rusland	135
Peters (J.)	4
Petrarcha	37
Philips II, Koning van Spanje	54, 58, 195
Pieneman (Jan Willem)	243
Piere (Aeltje de)	62
Piere (Jan de)	62
Pierson	172
Pietersz. (Doen)	129—133
Pietersz. (Gillis)	70
Pietersdr. (Grietge)	101
Pietersz. (Joost)	85
Pietersz. (W.)	231
Piles (de)	171
Pinturicchio	12
Pit (A.)	157, 167
Ploos van Amstel	181, 188, 189
Ploos van Amstel (Mevr.)	184
Poel (Egbert van der)	9, 10, 122
Poelenburch (Cornelis)	9, 14, 69, 72
Polak	175
Poll (J. R. H. Neervoort van de)	65
Pontanus (Johannes Isaac)	155, 156, 201
Poot (Huibert Corne- lisz.)	171
Porcellis	56, 59, 72
Post (S.)	109
Postele (Goyvaert van)	60
Postele (Heyltgen Ma- theusdr. van)	60
Portman (L. G.)	243

Pot (van der)	126
Potter (Paulus)	128
Prins (Johan Huibert)	234—240
Pulver (Johan Georg)	232
Putter (Pieter de)	143
Putzeler (Joost)	81
Puvis de Chavannes	5
Puyt (G. van der)	244
Pynacker (Adam)	9
Pynacker (Adriaen)	115,
	117—119
Pynacker (C.)	108
Pynacker (Elisabeth)	118
Pynacker (Jacobus)	4,
	11, 117—119

Q.

Quack (Pieter)	235
Querfurt (Tobias)	137

R.

Raban (Eduard)	32, 33
Ravesteyn (Anthonie van)	124, 125
Ravesteyn (Arnold van)	125, 126
Ravesteyn (Hendrik van)	124
Ravesteyn (Herman van)	124
Ravesteyn (Johannes van)	125
Ravesteyn (Hubert van)	121—124, 144
Ravesteyn (Nicolaes van) Sr.	126
Ravesteyn (Nicolaes van Jr.)	126
Ray (C. Alex. van)	43
Rees (D.)	103, 104, 108
Rembrandt I, 2, 5, 11,	13, 14, 89—94
Restout (Jean)	12
Reumonte (Anton)	184
Rhemen (Baron van)	135
Ribera (Jos. de)	6, 14
Richelieu	66
Rielle (van)	181
Riemer (Jacob de)	173
Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van)	66
Rittert (G. N.)	243
Rode (Godfried Hendrik)	234, 237, 238, 239, 240
Rode (Niels)	169, 179—181
Roedig (J. C.)	185, 187, 188, 241
Roelofswaart (Johannes Cornelis)	232, 233
Roemerswaal (Marinus van)	57
Roepel (Coenraad)	181—183
Roestraten (Pieter)	13
Roever (Mr. N. de)	50, 51, 84, 162, 167
Rogge (Adriaan)	47
Rolandus	172
Rolbaen	58
Rombouts (Jillis)	10
Rombouts (Salomon)	9

Rongé (Johan Christiaan)	233
Roo (Joan Carel de)	67
Roore (Jacques de)	4
Roth von Schrecken-stein (K. F. Freiherr)	17
Rottenhammer (Hans)	72
Royer	188
Rubens (Peter Paulus)	14, 96
Ruskin (John)	149
Rutters (Hendrik)	237
Ruysch (Rachel)	181, 183
Ruisdael (Jacob van)	3, 8, 14, 126—128
Ruysdael (Jacob Salomonsz. van)	9
Ruysdael (Salomon van)	9, 70
Ruyter (Michiel Adriaensz. de)	66
Ruyven (W. van)	107, 108
Ryckevorsel (Cornelis)	184
Ryn (Elisabeth van)	13
Rynman (Jacob)	25
Rijsburgh (Michiel)	116
Rijsewijk (P. Haverkorn van)	56
Rijvers (Johannes Jacobus)	239

S.

Saftleven (Cornelis)	14,
	56, 57, 122
Saftleven (Herman)	122
Saftleven	9
Sallieth (Mathias)	236
Sandra	144
Sarto (Andrea del)	56
Sassenheim (Gharret van)	23, 25
Sauffrois	177
Savery (Jacques)	55
Savery (Roeland)	72
Savery (Salomon)	72
Scamozzi (Vincent)	161
Schaatsbergen	188
Schalch	171, 172
Schalcken (Godfried)	240
Scharp (J.)	192
Scheffer (Jan Baptist)	243
Scheibler (Dr. L.)	143
Schelle (P. van)	98
Schellenburg (J. U.)	240
Schellinckx (Daniel)	64
Schellinckx (Willem)	64
Scheltema (Mr. Jacobus)	41, 43, 47, 48, 50, 51
Scheltema (Dr. P.)	165
Scheltus (Isaac)	178
Schie (Jan Leendertz van)	103
Schie (Judith van)	108
Schimmelpenninck (Andries)	27
Schimmelpenninck (Geryt)	25
Schimmelpenninck (Johan)	82

Schinckel (Bruyn Harmensz.)	90
Schmall (Johannes)	233
Schmidt (Izaak)	242
Schneider (Henri)	91
Schneider (Jan Willem Bert. van)	183
Schoevaerts	14
Schols (Daniel)	237
Schonevelt (Joanna)	70
Schotchynski	236, 237
Schouman (Aart)	170, 174—176, 178, 179, 181, 183—185, 187, 189, 191, 233, 234, 236, 237, 239, 240
Schouman (Martinus)	235, 237, 243
Schouten (Hendrik)	234
Schregardus (Adriaan)	175
Schroder (Johan)	27, 28
Schroeder (J.)	42
Schut (P. H.)	201, 210, 226
Schwart (Jan)	237
Schwegman (Hendrik)	243
Schweickhart (Frederik)	233
Schweickhardt (Hendrik Willem)	160, 178, 180, 191, 233—238
Seghers (Daniel)	6
Seghers (Hercules)	70
Selken (Jan Hendrik)	235, 238
Semenow	70, 128, 139
Sepp	189
Séigné (Mme de)	39
Signorelli (Luca)	12
Sinck (Lucas)	162, 166
Six (Jhr. Dr. J.)	89, 90, 126, 127, 142, 143
Slabbaert (Karel)	134
Slicher	239
Sлиндewater (Jacob)	80, 81
Sлиндewater (Coenraad)	29, 77, 79, 82, 84
Sлиндewater (Jacob)	80, 81
Slingeland (Pieter van)	9
Slingelandt (van)	176
Smees	239
Smith	188
Sneek (van)	172
Snels	170
Snoek	188
Snijders (Frans)	71
Soest (P. van)	4
Solicoffer	37
Somer (Jan Pietersz.)	71, 75
Someren (Paulus van)	56
Somsoys	185, 186
Soolmaker (J. F.)	9
Sorgh (Hendrick Maertensz.)	10, 76, 122, 123
Soubiras (de)	35, 37
Speck (Aegje Leenderts van der)	108
Spiering (Anna)	61
Spitzner (Dr.)	120
Staets (Hendrik Jacobus)	153, 155, 156, 158, 159, 161—167, 198, 204, 209, 213—216, 221, 223, 225, 227

Stalbert (Adriaen van) 55, 70
 Steen (Jan) 5
 Steen (Jacobus van der) 237
 Steen (Johannes van der) 237, 238
 Steengracht 134, 139
 Steenwyck (Hendrick) Sr. 55, 58
 Steinthal 123, 124
 Sterlié (J. H.) 43
 Stern 128
 Stiphout (Fran) 233
 Stoffe (Jan van der) 141
 Stompwijk (N. L.) 138
 Stoop (Dirck) 9, 138, 139
 Storm van 's Gravesande (Jhr.) 126
 Straaten (van) 233
 Straaten (van der) 244
 Straatman 234
 Stretes (Guil.) 143
 Strij (Abraham van) 243
 Strij (Jacob van) 9, 243
 Strycker (Willem) 73
 Stryen (Jan Hugo van) 177
 Stuerman (Gerlich) 25
 Stuerman (Lambert) 18
 Stueve (Dr.) 123, 124
 Suasso 234
 Suasso da Costa (Abraham) 235
 Sur (Henrick) 27
 Sur (Johan) 27
 Sur (Roleff) 27
 Suurmont (Johan Willem) 232, 234, 235
 Suurmont (Pieter Jacob) 239
 Swanevelt (Herman) 9
 Sweerts (Michiel) 137, 138
 Sylvius 37
 Symonsz. (J.) 60
 Sysmus (Jan) 63
 Sythoff (A. W.) 95

T.

Tanjé (Pieter) 138
 Teerling 244
 Teissier (Jean George) 184, 185, 232, 233, 239, 240, 242
 Temminck (Leonardus) 188, 234—236, 242
 Tengeler (Johannes Willem) 232, 234, 238
 Teniers Jr. (David) 7, 10, 12—14
 Terwesten (Augustinus) 175, 177, 191, 233, 235
 Terwesten (Mattheus) 170, 191, 235
 Terwesten (Pieter) 169, 170, 191, 233, 242
 Thibaudeau 3
 Thieme 91, 127
 Thier (Barend Hendrik) 184, 243
 Thomasz. (Jan) 151
 Thulden (Theodoor van) 12

Tierens (J.) 102
 Till (Alphert van) 82
 Tintoretto 58
 Titiaan 74, 91
 Tombe (des) 13
 Tons (Hubrecht) 56
 Tons (Willem) 56
 Toorenvliet 14
 Toorn (Gregorius van der) 236, 238
 Toorn (Johannes Adriaenus van der) 238, 241
 Trinquesse 175
 Tromp (Cornelis) 65—76
 Tromp (D.) 65
 Tromp (D.) 65
 Tromp (D. C. H.) 65
 Tertsz. 65, 74
 Tromp (Margaretha) 65, 74
 Troost (Cornelis) 117
 Troyen (Rombout van) 74
 Tullekens (Josias) 70
 Tullings (Jacobus) 233
 Turnhout 176
 Tymans 25, 26

U.

Uden (Lucas van) 4
 Ulenbroek (J. van) 65
 Ulft (Jacob van der) 136, 137
 Uljée (Hendrik) 237
 Urach (Konrad von) 17

V.

Valckenisse (Philips van) 54
 Valentin 12, 14
 Valkenburg (Dirk) 9, 181
 Vallois (Jean François) 242
 Vecht (Petrus van der) 84
 Veenhuysen (J.) 201, 210, 226
 Velazquez (Diego) 6
 Velde (Abraham van de) 102, 110, 111
 Velde (Adriaen van de) 62, 63, 128, 139
 Velde (Adriaen van de) Jr. 62
 Velde (Aleida van de) 62
 Velde (Hans van de) 60, 61
 Velde (Jan van de) 60, 61
 Velde (Jan van de) Jr. 61
 Velde (Judick van de) 62
 Velde (Maria van de) 62
 Velde (Petrus van de) 62
 Velde (Sara van de) 62, 63
 Velde (Willem van de) Sr. 4, 62, 70
 Velde (Willem van de) Jr. 61—63
 Velde (Willem van de) Jr. 62, 63
 Velde (van de) 178
 Velsen (van) 123
 Venne (Adriaen van de) 11
 Verbeek (Pieter) 138, 139
 Verboom (Abraham) 9
 Verbruggen 181
 Verelst (Pieter) 123
 Vergennes 97
 Verheul 242

Verkerk (Abraham) 104
 Verleyn (Laurens) 106
 Vermaasen 185—187
 Vermeer (Johannes) 126—128, 137, 139
 Vermeulen (Andries) 243
 Vermeulen (Isaac) 141
 Verschuring (H.) 170
 Verschuyr (Lieven) 69
 Verspreet (Johannes) 70
 Veseler (Joris) 53, 54
 Vertue 63, 91
 Victors (Jan) 9
 Victoryn (Margaretha) 93
 Vincentius 174
 Vinckboons (David) 54, 55, 57
 Vinckenbrinck (Albertus) 148
 Vinci (Leonardo da) 181, 241
 Vinkes (Reinier) 191, 233, 242
 Vinne (van de) 184
 Vispré 171
 Visscher (Claes Jansz.) 55
 Visscher (Evert) 41
 Visscher (Nicolaes) 68
 Vlack 33
 Vlieger (Simon de) 10, 70, 88
 Vliet (Jan Joris van) 5
 Vliet (Willem van der) 7
 Vogdt (Ferdinand Anton) 235
 Voigt van Elspe (Baron) 235
 Volmarn (Leendert Henrick) 86
 Voort (Pieter Cornelisz. van der) 88
 Vos (de) 54
 Vosch (Lysbeth Willems) 117, 118
 Vranck (Sebastiaen) 70
 Vreeburg (Isaac) 235
 Vreede (P.) 98
 Vries (Abraham de) 61
 Vries (Mr. A. D. de) Az. 61, 62, 64, 124
 Vries Cornelis Roelantsz. de 70
 Vries (Isaack de) 61
 Vries (M. de) 138
 Vries (R. van) 4, 10
 Vries (Vredeman de) 55, 57, 58
 Vroesen (Adriaen Adriaensz.) 61
 Vromans (Pieter) 4
 Vroom (Cornelis) 5
 Vroom (Hendrick) 5, 54, 55
 Vrijdag (Daniel) 234, 243
 Vijver (D. van de) 240

W.

Waart (de) 188
 Waesberghe (Jan van) 60, 61
 Wagenaar (Jan) 201, 210, 219, 226
 Walison (R.) 240
 Wall (Johannes van der) 110, 111, 175, 180, 183, 191, 233, 234

Walleran (Antoinette) 134	Willaerts..... 10	Woortman (Albertus) 232
Walpole 63, 91	Willem I, Prins van Oranje 68, 157, 158	Wouwerman (Philips) 63, 72, 124
Walraven (Cornelis) ... 62	Willem III, Prins van Oranje 39, 175	Wouwerman (Pieter) ... 124
Walraven (Magdalena) 61—63	Willem V, Prins van Oranje 2, 170, 173, 174, 176, 177, 191, 236, 239, 241	Wttewael (Joachim)... 6, 157
Walraven (Maria) 62	Willem I, Koning der Nederlanden..... 234, 236, 239	Wybrands 17
Walraven (M.) 210	Willem George Frederik, Prins van Oranje 237	Wyck (Thomas) 9
Wassenaer van Katwijk (van) 173	Willem, beeldesnyder 30	Wynants (Jan) ... 4, 139, 184
Weber (Consul) 55	Williamson 188	
Weale (W. H. James) ... 141	Willigen (Dr. A. vander) 63, 126	
Wee (Joost Hendricksz. vander) 113	Willing (Nicolaas) 143	
Wee (Leendert Hendricksz. vander) 113	Wils (Steven) 56	
Weeling (Anselmus) 143, 144	Wilt 188	
Weeling (H. G.) 144	Winckelman 62	
Weling (Thomas) 144	Winninx (Leonard)..... 70	
Weenix (Jan) 10	Wissing (Willem) 63	
Weenix (Jan Baptist) ... 10	Wit (Jacob de) 10	
Wellington (Hertog van) 127	Withoos (Matthias) 4	
Werff (Aeltje van de) ... 62	Witsenburch (Dirck) ... 107	
Werff (F. v. d.) 107	Witte (Frans de) 26, 27	
Werff (Maria van de)... 62	Woest (Hendrickgen Harmen van der) 102, 105	
Wesendonck 139	Woest (Jan Harmens vander) 102	
Westerman (H.) 240	Woest (Laurens Jans vander) 102	
Weyden (Rogier van der) 141	Wolsey (Thomas) 97	
Weyerman (Jacob Campo) 97	Woltmann (Dr. A.) 143	
Wiael (Anthonette) 56		
Wilhelmina, Koningin der Nederlanden 239		
Wilhem (de) 33		

X.

Xavery (Franciscus) ... 177
Xavery (Jacob) 173

Y.

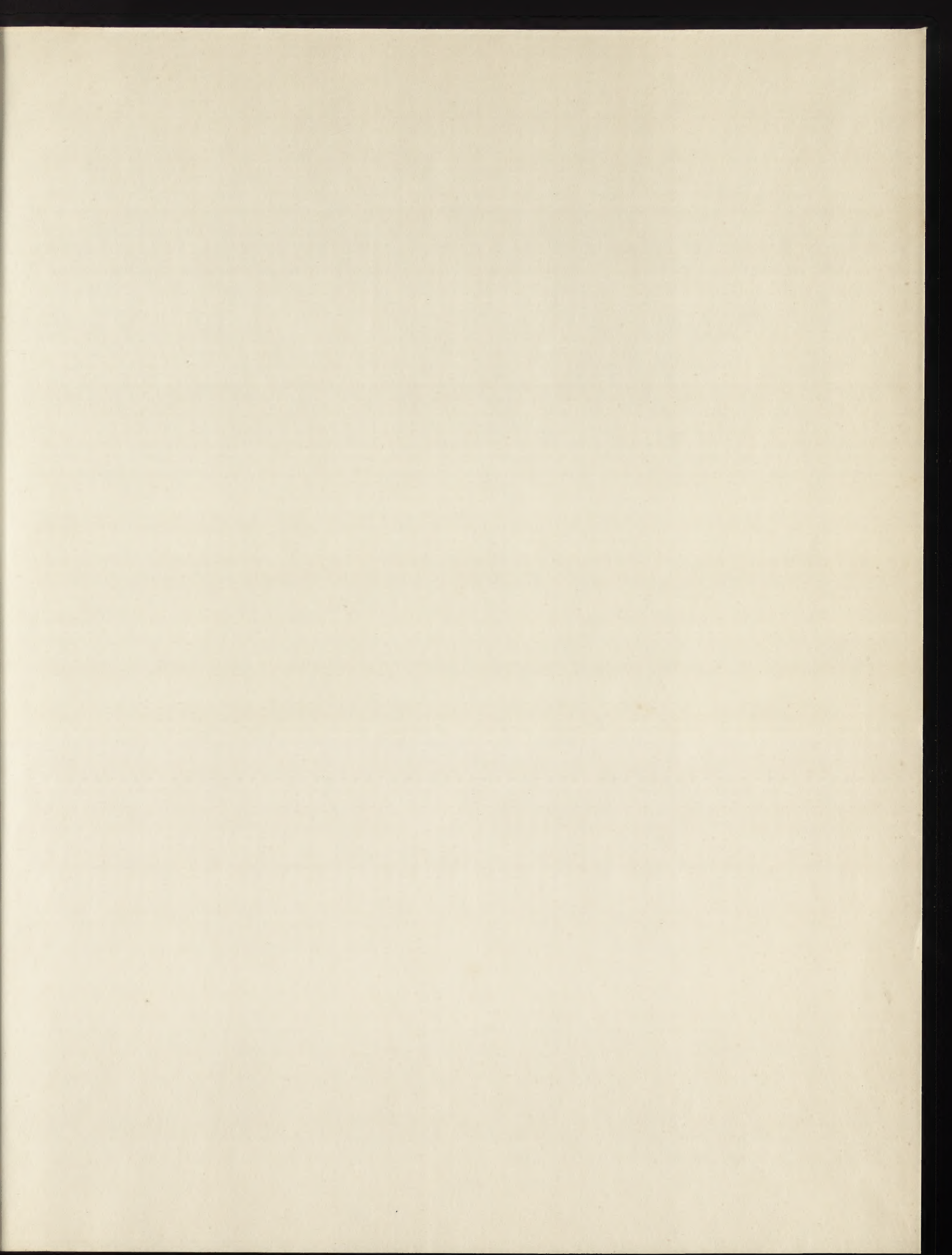
Ijpelaar (C.) 70
Ijseren (Antonius) 21
Ijseren (Henrick) ... 23, 25
Ijseren (Johan) 78
Ijver (Pieter) 184

Z.

Zaen (Willem van der) 66
Zande (van der) 59
Zeppel 181
Zesen (Philipp von) 201, 226
Ziegler 180
Ziesenis (Johann Georg) 169, 173, 176, 177
Zoeteboom (H.) 49, 51
Zurmühlen 128
Zwyr (Henrick) 26

GETTY CENTER LIBRARY

3 3125 00610 8191

